

**T.C.
SAKARYA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
FELSEFE VE DİN BİLİMLERİ ANABİLİM DALI**

**HORKHEİMER, ADORNO VE MARCUSE’NİN MODERN
TOPLUM ELEŞTİRİSİ**

Melek COŞGUN SOLAK

DOKTORA TEZİ

Danışman: Doç. Dr. Tamer YILDIRIM

NİSAN - 2025

T.C.
SAKARYA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

**HORKHEİMER, ADORNO VE MARCUSE’NİN MODERN
TOPLUM ELEŞTİRİSİ**

DOKTORA TEZİ

Melek COŞGUN SOLAK

Enstitü Anabilim Dalı: Felsefe ve Din Bilimleri

**“Bu tez 08/04/2025 tarihinde hibrit olarak savunulmuş olup aşağıdaki isimleri bulunan jüri
üyeleri tarafından oybirliği ile kabul edilmiştir.”**

JÜRİ ÜYESİ	KANAATİ
Prof. Dr. Kemal BATAK	Başarılı
Doç. Dr. Tamer YILDIRIM	Başarılı
Doç. Dr. Murat KOBYA	Başarılı
Dr. Öğr. Üyesi Muhammed Mücahid DÜNDAR	Başarılı
Dr. Öğr. Üyesi Ali BAYER	Başarılı

ETİK BEYAN FORMU

Enstitünüz tarafından Uygulama Esasları çerçevesinde alınan Benzerlik Raporuna göre yukarıda bilgileri verilen tez çalışmasının benzerlik oranının herhangi bir intihal içermediğini; aksinin tespit edileceği muhtemel durumda doğabilecek her türlü hukuki sorumluluğu kabul ettiğimi ve Etik Kurul Onayı gerektiği takdirde onay belgesini aldığımı beyan ederim.

Etik kurul onay belgesine ihtiyaç var mıdır?

Evet ☐

Hayır ☒

(Etik Kurul izni gerektiren araştırmalar aşağıdaki gibidir:

- Anket, mülakat, odak grup çalışması, gözlem, deney, görüşme teknikleri kullanılarak katılımcılardan veri toplanmasını gerektiren nitel ya da nicel yaklaşımlarla yürütülen her türlü araştırmalar,
- İnsan ve hayvanların (materyal/veriler dâhil) deneysel ya da diğer bilimsel amaçlarla kullanılması,
- İnsanlar üzerinde yapılan klinik araştırmalar,
- Hayvanlar üzerinde yapılan araştırmalar,
- Kişisel verilerin korunması kanunu gereğince retrospektif çalışmalar.)

Melek COŞGUN SOLAK

08/04/2025

ÖN SÖZ

Frankfurt Okulu, günümüzdeki olayları açıklamada sunduğu çeşitli bakış açıları ve yorumlara kaynaklık etme potansiyeli nedeniyle ilgi çekici hale gelmiştir. Okulun çok yönlü yapısı ve farklı perspektifler sunması ona olan ilgiyi artırmış, felsefe, sosyoloji, edebiyat, tarih, siyaset, sanat gibi alanlarda disiplinler arası çalışmalar yapılarak çeşitli konular farklı açılardan ele alınmıştır. Ancak mevcut çalışmalar, Okulun en önde gelen düşünürleri (Horkheimer, Adorno, Marcuse) arasında görüş birliği olup olmadığı ve her konuda uzlaşa sağlanıp sağlanmadığı konusunda eksiklikler içermektedir. Bu durum, tezimizin temel çıkış noktasını oluşturmakta ve konunun belirleyici kısmını teşkil etmektedir. Daha önceki tezlerden hareketle yaptığımız değerlendirmeler, seçtiğimiz konunun literatürde önemli bir boşluğu dolduracağını ve mevcut çalışmalara katkı sağlayacağını göstermektedir. Tezimizin temel iddiası şudur: Frankfurt Okulu'nun modern toplum eleştirisi (bu bağlamda "Aydınlanma eleştirisi" ile aynı anlamda kullanılacaktır) konusunda Horkheimer, Adorno ve Marcuse gibi önde gelen düşünürler ortak bir çizgide bulunsalar da, modern toplumu anlama ve eleştirme konusundaki kavramlar ve görüşler açısından farklılıklar göstermektedir. Bu düşünürlerin modern toplumu nasıl algıladığını tespit etmek, çalışma kapsamındaki alanları ve konuları nasıl değerlendirdiklerini anlamak açısından önemlidir. Frankfurt Okulu'nun diyalektik ve eleştirel bakış açısının anlaşılması, okulun ve geliştirdiği eleştirel teorinin temel hareket noktasını doğru okuyabilmek açısından büyük bir öneme sahiptir.

Bu çalışmanın ortaya çıkmasında bilgi, destek ve teşvikleriyle katkı sağlayan saygıdeğer hocam ve tez danışmanım Doç.Dr. Tamer YILDIRIM'a, araştırma sürecimdeki yönlendirmeleri ve değerli eleştirileri için en içten teşekkürlerimi sunarım. Tez izleme komitemde yer alan saygıdeğer hocalarım Prof.Dr. Kemal BATAK'a ve Dr. Öğr. Üyesi Muhammed Mücahid DÜNDAR'a çalışmamın her aşamasında sundukları yapıcı eleştiriler, öneriler ve teşvik edici tutumları için müteşekkirim. Aynı şekilde, jüride görev alan saygıdeğer hocalarım Doç.Dr. Murat KOBYA ve Dr. Öğr. Üyesi Ali BAYER'e tezi titizlikle değerlendirerek sundukları kıymetli katkılar ve değerlendirmeleri için teşekkür ederim.

Hayat yolculuğumda her zaman yanımda olan babama, anneme ve kardeşlerime en derin şükranlarımı sunarım. Hayatımı paylaşmaktan onur duyduğum sevgili eşim Dr. Yusuf SOLAK'a, bu uzun ve yoğun süreçte gösterdiği anlayış, sabır ve destek için

gönülden teşekkür ederim. Dünyama neşe katan kıymetli çocuklarım Enes Kaan ve Melih Çağın, sizlerin varlığı benim en büyük motivasyon kaynağıım oldu ve sevginiz bu sürecin her anını daha anlamlı kıldı.

Bu çalışmanın, alana katkı sağlaması ve yeni araştırmalara ilham vermesi dileğiyle...

Melek COŞGUN SOLAK

08/04/2025

İÇİNDEKİLER

ÖZET	iii
ABSTRACT	iv
GİRİŞ.....	1
1. BÖLÜM: MAX HORKHEIMER VE AKIL TUTULMASI	14
1.1. Max Horkheimer'in Modern Toplum Eleştirisi	14
1.1.1. Araçsal Akıl.....	19
1.1.1.1. Rasyonelleşme.....	26
1.1.1.2. Yabancılaşma ve Şeyleşme	29
1.1.2. Pozitivizm Eleştirisi	33
1.1.2.1. Bilim ve Teknoloji	39
1.1.3. Modern Toplum Eleştirisi	43
1.1.4. Kapitalizm Eleştirisi.....	47
1.1.4.1. Kültür Endüstrisi	48
1.1.4.2. Sanat ve Estetik	53
1.1.5. İnsan Eleştirisi	57
1.1.5.1. Özne-Nesne İlişkisi	58
1.1.5.2. İnsan-Doğa İlişkisi	60
1.1.6. Marksist Teorinin Eleştirisi.....	64
1.1.6.1. İşçi Hareketi	70
2. BÖLÜM: THEODOR W. ADORNO VE <i>MINIMA MORALIA</i>.....	75
2.1. Theodor W. Adorno'nun Modern Toplum Eleştirisi.....	75
2.1.1. Araçsal Akıl.....	84
2.1.1.1. Rasyonelleşme.....	89
2.1.1.2. Yabancılaşma ve Şeyleşme	92
2.1.2. Pozitivizm Eleştirisi	98
2.1.2.1. Bilim ve Teknoloji	102
2.1.3. Modern Toplum Eleştirisi	105
2.1.4. Kapitalizm Eleştirisi.....	108
2.1.4.1. Kültür Endüstrisi	113
2.1.4.2. Sanat ve Estetik	123

2.1.5. İnsan Eleştirisi	126
2.1.5.1. Özne-Nesne İlişkisi	127
2.1.5.2. İnsan-Doğa İlişkisi	129
2.1.6. Marksist Teorinin Eleştirisi	131
2.1.6.1. İşçi Hareketi	133
2.1.7. Felsefe	135
2.1.7.1. Negatif Diyalektik	137
3. BÖLÜM: HERBERT MARCUSE VE <i>TEK BOYUTLU İNSAN</i>.....	141
3.1. Herbert Marcuse'nin Modern Toplum Eleştirisi	141
3.1.1. Araçsal Akıl.....	145
3.1.1.1. Rasyonelleşme.....	148
3.1.1.2. Yabancılaşma ve Şeyleşme	153
3.1.2. Pozitivizm Eleştirisi	155
3.1.2.1. Bilim ve Teknoloji	157
3.1.3. Modern Toplum Eleştirisi	162
3.1.4. Kapitalizm Eleştirisi	166
3.1.4.1. Kültür Endüstrisi	175
3.1.4.2. Sanat ve Estetik	179
3.1.5. İnsan Eleştirisi	183
3.1.5.1. Özne-Nesne İlişkisi	183
3.1.5.2. Birey ve Toplum İlişkisi.....	186
3.1.6. Marksist Teorinin Eleştirisi	191
3.1.6.1. Politika ve Toplum	195
3.1.6.2. İşçi Hareketi	198
SONUÇ	201
KAYNAKÇA.....	215
ÖZ GEÇMİŞ.....	226

ÖZET	
Başlık: Horkheimer, Adorno ve Marcuse'nin Modern Toplum Eleştirisi	
Yazar: Melek COŞGUN SOLAK	
Danışman: Doç. Dr. Tamer YILDIRIM	
Kabul Tarihi: 08/04/2025	Sayfa Sayısı: iv (ön kısım) + 226 (ana kısım)
Frankfurt Okulu düşünürleri, Aydınlanma düşüncesinin temel ilkelerine dair eleştiriler getirerek, bu düşüncenin kendisini bir mite dönüştürdüğünü vurgularlar. Aydınlanma, başlangıçta mitlere ve efsanelere karşı rasyonel sorgulamalar yapma amacı gütmüş olsa da zamanla akıl araçsallaştırılmış ve insan biliminin egemenliği altına girerek tek tip bir biçim almaya başlamıştır. Bu yüzden Frankfurt Okulu'nun Aydınlanma düşüncesine yönelik eleştirisi, bilimin insan üzerinde yarattığı kontrol ve tek tipleşmeye odaklanmıştır. Frankfurt Okulu'nun öne çıkan düşünürleri arasında Max Horkheimer (1895–1973), Theodor W. Adorno (1903–1969) ve Herbert Marcuse (1898–1979) yer alır. Bu düşünürler genellikle benzer konular üzerine fikirler üretmiş olsalar da aralarında tam bir fikir birliği bulunmamaktadır. Ancak hepsinin ortak paydası 'eleştirel' bir duruş sergilemeleridir. Horkheimer, Adorno ve Marcuse'nin Aydınlanma'ya yönelik eleştirileri, zamanla eleştirel bir kurama dönüşmüştür. Tezimizde Aydınlanma eleştirisi ile modern toplum eleştirisi aynı anlamda kullanılmaktadır. Tezimiz Frankfurt Okulu'nun bütün temsilcilerini içermeyecek olup, Adorno, Horkheimer ve Marcuse ile sınırlı kalacaktır. Ayrıca, bu düşünürlerin yalnızca Aydınlanma-modern toplum eleştirileri üzerinde durulacak ve eleştirileri özellikle bu konuya hasrettikleri Minima Moralia, Akıl Tutulması ve Tek Boyutlu İnsan eserlerinin çerçevesinde incelenecektir. Mevcut literatür, bu eserleri bütünsel bir şekilde ele almadığından çalışmamız, Aydınlanma ve modern toplum kavramının hem içeriğini hem de Frankfurt Okulu perspektifinden yapılan eleştirilerini derinlemesine incelemeyi amaçlamaktadır. Bugün, aklın her şeyi çözme kapasitesi, bilimin tüm sorunları çözme yeteneği ve bireyselliğin mutluluk getireceği gibi konuların tartışıldığı bir dönemde, bu sorunları yeniden ele almak, modern insanın temel sorunlarının anlaşılmasına katkıda bulunabilir.	
Anahtar Kelimeler: Frankfurt Okulu, Aydınlanma-Modern Toplum Eleştirisi, Horkheimer, Adorno, Marcuse	

ABSTRACT	
Title of Thesis: The Critique of Modern Society by Horkheimer, Adorno and Marcuse	
Author of Thesis: Melek COŞGUN SOLAK	
Supervisor: Assoc. Prof. Tamer YILDIRIM	
Accepted Date: 08/04/2025	Number of Pages: iv (pre text) + 226 (main body)
The thinkers of the Frankfurt School criticize the fundamental principles of Enlightenment thought, emphasizing that this philosophy has transformed into a myth in itself. While the Enlightenment initially aimed to rationally question myths and legends, over time, reason became instrumentalized and began to take a uniform form under the dominance of the human sciences. Therefore, the Frankfurt School's critique of Enlightenment thought focuses on the control and homogenization that science imposes on humanity. Prominent thinkers of the Frankfurt School include Max Horkheimer (1895–1973), Theodor W. Adorno (1903–1969), and Herbert Marcuse (1898–1979). Although these thinkers often produced ideas on similar subjects, there is no complete consensus among them. However, their shared characteristic is their 'critical' stance. The criticisms of the Enlightenment made by Horkheimer, Adorno, and Marcuse gradually evolved into a critical theory. In our thesis, the critique of the Enlightenment is used interchangeably with the critique of modern society. The thesis will not encompass all representatives of the Frankfurt School but will be limited to Adorno, Horkheimer, and Marcuse. Furthermore, the focus will be on their critiques of the Enlightenment and modern society, specifically within the framework of their works <i>Minima Moralia</i>, <i>Eclipse Of Reason</i> and <i>One-Dimensional Man</i>. Since the existing literature has not addressed these works comprehensively, our study aims to provide an in-depth examination of the concepts of Enlightenment and modern society, as well as the criticisms made from the Frankfurt School perspective. In a time when issues such as the capacity of reason to solve everything, science's ability to resolve all problems, and the belief that individuality will bring happiness are being discussed, revisiting these issues may contribute to the understanding of the fundamental problems of modern humanity.	
Keywords: The Frankfurt School, Critique of Enlightenment and Modern Society, Horkheimer, Adorno, Marcuse	

GİRİŞ

Aydınlanma, 17. ve 18. yüzyıllarda Avrupa’da ortaya çıkan ve insan aklını, bilimi ve bireysel özgürlüğü merkeze alan entelektüel bir hareket olarak, modern toplumun şekillenmesinde büyük rol oynamıştır. Hareketin temelinde, akıl ve bilimin, yaşamı anlamlandırmada birincil referans noktaları olması gerektiği fikri yatar. Aydınlanma, bireyin kendi kaderini belirleyebilmesi için rasyonel düşüncenin önceliğini savunur ve doğa üzerindeki hâkimiyetin, bilgi ve eleştirel akıl yoluyla sağlanabileceğini öne sürer. Ancak bu süreç, sadece akıl ve bilime dayanmakla sınırlı değildir. Aydınlanma aynı zamanda, insanlığı hurafelerden, irrasyonel inançlardan ve dogmatik düşüncelerden kurtarmayı hedefler. Bir şeyin ilahi veya yüce olduğuna inanmak, geniş anlamda batıl inanç olarak kabul edilebilir. Bu tür inançlar yalnızca dinle sınırlı kalmaz; sanat, politika ve tarih gibi alanlarda da kendini gösterebilir. Bu yüzden Aydınlanma, her türlü hurafeyi ortadan kaldırmayı amaçlayan bir anlayış olarak görülür. Kant da bu görüşü paylaşıyor ve batıl inançlardan özgürleşmenin Aydınlanma olduğunu savunur.¹ Kant’a göre Aydınlanma, kişinin kendisinin sorumlu olduğu vesayet durumundan (olgunlaşmamışlıktan) kurtulmasıdır. Vesayet durumu, bir başkasının rehberliği olmadan kişinin kendi anlayışını kullanamamasıdır. Kant’ın Aydınlanma’nın sloganı olarak belirttiği “Aklını kullanma cesaretini göster!” (“Sapere aude!”) ifadesi, bu düşüncüyü özetler.² Kant’a göre ‘vesayet’, öğrenme veya rasyonel olarak kendini geliştirme yerine otoriteye boyun eğmektir. Kant’ın olgunlaşmamışlıkla kastettiği, kişinin aklını bağımsız bir şekilde kullanamamasıdır ve bu yetersizlik, cesaret eksikliğinin bir sonucudur. Aydınlanma düşünürlerinin büyük bir kısmı, insan aklının dünyayı anlama ve sorunları çözme gücüne vurgu yapmıştır.³ Ayrıca, bireysel hakların önemi vurgulanır; özgürlük, eşitlik ve mutluluk arayışı gibi kavramlar da bu düşüncenin bir parçasıdır. Aydınlanma’nın temeli, aklın özgürlüğü üzerine kuruludur ve bu şekilde

¹ James Schmidt, *What Is Enlightenment?: Eighteenth-Century Answers and Twentieth-Century Questions*, (Los Angeles: University of California Press, 1996), 351.

² Immanuel Kant, *Practical Philosophy*, çev. Mary J. Gregor (United Kingdom: Cambridge University Press, 1996), 17.

³ Aydınlanma dönemi aslında diğer dönemler gibi sistemler çokluğunun ve farklı bakış açılarının olduğu bir dönem olsa da çağdaş dönemde Aydınlanma tümüyle spiritüalist, dini geleneklere karşı bir niteliğe sahip olarak değerlendirilmiştir. Fakat Locke, Kant, Berkeley gibi düşünürler dine karşı olmamıştır. Genel olarak kültür tarihçileri olarak değerlendirebileceğimiz Fransız Aydınlanma dönemi düşünürleri bu tür bir tavra sahip olmuştur. Horkheimer ve Adorno’da bu genel anlayışa bağlı olarak Aydınlanma kavramını kullanmıştır. Bkz. William Bristow, “Enlightenment”, *The Stanford Encyclopedia of Philosophy*, ed. Edward N. Zalta - Uri Nodelman (Fall 2023).

bireyin ön plana çıkmasını sağlar.⁴ John Locke ve Jean-Jacques Rousseau gibi Aydınlanma filozofları, modern demokrasi ve insan hakları fikirlerinin temellerini atmışlardır. Aydınlanma düşüncesinde, insanın akıl ve bilim yoluyla ilerlemesi mümkündür ve batıl inançlar, eğitim ve bilginin yayılması yoluyla aşılabılır.⁵ Aydınlanma'nın süreklilik gösteren bazı özellikleri olsa da Aydınlanma, İngiltere, Fransa ve Almanya gibi farklı ülkelerde farklı şekillerde gelişmiştir.⁶ Örneğin, İngiltere'de Aydınlanma süreci daha bütünsel ve organik bir şekilde ilerlemiş, bu nedenle süreç burada başlamış ve rasyonalizasyon ile makineleşme eğilimleri büyük ölçüde İngiltere'ye özgü olmuştur.⁷

Frankfurt Okulu'nun⁸ Aydınlanma eleştirisi, modern toplumun akıl, ilerleme ve özgürlükle kurduğu ilişkinin analizi üzerine odaklanır. Frankfurt Okulu'nun Aydınlanma eleştirisinin temel taşlarından biri, rasyonalitenin, özgürleşme ve ilerleme vaatlerinin ötesinde, aynı zamanda baskı ve egemenlik üretme kapasitesine sahip olduğunun ortaya konmasıdır. Aydınlanma düşüncesine yönelik eleştiriler, 20. yüzyılda farklı ideolojik perspektiflerden, özellikle muhafazakâr ve Marksist düşünürler tarafından geliştirilmiştir. Bu eleştiriler içinde, sol politik perspektife sahip Horkheimer ve Adorno'nun katkıları önemli bir yer tutmaktadır. Her ne kadar düşünceleri

⁴ Gerald Hanratty, *Aydınlanma Filozofları -Locke, Hume ve Berkeley*, çev. Tuncay İmamoğlu-Celal Büyük (İstanbul: Anka Yayınları, 2002), 9.

⁵ Massimo Mori, *Siyaset Bilimi: Devlet Teorisinden Tarih Felsefesine*. Ed. Umberto Eco-Riccardo Fedriga. *Felsefe Tarihi 5: Aydınlanmadan Kant ve Hegel'e*. çev. Leyla Tonguç Basmacı. (İstanbul: Alfa Basım Yayın, 2022), 40-42.

⁶“On sekizinci yüzyılın ortalarındaki önde gelen Fransız düşünürler, Voltaire, D'Alembert, Diderot, Montesquieu, İskoç Aydınlanması'nın anahtar isimleri, Frances Hutcheson, Adam Smith, David Hume, Thomas Reid, Alman Aydınlanması'nın anahtar isimleri ise Christian Wolff, Moses Mendelssohn, G.E. Lessing ve Immanuel Kant'tır. Bkz. William Bristow, “Enlightenment”, *The Stanford Encyclopedia of Philosophy*, ed. Edward N. Zalta - Uri Nodelman (Fall 2023).

⁷ Oskar Ewald, *Fransız Aydınlanma Felsefesi*, çev. Gürsel Aytaç (Ankara: Doğu Batı Yayınları, 2010), 17-18.

⁸ Frankfurt Okulu, ilk olarak 1923'te Almanya'da Frankfurt Sosyal Araştırma Enstitüsü olarak kurulmuş ve başlangıçta genç ve mali açıdan iyi durumdaki bir Marksist düşünür olan Felix Weil tarafından finanse edilmiştir. Enstitü, Marksist düşüncenin farklı kollarını tek bir disiplinler arası araştırma merkezinde bir araya getirmeyi amaçlamıştır. Marx'ın Batı Avrupa'da öngördüğü işçi sınıfı devriminin başarısızlığı, Nazizm'in yükselişi ve kapitalizmin Avrupa'ya yayılması Frankfurt Okulu'nun düşüncesini şekillendiren önemli tarihsel olaylardır. Marx'ın tahmin etmediği modern tarihsel olaylarla karşı karşıya kalan Frankfurt Okulu teorisyenleri, bu yeni kültürel koşulları anlamalarına yardımcı olmak için Marksist düşüncüyü yeniden geliştirmeye başlamışlardır. Ayrıca Frankfurt Okulu üyeleri, Marx, Georg Hegel, Sigmund Freud, Max Weber, Friedrich Nietzsche ve Immanuel Kant gibi diğer büyük sosyal teorisyen ve filozofların fikirlerinden etkilenmiştir. Adolf Hitler, 1933'te iktidara geldiğinde, okulun kurucuları enstitüyü önce Cenevre'ye, ardından 1935'te New York'a taşımışlardır. 1953'te Frankfurt'ta Toplumsal Araştırmalar Enstitüsü yeniden kurulmuş ve bu süre zarfında okulun önde gelen teorisyenlerinden bazıları Almanya'ya dönerken, birkaçı Amerika Birleşik Devletleri'nde kalmıştır. Rolf Wiggershaus, *The Frankfurt School: Its History, Theories and Political Significance*, çev. Michael Robertson (Cambridge: Massachusetts, 1995), 127, 150.

Nietzsche'nin sağcı eğilimlerinden etkilenmiş olsa da, eleştirileri Marksist bir çerçevede şekillenmiştir. Bu düşünürlerin çalışmaları, Michel Foucault gibi Martin Heidegger'den etkilenen sol düşünürler tarafından daha da ileri taşınmıştır.⁹ Horkheimer ve Adorno'nun Aydınlanma anlayışı, geleneksel anlayıştan bazı farklılıklar gösterir. Onlar, Aydınlanma'yı belirli bir tarihsel dönemle sınırlı bir kavram olarak görmezler.

Horkheimer ve Adorno, "Aydınlanma'yı öncelikle Descartes'ten Kant'a uzanan bir tarihsel dönemi tanımlamak için kullanmaz, dünyanın bazı dini temsillerini mitolojiden arındıran, sekülerleştiren bir dizi entelektüel ve pratik süreci ifade ederler. Aydınlanma, o halde, Horkheimer ve Adorno tarafından şüpheli mitolojiden arındırma işlemine atıfta bulunmanın bir yolu olarak kullanılır."¹⁰

Horkheimer ve Adorno Aydınlanma anlayışlarını, Parmenides gibi klasik Yunan filozoflarından Bertrand Russell gibi 20. yüzyıl pozitivistlerine kadar, gerçekliği kavramanın çeşitli biçimlerini kapsayacak şekilde genişletmişlerdir. Aydınlanma anlayışlarının merkezi; "Mit zaten Aydınlanmadır ve Aydınlanma mitolojiye geri dönmektedir."¹¹ Bu iki tezden ikincisinin analizi, Horkheimer ve Adorno'nun sunduğu Aydınlanma kavramını anlamak için temel bir öneme sahiptir.

Horkheimer ve Adorno, Aydınlanma'nın Diyalektiği'nde¹², rasyonalitenin insanları özgürleştirmesi beklenirken, bireylerin düşünsel ve toplumsal biçimlerde nasıl kontrol altına alındığını gösterirler. Aydınlanma'nın rasyonel düşünce ve bilim adına geliştirdiği normlar, toplumsal baskı ve egemenlik biçimlerinin temellerini atmıştır. Bu eleştiri, Aydınlanma'nın sunduğu evrensel akıl ve bilim anlayışının toplumsal ve kültürel bağlamlarda eleştirel bir sorgulamaya tabi tutulması gerektiğini vurgular. Aydınlanma'nın idealist ve ilerlemeci vizyonunun, insanların akıl ve özgürlükleri üzerinde yeni biçimlerde egemenlik kurabildiğini savunurlar.¹³ Onlara göre akıl, evrensel özgürleşmeye yol açmak yerine sıklıkla sömürü, baskı ve yabancılaşmayı meşrulaştırmak için kullanılmıştır. Bu eleştirinin merkezinde ilerlemenin diyalektik doğası vardır. Teknolojik ilerlemeler ve bilimsel rasyonellik, insanlığı ileriye taşıdığı

⁹ Samuel Fleischacker, *Kant'ın Soruları: Aydınlanma Nedir?*, çev.Oğuz Satır (İstanbul:İz Yayıncılık, 2023), 188.

¹⁰ Simon Jarvis, *Adorno: A Critical Introduction* (New York: Routledge, 1998), 24-25.

¹¹ Max Horkheimer - Theodor W. Adorno, *Aydınlanmanın Diyalektiği*, çev. Nihat Ülner - Elif Öztarhan Karadoğan (İstanbul: Kabcı Yayıncılık, 2014), 16.

¹² *Aydınlanmanın Diyalektiği*, İkinci Dünya Savaşı sırasında Amerika Birleşik Devletleri'nde sürgünde olan iki Alman Yahudisi, Max Horkheimer ve Theodor W. Adorno tarafından yazılmıştır. Bu eser, Antik Yunan'dan İkinci Dünya Savaşı'nın dehşetine kadar Batı kültürü ve düşüncesinin radikal bir eleştirisini sunar.

¹³ Horkheimer - Adorno, *Aydınlanmanın Diyalektiği*, 15.

iddiasıyla birlikte, sosyal kontrol ve kültürel homojenleşme biçimlerini de doğurmuştur. Bu diyalektik, insanın özgürleşme potansiyeli ile yerleşik eşitsizlik ve baskı sistemleri arasındaki gerilimin altını çizmektedir. Dahası, Frankfurt Okulu'nun eleştirisi, ekonomik ve politik alanların ötesine geçerek kültürü, estetiği ve gündelik yaşamı da kapsar. 'Kültür endüstrisi' ve 'otoriter kişilik'¹⁴ gibi kavramlar aracılığıyla, kitle iletişim araçlarının, tüketiciliğin ve toplumsal uyumun mevcut güç yapılarını nasıl koruduğunu ve gerçek bireysel ifadeyi nasıl bastırdığını aydınlatmaya çalışmışlardır. Frankfurt Okulu'nun Aydınlanma eleştirisi, modernitenin¹⁵ vaatlerini ve tehlikelerini sorgulamaya yönelik bir çağrı yapar ve bizi insan varoluşunun daha gerçek anlamda özgürleştirici bir biçimini tasavvur etmeye yönlendirir.¹⁶

Frankfurt Okulu teorisyenlerine göre, Aydınlanma sadece entelektüel ilerleme ve batıl inançlardan kurtuluş dönemi olarak değerlendirilmemelidir. Aynı zamanda araçsal akıl ve güç yapılarını rasyonelleştirme unsurlarını da içerir. Bu okulun Aydınlanma eleştirisi, akıl ve ilerlemenin mevcut güç yapılarını pekiştirmek ve bireyselliği ile gerçek özgürlüğü bastırmak için nasıl kullanılabileceğini inceler. Frankfurt Okulu düşünürleri, Aydınlanma'nın vaatlerinin, özgürleşme ve insanlığın gelişmesi gibi, kapitalist sistemler ve kitle kültürü tarafından bozulduğunu ileri sürerler. Horkheimer ve Adorno'ya göre, Aydınlanma'nın akıl ve bilimsel ilerlemeye yaptığı vurgu, kültür endüstrisinin ve standartlaştırılmış kültürel ürünlerin hâkim olduğu bir topluma yol açmıştır. Bu yüceltme, toplumsal rasyonalizasyonu teşvik etmiş ve dolayısıyla baskı ve yabancılaşmayı artırmıştır.¹⁷ Horkheimer ve Adorno, Aydınlanma'yı bilim, sanat, eğitim, din ve ahlak ile olan bağlantıları açısından eleştirel bir bakış açısıyla değerlendirmiştir.

¹⁴ 'Otoriter kişilik', bireylerin otoriteye karşı aşırı derecede uyumlu, hiyerarşik düzenlere bağlı ve önyargılara eğilimli bir yapıya sahip olmalarını ifade eder. Adorno'nun, "Otoriter Kişilik (The Authoritarian Personality) çalışması, anketlere, klinik testlere ve mülakatlara dayanmakta ve otoriteye bağlı bir dünya imgesini destekleyen karakter yapılarını araştırmak için özel olarak geliştirilmiş cetveller" kullanmaktadır. Bkz. Roger Behrens, *Adorno Sözlüğü*, çev. Mustafa Tüzel (İstanbul: Versus Kitap, 2011), 164-165.

¹⁵ Modernite, on yedinci yüzyılda Avrupa'da başlayan ve sonraları neredeyse bütün dünyayı etkisi altına alan toplumsal yaşam ve örgütlenme biçimlerine işaret eder. bkz. Anthony Giddens, *Modernliğin Sonuçları*, çev. Ersin Kuşdil (İstanbul: Ayrıntı Yayınları, 1994), 9.

¹⁶ Robin Celikates - Jeffrey Flynn, "Critical Theory (Frankfurt School)", *The Stanford Encyclopedia of Philosophy*, ed. Edward N. Zalta - Uri Nodelman (Winter 2023). <https://plato.stanford.edu/archives/win2023/entries/critical-theory/>.

¹⁷ Horkheimer - Adorno, *Aydınlanmanın Diyalektiği*, 370.

Horkheimer, Aydınlanma sonrası bireyin durumunu değerlendirirken tüketim kültürünün oluşumuna dikkat çeker. Üretimdeki çeşitliliğin artması, kitlesel pazarların ortaya çıkması ve bu ürünlere karşı artan talep, insanların vazgeçilmezi haline gelmiştir. Kültür endüstrisi, insanları tüketim yoluyla var olma ve kendilerini değerli hissetme konusunda ikna etmiştir. İnsanlar, tüketimi mutluluk kaynağı olarak görmeye başlamış ve aslında kendi seçimleriyleymiş gibi sunulan ürünler karşısında aldatılmışlardır. Kültür endüstrisi, kendi modasını ve tercihini insanlara kendi beğenileriymiş gibi sunarak, insanların tatmin olabilmek adına sürekli olarak tüketime teşvik edilmesine yol açar. İnsanlar onu sadece bir tüketim nesnesi olarak ele aldıklarında, kültür bireyleri manipüle edebilir.¹⁸ Sonuç olarak, insanlar görünür olabilmek için tüketmek zorunda oldukları hissine kapılırlar.

Aydınlanma, insanı değerli olduğuna inandırmayı amaçlarken, özgürlüğü ve hâkimiyeti mitlerin ve doğaüstü güçlerin boyunduruğu karşısında bir seçenek olarak sunmuştur. Ancak sonuç olarak, insan başka bir sistemin hâkimiyeti altına sokulmuştur. Artık insan akıllı, bir araç haline gelmiş ve insanlar için yeni seçenekler ‘uymak’ ya da ‘yok olmak’ olarak yeniden tanımlanmıştır. Kültür endüstrisi, özgürlük ve bireysellikten ziyade, kurduğu sisteme uyulmasını bekler. Aydınlanma ile getirilmeye çalışılan özgürlük, bağımlılığa dönüşmüştür.¹⁹

Aydınlanma’nın önemli iddialarından biri bilim hakkındadır. Bilim aracılığıyla insanların mitlerin esaretinden kurtulacağı ve doğa ile özdeşleşeceği öngörülmüştür. Aydınlanma’nın bilimle yeni bir toplumsal düzen oluşturmaya, eşitsizlik, adaletsizlik ve düzensizlik gibi toplumsal sorunları gidermeye çalıştığı görülmüştür. Eleştirel teori²⁰, modern bilime yönelik eleştiriler getirirken yalnızca felsefi bir eleştiriyle yetinir ve yeni bir kavram ya da bilimsel bir anlayış önermez. Başlangıçta kapitalizmin sebeplerine ve getirdiği sorunlara odaklanırken, daha sonra kapitalist süreçte yaşamının sorunlarına

¹⁸ Theodor W. Adorno, *Kültür Endüstrisi-Kültür Yönetimi*, çev. Nihat Ülner vd. (İstanbul: İletişim Yayınları, 2011), 147.

¹⁹ Adorno, *Kültür Endüstrisi-Kültür Yönetimi* ‘Sunuş’ kısmı (Bernstein, J.M.), 41.

²⁰ Beşeri bilimlerde eleştirel teori teriminin farklı tarihsel bağlamlarda birçok anlamı olmuştur. İkinci Dünya Savaşı’nın sonundan 1960’lara kadar bu terim, sanat tarihi, edebiyat çalışmaları ve daha geniş anlamda kültürel çalışmalar gibi beşeri bilimlerin ana disiplinleri içindeki eleştirel ve teorik yaklaşımların kullanımını ifade ediyordu. 1970’lerden itibaren bu terim hızla gelişen film ve medya çalışmaları alanına girdi. Eleştirel teori, aynı zamanda, 1970’lerden itibaren İngilizce konuşulan dünyada beşeri ve sosyal bilimlerin pek çok disiplini aracılığıyla hızla yayılan Frankfurt Okulu’nun çalışmalarını tanımlayan daha uzmanlaşmış bir anlam kazanmıştır.

Douglas Kellner, “Critical Theory”, (Erişim 07.01.2023). <http://www.gseis.ucla.edu/faculty/kellner/>.

dikkat çekmiştir.²¹ Nitekim tamamen merkezi otorite tarafından planlanan bir ekonomi, Aydınlanma'nın büyük değerleri olan özgürlük, eşitlik ve hoşgörüye karşı ciddi bir tehdit oluşturmaktadır.²²

Eleştirel teoriye göre Aydınlanma, başlangıçta karşı çıktığı mitlerle aynı çizgiye kaymış ve nihayetinde kendisi de bir mite dönüşmüştür. Oysaki Aydınlanma, batıl inançlar yerine akli temele yerleştirip bilgiyi esas alan bir kavramdır. İnsanları batıl inançların ve mitlerin etkisinden, akıl ve bilgi yoluyla kurtarmayı hedefler. Aydınlanma, insanın aklını ve mantığını kullanarak eleştirel bir tavırla doğa karşısında üstünlüğünü ispat etmesini amaçlar. Ancak, doğa karşısında üstünlüğünü ortaya koyan ve ona hükmeden insan, özne-nesne ayrımının geçerli olduğu bir dünyada yeni bir baskı altına girmiştir. Aydınlanma'nın iddia ettiği gibi akıl yalnızca ilerleme ya da özgürleşme anlamına gelmez. Akla yüklenen egemenlik, iktidar ve özgürlük gibi görevler, insanları tektipleştirmeye ve benzer şekilde düşünmeye yöneltmektedir. Geçen yüzyılda yaygın olarak kabul gören özgürlük, eşitlik ve aklın mutlak egemenliği gibi idealist öğretiler, mevcut gerçek koşullar altında bile insanları özgür hissettirse de, bu bilinç aslında ideolojinin bir sonucudur. Çünkü iktidardaki otoriteler yerlerinden uzaklaştırılmamışlar, sadece ekonomik zorunluluğun anonim gücünün arkasına gizlenmişlerdir.²³

Sosyal teorinin, toplumu ve bireyleri zararlı sosyal yapılardan kurtarmayı amaçlayan eleştirel bir girişim olması gerektiği fikrinden ilham alan Frankfurt Okulu, sadece kapitalizme değil, aynı zamanda araçsal rasyonaliteye ve kültür endüstrisine yönelik eleştiriler geliştirmiştir. Batı modernliği ve Aydınlanma düşüncesi, onların eleştirilerinin temelini oluşturur. Frankfurt Okulu'nun düşünceleri oldukça çeşitlidir ve onun bazı yönleri güncelliğini korur. Peki, Frankfurt Okulu üyelerini çoğu durumda geçici de olsa birleştiren nedir? Hepsinin ortak bir yanı var mıdır? Frankfurt Okulu'nun ilk kuşağı, büyük ölçüde Yahudilerden oluşmaktaydı. Bu grup, ister üst sınıf ailelerden gelsin, ister Fromm ve Lowenthal gibi varlıklı olmayan ailelerden gelsin, 1918 ile 1933 arasındaki dönemde toplumun ortasında yabancı olma deneyiminden kaçamamıştır.

²¹ Rıdvan Şentürk, *Eleştirel Teorinin Eleştirisi* (İstanbul: Kesit Yayınları, 2013), 28.

²² Lucien Goldmann, *Aydınlanma Felsefesi*, çev. Emre Arslan, (Ankara: Doruk Yayıncılık, 1999), 126.

²³ Max Horkheimer, *Critical Theory, Selected Essays*, çev. Matthew J. O'connell vd. (New York: The Continuum Publishing Company, 1982), 86-87. Ayrıca bkz. Horkheimer - Adorno, *Aydınlanmanın Diyalektiği*, 127-129.

Temel ortak deneyimleri, hiçbir konformizm derecesinin, kişinin toplumun bir üyesi olarak konumunu güvence altına almaya yetmediğiydi.²⁴

Horkheimer, 1930'da Toplumsal Araştırmalar Enstitüsü'nün²⁵ müdürü olarak atanmış ve 1950'lerin sonlarına kadar bu görevde kalmıştır. O, 'eleştirel teori' kavramını ilk olarak Geleneksel ve Eleştirel Teori adlı kitabında ifade etmiştir. Geleneksel teorinin, toplumsal hayatın yasalarını tamamen nesnel ve tarafsız bir şekilde betimlemeye çalıştığını öne sürerken, eleştirel teorinin toplumun yapılarını özeleştirel bir bakış açısıyla incelemeye ve teşhir etmeye çalıştığını belirtir. Eleştirel teori terimi, tüm Frankfurt Okulu'nun düşüncesini karakterize etmeye başlamıştır.²⁶ Horkheimer ve Adorno, Aydınlanma'nın insanlığın akıl yoluyla özgürleşmesini vaat ederken, modern yaşamın tahakkümle karakterize edildiğini ileri sürerek modernitenin derin bir eleştirisini sunmuşlardır. Bu nedenle, modern baskı biçimlerinin tarihsel kaynaklarını açıklamaya ve Aydınlanma düşüncesinin özgürleştirici vaatlerini yeniden canlandırmaya çalışmışlardır. Horkheimer'in modernite eleştirisi, özellikle Akıl Tutulması eserinde derinleşir. Bu eserinde Horkheimer, aklın tarihsel dönüşümünü ele alarak, onun özgürleşme potansiyelinden nasıl uzaklaştığını ve araçsal akıl haline geldiğini açıklar.

Adorno, Horkheimer'in emekli olmasının ardından 1958'de Toplumsal Araştırmalar Enstitüsü'nün müdürü olmuştur.²⁷ Minima Moralia, modern toplumun ahlak dışı karakterine yönelik eleştirisini kısa öz-yansıtma denemeleri aracılığıyla ortaya koyar ve iyi bir hayat yaşamamanın etik arayışının modern toplumsal koşullar altında artık mümkün olmadığını tartışır.

²⁴ Wiggershaus, *The Frankfurt School: Its History, Theories and Political Significance*, 4.

²⁵ "Felsefe ve bilim tarihinde 'Frankfurt Okulu' ya da 'Eleştirel Kuram' diye bilinen gelenek, kurumsal olarak, 3 Şubat 1923'te, Frankfurt Üniversitesi'ne bağlı olarak 'Toplumsal Araştırmalar Enstitüsü' adıyla kurulmuştur. Besim F. Dellaloğlu, *Frankfurt Okulu'nda Sanat ve Toplum* (İstanbul: Bağlam Yayınları, 1995), 13.

²⁶ Horkheimer'in 1937'deki 'Geleneksel ve Eleştirel Teori' üzerine yazdığı makaleden itibaren 'Eleştirel Teori', Horkheimer grubu teorisyenlerinin kendilerini tanımlamak için kullandıkları ana etiket haline geldi. Bu, 'Marksist Teori'nin kamuflaj etiketiydi; ama bundan da öte, Horkheimer ve arkadaşlarının kendilerini Marksist teorinin ortodoks biçimiyle değil, bir ilke olarak özüyle özdeşleştirme konusundaki ısrarlarını ifade ediyordu. Marksist teorinin bu özü, yabancılaşmış ve yabancılaştırıcı toplumsal koşulların spesifik eleştirisinden oluşuyordu. Wiggershaus, *The Frankfurt School: Its History, Theories and Political Significance*, 5.

²⁷ Adorno, *Aydınlanmanın Diyalektiği* adlı ortak çalışmasının yanı sıra, *Otoritaryen Kişilik Üstüne: Niteliksel İdeoloji İncelemeleri* ve *Minima Moralia* dâhil olmak üzere etkili kitaplar yazmıştır. *Otoritaryen Kişilik Üstüne: Niteliksel İdeoloji İncelemeleri*, Adorno'nun Alman Nazizm'ini karakterize eden faşist eğilimlere yol açabilecek karakter özelliklerini anlamaya yönelik bir girişimidir. Bkz. Theodor W. Adorno, *Otoritaryen Kişilik Üstüne: Niteliksel İdeoloji İncelemeleri*, çev. Doğan Şahiner (İstanbul: Say Yayınları, 2011), 19.

Marcuse, Frankfurt Okulu'nun siyasi açıdan en radikal üyelerinden biri olarak kabul edilir ve fikirlerinin 1960-1970'lerin solcu siyasi aktivistleri üzerindeki etkisi nedeniyle sıkça 'Yeni Sol'un Babası' olarak anılmaktadır. Enstitü'deki ilk çalışmaları, çağdaş toplumu tanımlamak için hem felsefi hem de sosyolojik kavramlar geliştirmeye odaklanmıştır. Önemli eserleri Eros ve Uygarlık ve Tek Boyutlu İnsan'dır. Marcuse, Marx'ın toplumsal eleştirisi ve Freud'un psikoloji ile ilgili (içgüdüsel) teorilerinin yorumlanması ile yakından ilgilenir. Frankfurt Okulu'na bağlı düşünürler arasında Freud'un uygarlık üzerine düşüncelerinden en çok yararlanan kişi Marcuse olmuştur. Eros ve Uygarlık'ta, Marx ve Freud'un fikirlerini sentezleyerek ileri endüstriyel toplumun insanlığın erotik içgüdülerini bastırdığını ve baskıcı olmayan bir toplumsal düzende yaşamaktan alıkoyduğunu iddia eder.²⁸ Tek Boyutlu İnsan ise modern Batı'nın 'ileri endüstri toplumları'na yönelik eleştirileriyle toplumsal eleştiri ve eleştirel teori alanında önemli bir yer tutar. Marcuse, modern insanların kitle iletişim araçları, reklamcılık, bilim ve teknolojinin rasyonelleştirici güçleri tarafından neredeyse tamamen kontrol edildiğini ve bu nedenle düşüncelerinde ve faaliyetlerinde giderek 'tek boyutlu' hale geldiklerini öne sürer. Bu 'tek boyutluluk', bireylerin düşünce ve eleştiri kapasitelerinin daraldığı, daha çok mevcut sistemin ihtiyaçlarına uygun bir şekilde düşünmeye ve davranmaya yönlendirildikleri bir durumu ifade eder. Marcuse, Aydınlanma düşüncesinin doğasında var olan akıl kavramından uzaklaşarak, teknik ilerlemenin olumsuz yönlerini göstermeye çalışır. Tek Boyutlu İnsan'da, modern endüstri toplumunun kullandığı akıl kavramının aslında irrasyonel bir karaktere sahip olduğunu göstermeyi amaçlar. Ayrıca, insanlığın doğasının ve Dünya'nın ekolojisinin, bu tür baskı biçimlerinin süregelen yaratılışından yararlanan dar sınıf çıkarlarına hizmet edecek şekilde nasıl yeniden şekillendirildiğini ana hatlarıyla açıklar.²⁹

Çalışmanın Konusu

Frankfurt Okulu düşünürleri, modern toplumun eleştirisini yaparken, aydınlanma düşüncesini tarihsel ve teorik bir perspektiften ele alır ve onun zamanla kendisini bir mito dönüştürdüğünü ileri sürerler. Aydınlanma, rasyonalite ve bilim aracılığıyla

²⁸ Herbert Marcuse, *Eros ve Uygarlık: Freud Üzerine Felsefi Bir İnceleme*, çev. Aziz Yardımlı (İstanbul: İdea Yayınevi, 1998), 73.

²⁹ Timothy W. Luke, "One-Dimensional Man: A Systematic Critique of Human Domination and Nature-Society Relations", *Organization & Environment*, 13/1 (March 2000), 95.

geleneksel mitlerden ve efsanelerden kurtulmayı hedeflerken, kendisi de bir mit haline gelmiştir. Bu süreçte akıl, eleştiriden uzaklaşarak araçsallaşmış ve insanın doğaya ve kendine yabancılaşmasına neden olmuştur. Frankfurt Okulu'nun modern toplum eleştirisi, bilimin insan üzerindeki tahakkümü ve bireylerin tektipleşmesi sorunları etrafında şekillenmektedir. Bu tezin odağı, okulun önde gelen düşünürlerinden Theodor W. Adorno, Max Horkheimer ve Herbert Marcuse'nin bu konudaki görüşleridir. Her ne kadar benzer bir eleştirel bakış açısına sahip olsalar da, modern toplum ve aydınlanma düşüncesine dair görüşleri arasında farklılıklar bulunmaktadır. Bu tez, Frankfurt Okulu'nun bütün temsilcilerini değil, yalnızca Adorno, Horkheimer ve Marcuse'nin modern toplum eleştirileri üzerinde yoğunlaşacak; Akıl Tutulması, Minima Moralia ve Tek Boyutlu İnsan eserleri temelinde bir inceleme gerçekleştirilecektir. Literatür taramalarında, bu eserleri merkeze alan ancak konuya bütüncül bir bakış getirmeyen mevcut çalışmaların varlığı dikkate alınacak ve bu eksikliği gidermeye yönelik bir katkı sunulacaktır.

Çalışmanın Önemi

Frankfurt Okulu'nun modern toplum eleştirileri bağlamında, Horkheimer, Adorno ve Marcuse gibi önde gelen düşünürler ortak bir çizgide bulunsalar da, modern toplumu anlamak ve eleştirmek konusunda farklı kavramlar ve bakış açıları benimsemişlerdir. Bu düşünürlerin modern toplum ve aydınlanma anlayışlarını incelemek, çalışma kapsamındaki temel alanları ve konuları nasıl değerlendirdiklerini anlamak açısından büyük önem taşımaktadır. Frankfurt Okulu'nun diyalektik ve eleştirel bakış açısının kavranması, hem okulun hem de geliştirdiği eleştirel teorinin temel hareket noktasının doğru bir şekilde anlaşılabilmesi için kritik bir rol oynamaktadır. Yapılan literatür taraması, Frankfurt Okulu'nun modern toplum eleştirilerinin yeterince ele alınmadığını, özellikle Adorno, Horkheimer ve Marcuse gibi önemli düşünürlerin ana tezlerinin ayrışma noktaları ve ortak paydalarının yeterince incelenmediğini ortaya koymaktadır. Bu eksiklikler, tez konumuzun seçilmesinin nedenidir.

Çalışmanın Amacı

Bu çalışmanın amacı, Frankfurt Okulu'nun önde gelen düşünürleri Horkheimer, Adorno ve Marcuse'nin modern toplum ve aydınlanma eleştirilerini derinlemesine incelemektir.

Bu düşünürlerin modern toplumu ve aydınlanmayı nasıl algıladığını ve eleştirdiğini anlamak, sadece Frankfurt Okulu'nun teorik çerçevesini keşfetmekle kalmayıp, aynı zamanda sosyal ve kültürel yapılar üzerindeki etkilerini de daha net bir şekilde ortaya koymayı amaçlamaktadır. Araştırma, söz konusu düşünürlerin modern toplum ve aydınlanmaya dair ortak görüşlerini ve aralarındaki fikir ayrılıklarını ele alarak, Frankfurt Okulu'nun eleştirel teoriye kattığı özgün bakış açılarını vurgulamayı hedeflemektedir.

Çalışmanın Yöntemi

Tezimizde, sosyal bilimlerde niteliksel araştırma yöntemlerinden kavram analizi ve içerik analizi yöntemlerini kullanmayı tercih ettik. İçerik analizi, belirli bir alanın, konu veya materyalin sistematik ve ayrıntılı bir şekilde incelenmesini, değerlendirilmesini ve yorumlanmasını içerir. Bu yöntemde, genellikle yazılı dokümanlar gibi ürünler veya veriler kullanılır.

Frankfurt Okulu'nun özelliklerini ve modern toplum ile aydınlanma eleştirilerini ele alacağımız bölümlerde, konuları sistematik bir şekilde işleyip belirlenen temaları alt başlıklar halinde inceleyeceğiz. Literatür okumaları ve değerlendirmelerden elde edilen niteliksel bilgiler, bu alt başlıklara göre sınıflandırılacak ve her bölümün konu bütünlüğü içinde sunulacaktır.

Literatür taramalarında, araştırmamıza konu olan düşünürlerle ait çalışmalar birincil kaynaklarımızı, bu konularda sonradan yapılmış yerli ve yabancı çalışmalar ise ikincil kaynaklarımızı oluşturacaktır. Çalışmamız, Frankfurt Okulu ve modern toplum ile aydınlanma felsefesi hakkında genel bir çerçeve sunarak başlayacaktır. Ardından, Frankfurt Okulu'nun modern toplum ve aydınlanma düşüncesine yönelik eleştirileri genel hatlarıyla ele alınacak ve bu eleştiriler, ilgili düşünürlerin görüşleri doğrultusunda tematik bir yaklaşımla analiz edilecektir.

Araştırmamızda, adı geçen üç temel eserin yanı sıra, bu düşünürlerin diğer kitap, makale ve bildirileri gibi çalışmalar da dikkatle incelenecek ve elde edilen veriler tezimizin içeriğini zenginleştirecektir. Ayrıca, bu düşünürlerin üzerinde uzlaştıkları konular ve ayrıştıkları noktalar ortaya konulurken, yerli ve yabancı diğer önde gelen çalışmalar da analiz edilerek araştırmamıza katkı sağlanacaktır. Bu şekilde, elde edilen

veriler ve mevcut metinlerden çıkarılan eleştiriler daha isabetli ve uygun bir şekilde sunulmaya çalışılacaktır.

Çalışmanın Kapsamı

Tezimizin ilk bölümünde, Horkheimer'in modern toplum ve aydınlanma eleştirisi ele alınmıştır. Özellikle Horkheimer'in Akıl Tutulması eserinde vurguladığı kavramlar ve konular üzerinden modern toplumu eleştiren yaklaşımı değerlendirilmiştir. Horkheimer'in başlıca eserleri (Aydınlanmanın Diyalektiği, Geleneksel ve Eleştirel Kuram) birincil kaynak olarak kullanılmış; ayrıca, onunla ilgili diğer çalışmalar da incelenmiştir. Horkheimer'in değerlendirmeleri, sosyolojik yönü dikkate alınarak incelenmiş ve yabancı dildeki makaleler de değerlendirilerek gerekli bilgilere atıfta bulunulmuştur. Özellikle, Horkheimer'in diğer düşünürlerden farklı olan yaklaşımları, tezimizin odak noktalarından biri olarak belirlenmiştir. Bu yaklaşım, Horkheimer'in modern toplum ve aydınlanma konusundaki özel görüşlerini ve farklılıklarını anlamamıza katkı sağlamaktadır.

İkinci bölümümüzde, Adorno'nun modern toplum ve aydınlanma eleştirisi, Minima Moralia adlı eserine dayandırılarak incelenecektir. Adorno'nun bu eserinde ele aldığı başlıca konular arasında araçsal akıl, kültürün metalaşması ve pozitivizm gibi kritik noktalar bulunmaktadır. Ayrıca, Adorno'nun felsefi meselelerin yanı sıra gündelik yaşam, işçi hareketleri, edebiyat, siyaset, müzik, faşizm ve ırkçılık gibi çeşitli alanlardaki eleştirileri de değerlendirilecektir. Yahudi düşünürler Horkheimer ve Adorno, modern toplum ve aydınlanma kavramlarını birçok açıdan ele almış ve aydınlanmanın beklenmedik bir şekilde geliştiği fikrini ortaya koymuşlardır. Bu düşünürler, aydınlanmanın farklı boyutlarını eleştirel bir bakış açısıyla değerlendirirken, bilim, sanat, eğitim, din ve ahlak gibi alanlarla olan bağlantılarına dikkat çekmişlerdir. Tezimizde, modern yaşam tarzının insanları etkileyen yönleri de ele alınacaktır. Aile, çocuk, iletişim ve popüler kültür gibi argümanlar, aydınlanma çerçevesinde irdelenecek; Horkheimer ve Adorno'nun bu konular üzerindeki görüşleri değerlendirilecektir. Konunun temelini oluşturan kültür endüstrisi kavramı, ilk olarak Horkheimer ve Adorno tarafından geliştirilmiş ve kültürel çalışmalar ile toplum analizlerinde önemli bir yer edinmiştir. Horkheimer ve Adorno, kültürel alanın toplum üzerinde bir baskı aracı haline dönüştüğünü belirterek, kültür yapıtlarının nasıl bir meta haline geldiğini ve

endüstri alanı olarak şekillendiğini incelemişlerdir. Adorno, modern toplum ve aydınlanma sürecinin kültürün metalaşmasına zemin hazırladığını ve bu durumun bireyler ve toplumlar üzerinde sakatlanmalara neden olduğunu ileri sürmüştür. Ona göre, kültür neredeyse tamamen endüstrinin bir parçası haline gelmiştir. Bu bölümde, kültür endüstrisinin bireyler ve toplum üzerindeki etkileri detaylı bir şekilde incelenerek, Adorno'nun görüşlerinin kapsamı ve etkileri açıklığa kavuşturulmaya çalışılacaktır.

Üçüncü bölümde, Marcuse'nin görüşleri, özellikle Tek Boyutlu İnsan kitabından yola çıkılarak değerlendirilecektir. Marcuse, Amerika'daki siyasi ve ekonomik düzeni incelemiş ve ürün bolluğu ile artan refahın, yabancılaşmayı besleyerek insanların adeta birer araç ve köle haline geldiğini öne sürmüştür. O, ileri endüstri ve teknoloji toplumlarının bireye karşı hoşgörülü görünmesine rağmen, bireyi köleleştiren ve eşitleyen baskıcı yönlerini vurgulamıştır. Tüketim toplumu ve modern endüstri toplumunun toplumsal denetim biçimini sert bir şekilde eleştirmiştir. Olumsuz ve eleştirel düşünmenin giderek nasıl imkânsız hale geldiğine dair teşhisleri, günümüzde de geçerliliğini korumaktadır. Teknoloji eleştirisi ve modern dönemde gelişen teknolojinin baskın güç olarak vurgulanması, hâlâ tartışılan bir konudur.

Marcuse, ileri teknolojiye sahip toplumların eleştirisini yaparken, ortaya koyduğu eleştiriler zamanla daha geniş bir toplumsal nitelik kazanmıştır. Modern endüstri toplumları, artan konforla birlikte, sistemin olumsuz yapısını gizleyip baskı araçlarını güçlendiren zengin bir toplum meydana getirmiştir. Marksist düşünce taraftarı olan Marcuse'ye göre, modern zengin toplum, kapitalizme karşı siyasi devrim şansını sınırlar; bu da Batı'da devrimci gücün gerilemesi ve kontrol ile baskı araçlarının paralel bir şekilde artması anlamına gelir. O, ileri endüstri toplumlarının, çağdaş düşünce, endüstriyel yönetim biçimleri, kitle iletişim araçları ve reklamlar aracılığıyla bireyleri mevcut tüketim sistemine entegre eden yanlış bilinç ve sahte ihtiyaçlar oluşturduğunu savunur. Modern tüketim toplumlarında birey, mutluluğu satın almak ve ihtiyaçlarını karşılamak için gereğinden fazla çalışmak zorundadır, bu ise mantıksız bir davranış olarak değerlendirilmektedir. Daha da mantıksız olanı, tüketicilerin yeni ürünler satın almak için daha fazla çalışmaya teşvik edilmesidir. Bu koşullar altında birey, insanlığını kaybeder ve endüstriyel aletlerin bir parçası haline gelir. Medya ve reklamlar yoluyla tüketime teşvik ise devam eder. Bu bölümde, Marcuse'nin modern toplum ve

aydınlanma eleştirisi, ileri derecede endüstrileşmiş toplumlarda kültürün endüstriyel bir ürün haline gelmesi, tüketime teşvik, bilincin bireyselliğini yitirmesi, yanlış bilinç, sahte ihtiyaçlar ve endüstri toplumunun sunduğu yeni alternatifler alt başlıklar halinde değerlendirilecektir.

1. BÖLÜM: MAX HORKHEIMER VE AKIL TUTULMASI

1.1. Max Horkheimer'in Modern Toplum Eleştirisi

Frankfurt Okulu'na ve eleştirel teoriye yaptığı katkılarla tanınan Alman filozof ve sosyolog Horkheimer, Aydınlanma'yı yalnızca tarihsel bir dönem veya entelektüel kazanımlar bütünü olarak değil, modernitenin yapısal ve dönüştürücü bir süreci olarak değerlendirir.³⁰ Horkheimer, Aydınlanma'nın akıl, rasyonellik ve ilerlemeyi vurgularken, bu düşüncenin modern toplumda 'araçsal akılcılık'³¹ egemenliğine yol açtığını savunur. Bu araçsal rasyonellik, çoğu zaman insanın özgürlüğü, yaratıcılığı ve bireyselliği pahasına, doğa ve insan ilişkilerinde verimlilik, kontrol ve tekniği ön planda tutar. Horkheimer'e göre, Aydınlanma bir paradoksla karakterize edilmiştir: Aydınlanma, insanlığı cehalet ve batıl inançlardan kurtarmayı hedeflerken, aynı zamanda yeni baskı biçimleri üretmiştir. Horkheimer, aklın araçsallaştırılmasını ve tüm insani değerlerin hesaplanabilir, ölçülebilir terimlere indirgenmesini eleştirmekte ve bunun modern toplumda bireyin yabancılaşmasına yol açtığını düşünmektedir. Özünde, Horkheimer'in Aydınlanma tanımı, onun özgürleştirici potansiyeli ile modern kapitalist toplumlardaki kontrol mekanizmalarıyla iç içe geçmesi arasındaki diyalektik ilişkiyi vurgulamakta ve sonuçlarının eleştirel bir incelemesini içermektedir. Örneğin "yeryüzünde insanların büyük bölümü açlıkla boğuşurken elindeki makinelerin büyük bölümünü çürümeye bırakan, birçok önemli buluşu rafa kaldıran ve çalışma saatlerinin büyük bir bölümünü reklamlara ve yıkım araçlarının üretimine ayıran bir toplum, 'yararlılık' düşüncesini bir inanç formu haline getirmiş gibidir."³²

Horkheimer'in Akıl Tutulması³³ kitabı, modernite ve Aydınlanma eleştirisini merkeze alırken, aklın yeniden değerlendirilmesini savunur. Horkheimer, aklın etik, estetik ve hümanist değerlerle bütünleştiği daha bütüncül bir anlayışa geri dönüşü önerir. Kitap, genel olarak modern toplumun karmaşık yapısı ve sosyal-politik karışıklıklar karşısında rasyonelliği korumanın zorluklarına dair bir analiz yapar. 'Aydınlanma' terimi, tarihsel

³⁰ Jarvis, *Adorno: A Critical Introduction*, 24.

³¹ Horkheimer ve Adorno'nun "önceliklerin amaçlardan araçlara, hedeflerin ardındaki daha büyük anlam ve amaç hakkında endişelenmekten, yalnızca bu hedeflere ulaşıldığı verimlilikle ilgilenmeye doğru toplumsal ve politik kayma için kullandıkları terim". bkz. Ian Buchanan, *A Dictionary of Critical Theory*. Second Edition (United Kingdom: Oxford University Press, 2018), 249.

³² Max Horkheimer, *Aklın Tutulması*, çev. Orhan Koçak (İstanbul: Metis Yayınları, 1998), 155.

³³ Max Horkheimer tarafından 1941 yılında başlanan ve 1947 yılında yayınlanan *Aklın Tutulması (Eclipse of Reason)* kitabı beş bölümden oluşmaktadır: Araçlar ve Amaçlar, Çatışan Reçeteler, Doğanın Başkaldırması, Bireyin Yükselişi ve Düşüşü, Felsefe Kavramı Üzerine.

dönemlerle ilişkili ancak onlardan bağımsız bir süreci ifade etmek için kullanılabilir. Horkheimer ve Adorno için Aydınlanma, yalnızca Aydınlanma Çağı olarak bilinen tarihsel dönemi ifade etmez; daha geniş bir bağlamda, insanın doğa üzerindeki hâkimiyet arayışına dayanan düşünsel ve kültürel bir süreci temsil eder. Bu bağlamda, Aydınlanma'nın kökenlerini Yunan mitolojisinde, Şamanist animizmde ararlar.³⁴

Horkheimer ve Adorno'ya göre, en geniş anlamıyla düşüncenin ilerlemesi olarak anlaşılan Aydınlanma, her zaman insanı korkudan kurtarmayı ve efendi konumuna getirmeyi amaçlamıştır. Yine de tamamen aydınlanmış dünya felaketle parlamaktadır. Aydınlanma'nın programı dünyanın büyüünün bozulmasıdır ve o efsaneleri ortadan kaldırmak, fanteziyi bilgiyle yıkmak ister. "Dünyanın büyüünün bozulması, animizmin yok edilmesi anlamına gelir."³⁵ Horkheimer ve Adorno'ya göre, modern bilime geçiş sürecinde insanoğlu anlamı arka plana itmiş; kavramların yerini formüller, nedenin yerini ise kurallar ve olasılıklar almıştır. Bu dönüşüm, bilimsel ve teknolojik ilerlemeyi mümkün kılmış olsa da insanın dünyayı anlamlandırma çabasını ve doğayla anlamlı bir ilişki kurma yeteneğini zayıflatmış, insanı anlamdan yoksun bir rasyonaliteye hapsedmiştir. Bu açıdan bakıldığında Aydınlanma'yı modernitede yapılan girişimlere ve elde edilen teknolojik başarılarla indirgenebilecek bir şey olarak görmedikleri söylenebilir. Onlara göre, her türlü aşkın otoriteyi reddeden Aydınlanma'nın eleştirel aklının zaferi pozitivistliğe, yani var olanın eleştirisiz kabulüne ve yegâne fayda hesabına körü körüne teslim olmaya yol açar. Oysaki Aydınlanma, batıl inanç yerine akıllı ve mantığı yerleştirmiş, bilgiyi esas alan bir kavramdır. Nitekim insanları himayesine alan batıl inançların etkisinden, yine onları akıl ve bilgi yoluyla kurtarmayı hedefler. Ancak, doğa karşısında üstünlüğünü ortaya koyan ve ona hükmeden insan, özne-nesne özdeşliğinin geçerli olduğu bir dünyada yeni bir tahakküm altına girmiştir. Aydınlanmanın iddia ettiği gibi akıl, yalnızca ilerleme ya da özgürleşme olarak okunamaz.³⁶

³⁴ "Şamanların ayinleri cisimlere ya da örneklerle değil, dışarıdaki rüzgâra, yağmura, yılanla ya da hastanın içindeki demona yöneliktir...Büyüyü kendisini demonlara benzetir. Onları korkutmak için ürkütücü, yatıştırmak için dostça davranır." Horkheimer - Adorno, *Aydınlanmanın Diyalektiği*, 26- 27.

³⁵ Horkheimer - Adorno, *Aydınlanmanın Diyalektiği*, 19, 21

³⁶ Horkheimer - Adorno, *Aydınlanmanın Diyalektiği*, 29-30.

İlk zamanlar Horkheimer³⁷ ve Adorno, Aydınlanma'yı destekleyenler arasında yer almışlardır. Horkheimer,³⁸ Aydınlanma'dan ortaya çıkan araçsal rasyonalite ve pozitivizmi eleştirmiş ancak Aydınlanma'nın (Fransız Aydınlanması) akla, özgürlüğe ve insan onuruna yaptığı vurgu gibi bazı yönlerini değerli bulmuşlardır. Adorno ise belirsiz olan şeyleri açığa çıkarma ve aydınlatma düşüncesini benimsemektedir. İki de aslında Marx'ın insanlığın kurtulmasında sosyo-ekonomik şartlar hakkındaki açıklamalarını tasdik etmişlerdir. Onların Aydınlanma konusundaki asıl yaklaşımı ve bu konudaki soruları; 'Aydınlanma ile insanlık, neden kendi lehine bir ilerleme kaydedemedi ve neden insanca bir yaşam sunamadı' şeklindedir. Onların çalışmalarının ortak amacı, geline noktada insanlığın yeniden farklı bir barbarlığa sürüklenmesinin sebeplerinin ortaya çıkarılması olmuştur.³⁹

Horkheimer ve Adorno'nun Aydınlanma eleştirisinde iki görüş bulunmaktadır: Birincisi Batı uygarlığının bir rasyonalizasyon süreci olarak görülmesi (Weber'in büyü bozumu⁴⁰) ve ikincisi dünyanın gelişim aşamalarında durumunun doğa ile insanlık arasındaki ilişkinin ya 'düşmanca' ya da 'uyumlu' olarak yorumlanmasıdır.⁴¹ Onlar da Weber⁴² gibi, modern dünyanın verimlilik, öngörülebilirlik ve hesaplanabilirliğe vurgu yaparak giderek daha rasyonel hale geldiğini ileri sürmüşlerdir. Onlar, modern Batı tarihinin temelini oluşturan ve rasyonel özgürleşme ideallerinin hayata geçirilirken aynı zamanda kendi karşıtlarına dönüştüğü bu süreci 'Aydınlanma diyalektiği' olarak adlandırmışlardır.⁴³ Horkheimer ve Adorno, savaş ve barbarlık gibi olayların, sadece ani bir patlama veya ilerleme yolunda bir sapma olarak görülmemesi gerektiğini savunur. Onlara göre, bu tür dehşetler, tam tersine, 'ilerleme'nin bir sonucu olarak ortaya

³⁷ Max Horkheimer, 14 Şubat 1895'te Yahudi bir sanayicinin tek oğlu olarak Stuttgart'ta doğdu. 1910 yılında okuldan ayrılarak aile şirketine (tekstil fabrikası) çalışmaya başladı. Bir yıl sonra ona akademik bir meslektaş olacak Friedrich Pollock ile tanışarak bu arkadaşlığı kalıcı bir dostluğa dönüştürdü. Rolf Wiggershaus, *The Frankfurt School: Its History, Theories and Political Significance*, çev. Michael Robertson (Cambridge: Massachusetts, 1995), 41-42.

³⁸ Horkheimer, felsefe alanındaki doktora eğitimini "Teleolojik Yargının Çatışkısı" adındaki tezi ile tamamladı. Habilitasyon'unu ise, Kant'ın Teorik ve Pratik Felsefe Arasında Bir Bağlantı Olarak Yargının Eleştirisi teziyle bitirdi ve sonrasında 18. ve 19. yüzyıl felsefesi ile ilgili ve seçmiş olduğu temalar Marksist görüşle uyumlu olacak biçimde konferanslar düzenledi. Wiggershaus, *The Frankfurt School: Its History, Theories and Political Significance*, 46.

³⁹ Horkheimer - Adorno, *Aydınlanmanın Diyalektiği*, 10.

⁴⁰ Max Weber, modern toplumlardaki rasyonelleşme ve sekülerleşme sürecini tanımlamak için 'büyü bozumu' kavramını kullanmıştır. Ona göre, modernitenin yükselişi ve rasyonelliğin, bilimsel düşüncenin ve kapitalizmin yayılmasıyla birlikte geleneksel inançlar azalmaya başlamıştır. bkz. Max Weber, *Protestan Ahlakı ve Kapitalizmin Ruhu*, çev. Milay Köktürk (Ankara: BilgeSu Yayıncılık, 2013), 136.

⁴¹ Horkheimer - Adorno, *Aydınlanmanın Diyalektiği*, 16, 37.

⁴² Weber, *Protestan Ahlakı ve Kapitalizmin Ruhu*, 58.

⁴³ Horkheimer - Adorno, *Aydınlanmanın Diyalektiği*, 19-20.

çıkıştır. Horkheimer ve Adorno'ya göre, insanlığı özgürleştirmeyi vaat eden Aydınlanma, yeniden mite dönüşmüş ve doğadan yabancılaşmış bir 'araçsal rasyonalite' haline gelmiştir.⁴⁴ Yazarlar, Aydınlanma'dan vazgeçmek yerine, bu düşüncenin karanlık yönlerini aydınlatmayı amaçlamışlardır. Bu anlayışın kendi zayıflıklarının farkına varılması, Aydınlanma'nın özgür ve insani bir toplumu gerçekleştirme vaadini yerine getirebilmesi için gereklidir.

Horkheimer Aydınlanma'yı zıtlıklarla ele alırken, bilimle, sanatla, eğitimle, kültürler, din ve ahlak ile olan bağlantılarına dikkat çekmiştir. Horkheimer Aydınlanma sonrasında bireyin durumunu değerlendirmeye çalışırken tüketim kültürünün oluşumuna da dikkat çekmektedir.⁴⁵ Aydınlanma insanı değerli olduğuna inandırmak isterken, özgürlüğü ve hâkimiyeti, doğaüstü güçlerin boyunduruğu karşısında seçenek olarak sunmuş ve sonuç itibarıyla başka bir sistemin kontrolü altına sokmuştur. Artık insan akıllı bir araç haline gelmiş ve insanlar için seçenekler, bu yeni sisteme "uymak" ya da "yok olmak" olarak yeniden tanımlanmıştır.⁴⁶ Yani kültür endüstrisi, özgürlük ve bireyselliğe değil daha çok kurmuş olduğu sisteme uyulmasını bekler. Aydınlanma, düzen ve eşitlik vaadiyle toplumu nezareti altına almaya çalışmıştır. 'Aydınlanmanın ahlaki öğretileri, maddi çıkarların artık yeterli olmadığı durumlarda toplumda ayakta kalma güdüsüyle, zayıflamış dinin yerine, entelektüel bir temel bulma girişimidir.'⁴⁷ Horkheimer'e göre, geleneksel dinin toplumu bir arada tutma işlevi Aydınlanma ile birlikte zayıflamış, ancak bu boşluğu doldurmak için akıl ve rasyonaliteye dayalı yeni bir ahlaki temel oluşturulmaya çalışılmıştır. Ancak bu girişim, toplumu bir arada tutma açısından din kadar etkili olamamış ve sonuçta 'umutsuz bir çaba' olarak görülmüştür. Horkheimer, insanı temel alan bir yaklaşımla hareket etmiş, egemen ideoloji karşısında etkisizleştireceğini savunmuştur. Burada totaliter bir yapı karşımıza çıkar ve modern bilimin verilerini açıklayan araç haline dönüşür. Artık akıl, öznel düşünceye hizmet ederek, bilimin meşruluğunu sağlama hedefine eğilmiştir. Bilim ile insan, doğadaki gizem karşısında korkularını yenmiş ancak bilimin boyunduruğu altına girmiştir. O, artık var olan düzenden ve otoriteden yardım bekler ve sistemin dışına kaçamaz.⁴⁸ Horkheimer doğanın gerçek intikamının, doğayı anlayamamanın, kendi içinde mutlu, öz

⁴⁴ Horkheimer - Adorno, *Aydınlanmanın Diyalektiği*, 16.

⁴⁵ Horkheimer, *Akıl Tutulması*, 37-38.

⁴⁶ Horkheimer, *Akıl Tutulması*, 60.

⁴⁷ Horkheimer - Adorno, *Aydınlanmanın Diyalektiği*, 120.

⁴⁸ Horkheimer, *Akıl Tutulması*, 186-187.

saygılı ve başarılarından memnun olamama gerçeğinde olduğunu belirtmiştir.⁴⁹ Horkheimer'e göre 'akıl, bütünüyle toplumsal sürece boyun eğmiştir.'⁵⁰ Doğanın, insanın ve aklın şey'leşmesinin önlenmesi için, aklın bu araçsallaşmış vaziyetinden kurtarılması şarttır. Bu nedenle, Horkheimer'in Aydınlanma eleştirisi, özünde, özgürlüğün ve insanın özgürleşmesinin yerini güç ve sömürü mantığının aldığı bir topluma yol açan, tahakküm ve yabancılaşma lehine aklın araçsallaştırılma biçiminin bir eleştirisidir.

Genel olarak Horkheimer'in modern toplum ve aydınlanma eleştirisi, akıl ve tahakküm arasındaki diyalektik ilişkinin karmaşık bir analizidir ve aydınlanma ideallerinin baskıcı toplumsal güçler tarafından nasıl benimsendiğini ve altüst edildiğini vurgulamaktadır. Horkheimer, akli, rasyonelliği ve bilimsel ilerlemeyi savunan aydınlanmanın, paradoksal bir şekilde mantıksızlığa ve baskıya yol açtığını ileri sürer. Aydınlanma'nın benimsenen değerlerinin (bireycilik, araçsal rasyonellik ve teknolojik ilerleme gibi) saptırıldığını ve bunun da bireylerin insanlıktan çıkarılmasına ve baskıcı toplumsal yapıların güçlendirilmesine yol açtığını savunur.

Horkheimer'in temel kaygılarından biri, aklın araçsallaştırılması ve yaşamın tüm yönlerinin yalnızca bir amaca yönelik araçlara indirgenmesidir. Ona göre, verimlilik ve kontrol arayışında akıl, ahlaki ve etik düşüncelerden kopmuş, bu da hem doğanın hem de insanın nesneleştirilmesine ve sömürülmesine yol açmıştır. Dahası, Horkheimer aydınlanmanın sınıflandırma ve standardizasyona yaptığı vurgu ile kültürün homojenleşmesine ve standartlaşmasına neden olduğunu, bunun da yaratıcılığı ve çeşitliliği bastırdığını savunmaktadır.⁵¹ Bu standardizasyon, kitle iletişim araçlarının ve tüketim kültürünün yükselişiyle birleştiğinde, uyumluluk üreten ve sahte ihtiyaçları sürdüren bir kültür endüstrisinin yaratılmasıyla sonuçlanmıştır.

Horkheimer, insanın özgürleşmesine yol açmak yerine, aydınlanmanın yeni kontrol ve baskı biçimlerinin yükselişine katkıda bulunduğunu öne sürmektedir. Ona göre, aydınlanma ideallerinin, özgürlük ve bireysellik gibi temel hedeflere ulaşmak bir kenara, daha çok toplumda var olan egemen güçleri pekiştirdiği ve bireyleri mekanikleşmiş, tüketime dayalı bir yapıya çektiği bir sistemin temellerini attığını savunur.

⁴⁹ Wiggershaus, *The Frankfurt School: Its History, Theories and Political Significance*, 349.

⁵⁰ Horkheimer, *Akıl Tutulması*, 67.

⁵¹ Horkheimer, *Akıl Tutulması*, 56, 92.

1.1.1. Araçsal Akıl

Frankfurt Okulu, ‘aklı’ iki türlü anlayarak, bir ayrım yapar. Birinci ‘akıl’ aydınlatıcı ve özgürleştiricidir; insanlık koşullarını Fransız Devrimi’nin adalet, barış ve mutluluk fikirlerine dayanarak ölçer. Diğeri, onun karşıtı, ‘araçsal akıl’dır.⁵² Yalnızca, derinlemesine düşünmeden, kabul edilen herhangi bir amaç için etkili araçlar sağlar. Bu kavramsallaştırma, Max Weber’in modern çağı karakterize eden ‘araçsal rasyonellik’e karşılık gelir. Bugün endüstride ve yönetimde bu tür teknokratik düşünce hâkimdir ve o yalnızca mevcut yapısal koşulları yeniden üretir ve özgürleşmeye değil tahakküme hizmet eder.⁵³ Özerkliği kalmayan akıl ise artık bir araç haline gelmiştir.⁵⁴

Horkheimer’in, Aydınlanma eleştirisinde en çok vurguladığı kavramlardan birisi ‘akıl’dır ve burada onun görüşüne Akıl Tutulması eseri üzerinden daha ayrıntılı yer verilecektir. O, kitabında Aydınlanma’nın mirasını eleştirerek, bilim ve teknolojiye önemli ilerlemeler sağlanmasına rağmen, bunun aynı zamanda baskıcı ve yıkıcı bir rasyonalite biçimini de beraberinde getirdiğini savunmaktadır. Horkheimer, modern toplumun yabancılaşmasının ve insanlıktan çıkarılmasının üstesinden gelmenin bir yolu olarak aklın yeniden değerlendirilmesi ve hümanist değerlere, dayanışmaya ve eleştirel düşünceye yeni bir vurgu yapılması gerektiğini düşünmektedir.

Tarihsel süreçte, aklın hem nesnel hem de öznel yönleri bir arada var olmuştur; ancak öznel akıl, zamanla nesnel akıl üzerinde üstünlük kazanmıştır. Horkheimer, aklın kendisini değil, Aydınlanma ile biçimlenmesini ve araçsal hale dönüşmesini eleştirmektedir. Onun düşüncesinin temel dayanağı da akıldır ve akı, en az Aydınlanmacılar kadar merkezi bir konuma yerleştirir. Ona göre ilerici her sosyal teorisinin kaynağında akılsallık yer almaktadır.⁵⁵

Araçsal akıl, Horkheimer’in eleştirel teorisinde merkezi bir kavramdır. O, araçsal aklın eleştirisini çağdaş topluma ve geç modernitede rasyonalitenin doğasına ilişkin analizinin bir parçası olarak geliştirmiştir. O, Akıl Tutulması⁵⁶ kitabında, aklın kullanımının

⁵² Araçsal akıl, kendi içinde amaçlar hakkında akıl yürütmeden, yalnızca bir hedefe ulaşmak için araçları belirlemekle ilgilenen düşünce biçimidir. Bkz. Horkheimer, *Akıl Tutulması*, 56.

⁵³ Zoltan Tar, *The Frankfurt School: The Critical Theories of Max Horkheimer and Theodor W. Adorno* (New York: Schacken Books, 1985), IX.

⁵⁴ Horkheimer, *Akıl Tutulması*, 67.

⁵⁵ Martin Jay, *Diyaletik İmgelem: Frankfurt Okulu’nun Tarihi ve Çalışmaları: 1923-1950*, çev. Sevgi Doğan (İstanbul: Ayrıntı Yayınları, 2014), 119.

⁵⁶ Bu çalışmanın “Araçlar ve Amaçlar” başlıklı ilk bölümü, aklın ve onun insanlık tarihi boyunca kendini sunma biçimlerinin bir tartışmasıdır. Burada Horkheimer’in muhatabı Max Weber’dir. O, bir yandan

sonuçlarını, araç ve amaç sorunu, çatışması sorunu, bireyin gerilemesi ve felsefe kavramı üzerinden araştırır. Ortaya çıkan ilk soru, akıl kavramının tanımlanmasının mümkün olup olmadığıdır ve bunun cevabı verilirken adetler, gelenekler ve yasalar kadar, her durumun kendine özgü şartlarının da dikkate alınması gerekir. Bir kişiye akıl ile ilgili bu soru sorulduğu zaman, rasyonel şeylerin açıkça faydalı olduğunu söyleyecek ve her rasyonel insanın kendisi için neyin faydalı olduğuna karar verebileceğini iddia edecektir. Bu, soyut bir düşünce düzeyi olarak değerlendirilebilir ve bu tür düşüncüyü Horkheimer, ‘öznel akıl’ kategorisine yerleştirir. Ona göre, bir hedefin dışsal bir öznellik referansı (örneğin kâr ya da fayda) olmadan birey için rasyonel olabileceği fikri, öznel akıl anlayışına tamamen yabancıdır.⁵⁷ Horkheimer, bu durumun her ne kadar yüzeysel bir tanım olsa da, Batı düşüncesinde yaşanan değişikliğin önemli bir belirtisi olarak görüldüğünü belirterek araştırmasını sürdürür.

Horkheimer, akıl sınıflandırmasında vernunft (nesnel akıl) ve verstand (öznel akıl) ayrımı yapar ve bugün öznel akıl, nesnel aklın yerini almıştır.⁵⁸ Horkheimer, aklı vernunftla tanımlamış olsa da, onun mantığı ‘verstand’ı da dışlamamaktadır. Zaten kavramlar düzenlenmeden, tanımlanmadan düşünce olmaz yani diyalektik için öznel akıl şarttır. Bu nedenle, her iki akıl formunun da birbirini tamamlayan ve dengeli bir biçimde işleyen bir anlayış içinde değerlendirilmesi gerektiğini savunur. ‘Nesnel akıl’da ise söz konusu olan şey, sadece insan zihninde değil, nesnel dünyada, toplumsal ilişkilerde de var olmasıdır. Sadece bireyin bilincinde değil, sosyal ilişkilerde, kurumlarda, çevrede yani nesnel dünyada mevcut olan nesnel akıldır. Alman idealizmi ve skolastik düşünce gibi büyük felsefi akımlar, nesnel akıl teorisine dayanır. Horkheimer’e göre, nesnel akıl, öznel aklı da kapsar, ancak araçlardan ziyade amaçlara odaklanır ve tüm varlıkları kapsayan uyumlu bir sistem hedefler. İnsan, bu bütünlükle uyumu sağladığı sürece hayatını akla uygun bir şekilde sürdürebilir. ‘Öznel akıl’ ise, evrensel rasyonelliğin sınırlı bir ifadesidir ve bu akılda ağırlık, amaçlar üzerindedir. Ona göre, nesnel aklı sadece amaca ulaşmak için bir araç olarak göremeyeceğimiz gibi, amaç

biçimsel ve araçsal rasyonellik, diğer yandan değerlendirci rasyonellik arasındaki ayrımı Weber’den alır ve kavramlar üzerinde kendi bakış açısıyla çalışır. Bu bölümde geliştirilen ana fikir, akıl dediğimiz şeyin aslında onun belirli bir biçiminin, yani doğaya ve insana hâkimiyetin yaygınlaşmasının sonucu olduğudur. Horkheimer, mantığı nesnel ve öznel olmak üzere iki yüze bölünmüş olarak ve öznel boyutun nesnel boyutu nasıl gölgede bıraktığını analiz eder. Bölümün ana tezini vurgulamak için felsefe tarihine gidiyor.

⁵⁷ Horkheimer, *Akıllı Tutulması*, 55.

⁵⁸ Orhan Koçak, “Önsöz”, çev. Orhan Koçak, *Akıllı Tutulması*, Max Horkheimer (İstanbul: Metis Yayınları, 1998), 40.

araç ilişkisi arasında da sınırlandırmayız. O görünüş ile öz arasındaki ilişkinin farkındadır. Ancak amaçlara ulaşmak adına, bağımsız bir şekilde uygun araçların kararını verme işlevini üstlenen öznel akıl, amaçlara odaklanırken akla uygunluğunu dikkate almaz, yalnızca bu araçların kâfi gelip gelmeyeceği ile ilgilenir. Öznel akıl, aynı zamanda öznenin kendisini üstün görerek, gerisini önemsemez. Öznel akıl araçlara odaklanırken, nesnel akıl amaçları merkezine alır. Yani nesnel akıl, etik ve evrensel doğrulara dayanan bir düşünce biçimiyken; öznel akıl bireysel çıkar ve faydaya odaklanır. Tarihsel süreçte, hem öznel hem de nesnel akıl sürekli olarak var olmuştur; ancak öznel aklın nesnel akla egemen olması uzun bir zaman almıştır. Horkheimer'e göre, öznel akıl, son yıllarda Batı düşüncesindeki değişikliklerin bir yansımasıdır. Bu süreçte, öznel akıl nesnel aklın yerine geçmiştir ve bu değişimle birlikte kavramların içeriği boşaltılarak biçimsel hale gelmiştir.⁵⁹

Horkheimer, bu araçsal rasyonelliğin verimlilik ve kontrol arayışının, bireyleri ve toplumları insanlıktan uzaklaştırdığını öne sürer. Bu anlayış, her şeyi önceden belirlenmiş amaçlar doğrultusunda manipüle edilen ve sömürülen basit nesnelere indirger. Ona göre, akıl öznelleştiğinde, iyi bir yaşam inancı ile de bağlantısını kaybeder: “Akıl öznelleşirken, biçimselleşmektedir de”.⁶⁰ Yani eşitlik, adalet, hoşgörü, mutluluk gibi daha önceki yüzyıllarda akıl tarafından onaylanan bütün kavramlar ona göre düşünsel köklerini kaybetmiştir. Bu kavramlar, yine amaç olarak kabul edilirler fakat onları değerlendirecek ve nesnel bir gerçekliğe dayandıracak sorumlu hiçbir rasyonel kurum mevcut değildir. Kavramlar, artık üzerinde düşünülmesi gerekmeyen araçların resmi, işlevsel kabukları haline gelir ve ideallerin değişkenliği (etik ve politikanın temel ilkeleri), öznel tercih gibi akıl dışındaki faktörlere bağlı hale getirilir. Bu noktada düşünce, iyi ya da kötü her amaca hizmet edebilir çünkü o yalnızca bir araçtır. Burada Horkheimer, aklın şeylerin gerçek varlığını, insanın davranışının normunu çıkarabileceği şeylerin ebedi düzenini yansıttığına inanan Sokrates ve Platon'dan başlayarak bu süreci belirtmek için felsefe tarihi boyunca bir yolculuğa başlamaktadır. On yedinci yüzyıla, 1600'e kadar aklın nesnel yönü ağır basmaktadır ve bir zamanlar dinin yerine getirdiği işlevi insan ve doğa öğretisinin yerine getirebildiği rasyonalist bir felsefe vardır. Tüm gerçekliği kapsayan anlaşılır bir yapıdan yararlanılabileceğine dair bu inanç, modern çağla birlikte ortadan kalkmaktadır.

⁵⁹ Horkheimer, *Akıl Tutulması*, 55-56.

⁶⁰ Horkheimer, *Akıl Tutulması*, 56-58.

Başlangıçta felsefe nesnel bir gerçeğin varlığını inkâr etmeyi amaçlamaz ve Aydınlanma ile mit, felsefe ve din arasındaki çatışmanın nedeni de budur. Her ikisi de küresel ve nesnel bir gerçeği formüle etme iddiasındadır.⁶¹

Horkheimer, modern toplumda egemen olan akıllı, aynı zamanda öznel ve enstrümantal olarak tanımlamaktadır. Çünkü öznel akıl, her zaman öznenin kendi kendini koruması ile ilişkili olan amaçların elde edilmesi için doğru yolları bulmaya hizmet etmektedir. O, nesnel ve aynı zamanda otonom olan akıl şeklini kendini korumadan daha kapsamlı amaçları olan ve kendisini böyle daha büyük amaçları değerlendirebilecek yetkinlikte gören bir akıl biçimi olarak görmektedir.⁶² Akıl gerçek anlamıyla hiçbir zaman toplumsal gerçekliği yöneten bir güç olmamıştır. Bugün ise her türlü tercihten ya da özgün eğilimden arındırıldığı için artık insanların yaşam tarzları ve eylemleri hakkında bir yargıda bulunabilme kabiliyeti de kalmamıştır.⁶³

Horkheimer'e göre, modern dönemde birey, araçsal akıl aracılığıyla kültürel anlamda tahakküm altına girmiştir. Özellikle teknoloji ve bilim temelli biçimlenen pozitivist bir bakış açısına göre gelişen araçsal akıl, bu tahakkümün günümüzdeki asıl sebebi gösterilebilir.⁶⁴ Öyle ki rasyonellik iddiası ve sloganıyla hareket eden Aydınlanma, kendini akıl dışı bir konuma sürüklemiştir. Aydınlanma genellikle akıllı, bilimi ve bireysel özgürlüğü teşvik etmesi nedeniyle övülür, ancak aynı zamanda irrasyonalizme yol açtığı iddiası da dâhil olmak üzere çeşitli nedenlerle eleştirilir. Dahası, Aydınlanma'nın ilerlemeye ve rasyonelliğe olan inancı, daha sonra şiddete ve baskıya yol açacak olan sömürgecilik, emperyalizm ve totalitarizm gibi bazı ideolojilerin oluşmasına da katkıda bulunmuştur. Genel olarak, Aydınlanma akıllı ve rasyonalizmi savunsa da, bu dünya görüşünün, karmaşık sorunları aşırı basitleştirme eğilimi ve irrasyonel sonuçlara yol açan ideolojileri beslemedeki rolü de dâhil olmak üzere, sınırlamalarını ve potansiyel tuzaklarını kabul etmek de önemlidir. Rasyonel amaçlar bir yandan tasfiye edilmeye başlanmış, teknolojinin başat rol oynamaya başlamasıyla aslında yeni bir güç savaşı ortaya çıkmıştır.⁶⁵ Artık hemen her alanda bilimsel yöntemler hüküm sürmeye başlamış; bu durum ise Horkheimer ve Adorno'ya göre,

⁶¹ Horkheimer, *Akıl Tutulması*, 58-63.

⁶² Wiggershaus, *The Frankfurt School: Its History, Theories and Political Significance*, 345-346.

⁶³ Horkheimer, *Akıl Tutulması*, 58-59.

⁶⁴ Tom Bottomore, *Frankfurt Okulu ve Eleştirisi*, çev. Ümit Hüsrev Yolsal (İstanbul: Say Yayınları, 2013), 46.

⁶⁵ Jay, *Diyalettik İmgelem*, 417.

hiyerarşi ve baskının bir göstergesi ve ifadesi olmuştur.⁶⁶ Geleceğini tayin etme maharetini kaybeden akıl beraberindekilerle araçsallaşmaya başlamış; bireyi yücelten öznellik ona yeni bir son hazırlamıştır.⁶⁷ Yani bireysellik veya öznellik, burada gerçek özerkliği veya kendini ifade etmeyi anlatmaktan ziyade belirli amaçlara hizmet ederek metalaştırılmayı veya araçsallaştırılmayı anlatmaktadır. Horkheimer'e göre günümüzün hâkim düşüncesi benliğin korunması ve öz savunmadır ancak ortada himaye edilecek bir benlik kalmamıştır. Ona göre, birey, pasif bir konuma geçerek, var olana uyum sağlama sürecine meyletmış gözükmektedir. Horkheimer, bu durumu bireyin ideal gerçeklerden ve toplumdan kopması olarak yorumlar.⁶⁸ Horkheimer ve Adorno'ya göre Aydınlanma ve tahakküm iç içe geçmiş bir haldedir.⁶⁹ Horkheimer'e göre, ilerleme fikri ile doğaya hükmetme düşüncesi mutlaklaşmış ve bu şekilde kendisini mitolojiye dönüştürmüştür. Ona göre, Aydınlanma ile öznel akıl nesnel akla üstünlük kurmuştur. Öznel akıl, amaca ulaşma noktasında uygun aracı tespit etmeye çalışırken, amaçları akıl süzgecinden geçirmekten ziyade onların içeriğine, türlerine göre ayırma, sıralama, sınıflandırma gibi yöntemleri uygular.⁷⁰ Burada tasarlanmış amaçlar ve değerden arındırılmış teknik bir süreç söz konusudur.⁷¹

Horkheimer'e göre, öznelleşen akıl, bireysel tercihleri akıl dışı sayarak sosyal alandan dışlamıştır.⁷² O, aklın araçsallaştırılarak kullanılmasının beraberinde sömürüyü de getirdiğini düşünür. Özellikle teknolojiye paralel olarak, endüstriyel alanda da sömürü söz konusu olur ve bu da yeni bir barbarlığa dönüşür. Dolayısıyla Aydınlanma tarafından ilerleme olarak sunulan her şey kontrolsüz bir şekilde sahiplendiği zaman büyük bir tahribata sebep olur. Böylelikle, aydınlanma süreci iddialarının ve vaatlerinin aksine amaçlanan başarıyı yakalayamaz. Horkheimer'e göre, akıl kavramı ne kadar güç kaybederse, bir o kadar manipülasyona açık ve elverişli hale gelir.⁷³

Horkheimer, burada rasyonel olanın irrasyonele doğru bir yönelim sergilediğini söyleyerek, bu süreci eleştirir. Bireyin kendi geleceğini belirleyebilmesi ve kontrol

⁶⁶ Horkheimer - Adorno, *Aydınlanmanın Diyalektiği*, 41.

⁶⁷ Horkheimer, *Akıl Tutulması*, 119-120.

⁶⁸ Horkheimer, *Akıl Tutulması*, 145, 150.

⁶⁹ Horkheimer - Adorno, *Aydınlanmanın Diyalektiği*, 224.

⁷⁰ Horkheimer, *Akıl Tutulması*, 149, 55.

⁷¹ Horkheimer - Adorno, *Aydınlanmanın Diyalektiği*, 52.

⁷² Horkheimer, *Akıl Tutulması*, 58-59.

⁷³ Horkheimer, *Akıl Tutulması*, 70.

edebilmesi için konumunu tekrar gözden geçirmesi ve düzenlemesi şarttır. Bu şartı sağlaması ise, amaçlara karar verebileceği bir konuma ulaşmasıyla mümkündür. Ona göre, akıl içinde bulunduğu süreçte bunu başaramamaktadır. Yine aklın öznel boyutu, aklın kendi özünde adeta bir hastalık halini almıştır.⁷⁴ Bu durumda ise insanlığın hayallerini gerçekleştirmesi olasılığı çok düşüktür. Bu akıl, sosyal faaliyetlerin yapmış olduğu sınıflandırma dışındaki belirlenimleri geçerli saymaz, yani kişi en son geldiği haldeki gibidir.⁷⁵ Kavramlar, nitelikleri göz ardı edilerek daha kullanışlı hale getirilmesi adına rasyonelleştirilmiş ve fikri kaynaklarından koparılmıştır. Her ne kadar birer amaç olarak görünseler dahi onlarla nesnel bir gerçeklik arasında ilişki kurabilecek ve onları değerlendirecek rasyonel bir faktör ve ölçüt yoktur. Horkheimer bu durumu aklın biçimlenmesine bağlar ve bunun sonucu olarak değerlendirir. Geline nokta bilim otorite olarak görülmesi, özgürlük ve adalet gibi kavramların bilimsel olarak tanımlanması ve doğrulanması Horkheimer için geçerli bir cevap değildir. Akıl tarihsel sürecin dışında tutularak bir yaklaşım geliştirilemez çünkü hakikat olarak belirlenen bir şey mutlak ve dokunulamayan bir şey olamaz. Zamanın şartlarına göre, her dönemde farklı gerçekler ortaya çıkacaktır ve bu gerçekler toplumsal değişimde etkili olacaktır. Aklın geldiği noktada bu yaşananların çözümü Horkheimer'e göre yine aklın meydana getirdiği modern toplumdur. Her ne kadar bireysellik yok edilmiş olsa da yine bu toplumda kendini gösterebilecek bireyler çözümün kaynağıdır. Ona göre, nesnel aklın yerini öznel aklın almaya başlamasıyla akıl, artık insana iyi bir yaşam için sağlam bir zemin oluşturmamaktadır. Sonuç olarak Horkheimer'e göre, akıl amaçları tayin edebileceği bir konuma gelemedikçe, insan da kendi geleceğini kendi kontrolü altına alamayacaktır. Akıl, hem amaçları hem de araçları belirleyebileceği bir konuma gelmek için kendi konumunda yeni bir düzenleme yapmak zorundadır.⁷⁶ Horkheimer'e göre, bugün akıl bunu yapamamakta, bu konuda başarılı olamamaktadır.

Genel olarak, 'araçsal akıl' kavramı, Horkheimer'in modern topluma ve onun rasyonelliğine yönelik daha geniş eleştirisini anlamının merkezinde yer alır. Horkheimer, yalnızca dış dünyanın verimliliğini, kontrolünü ve manipülasyonunu amaçlayan rasyonellik türü olan araçsal aklın modern toplumlarda egemen hale geldiğini savunur. Ona göre, araçsal akıl, insanlar da dâhil olmak üzere her şeyi, onların

⁷⁴ Horkheimer, *Akıl Tutulması*, 170.

⁷⁵ Horkheimer - Adorno, *Aydınlanmanın Diyalektiği*, 119.

⁷⁶ Horkheimer, *Akıl Tutulması*, 177.

asli değerini veya itibarını tanımaktan ziyade, sadece bir amaca yönelik araçlara indirgemektedir. Teknik verimliliğe ve hesaplayıcı düşünceye, etik veya estetik hususlar gibi diğer akıl yürütme biçimlerine göre öncelik verir. Yani, araçsal aklın, insanlar ve doğa da dâhil olmak üzere her şeyi, verimlilik ve kâr amacıyla manipüle edilecek nesnelere indirgemesi, teknik verimliliğe etik veya insancıl kaygıların üzerinde değer veren bir rasyonellik biçimine yol açar.

Horkheimer'e göre araçsal akıl, hem doğa hem de insan üzerinde tahakküm kurmaya yol açarak kitlesel uyum, tüketimcilik ve bireysel özerklik ile eleştirel düşünmenin kaybıyla karakterize edilen bir toplumla sonuçlanır. Dahası Horkheimer, araçsal aklın iktidardakilerin çıkarlarına hizmet etme, mevcut toplumsal eşitsizlikleri sürdürme, baskı ve sömürü sistemlerini güçlendirme eğiliminde olduğunu düşünmektedir. Araçsal akıl etrafında örgütlenen bir toplumun, insan refahı ve ekolojik denge pahasına teknik verimlilik ve ekonomik büyüme arayışına öncelik vermesi nedeniyle doğası gereği adaletsiz ve sürdürülemez olduğuna inanmaktadır. O, araçsal aklın olumsuz etkilerine karşı koymak için mevcut güç yapılarına meydan okuyan ve daha insani ve özgürleştirici bir toplum yaratmayı amaçlayan eleştirel ve diyalektik bir akıl yürütme biçimini gerekli görür. Bu, egemen ideolojilerin altında yatan varsayımların ve değerlerin sorgulanmasını ve insanın gelişmesine, dayanışmasına ve sosyal adalete öncelik veren alternatif rasyonalite biçimlerinin teşvik edilmesini içerir.

Özetle, Horkheimer'in düşüncesinin ana teması, modern dünyanın ve onun dayandığı endüstriyel uygarlığın temelini oluşturan rasyonalite kavramıdır. O, rasyonalizm, idealizm ve metafizik kadar, pozitivizme ve ampirizme de karşı gelerek bunları aşmayı hedefleyen bir konum geliştirmek istemiştir. Horkheimer'e göre, öznel akıl yürütmenin, nesnel akla tercih edilmesinin tek sebebi aydınlanma düşüncesi değildir. İnsanların doğaya egemen olma arzusu da bu tercihin ardındaki itici güçtür. Nesnel akıl yürütme biçimini onaylayan insanlar, amaçların belirleyicisi olduklarını düşünürken; öznel akıl yürütme modelini kabullenenler amaçları belirlemekten ziyade, amaçlarına uygun araçları bulmaya yoğunlaşır. Yani, 'iyi bir yaşam sürmek için neler yapmam gerekir, şu hedefe ulaşmak istiyorsam, nasıl bir yol izlemeliyim' gibi sorulara cevap arar. Nesnel akıldan öznel akla yönelim tarihsel süreçte ortaya çıkan bir olgudur. Çünkü kapitalizm, endüstriyel ve teknolojik gelişmeler, bilimin ilerlemesi, özgürlük ve bireysellik gibi toplumsal temayüller öznel akı da ön plana çıkarmıştır. Ancak Horkheimer, öznel aklın

araçsal doğasını ve geçerliliğini eleştirirken oldukça fazla enerji harcamıştır. Sonuç olarak denilebilir ki; akıl öznelleştirildiğinde, bireysel bir kazanç için araç haline dönüşerek insanları ve doğayı sömürmek için kullanılır. Kapitalistler, statükoyu korumak için öznel akıl yürütme modelini ve araçlarını tercih ederler ve temel sorun burada yatar.

Akıl yönünden bir amacın üstünlüğünü tartışmak ve ya bir amacı makul görmek anlamsızdır. Bazen bir amaç, kendinden daha yüksek ya da faydalı başka bir amaca hizmet edebilir ve bu süreçte araçsallaşır. Horkheimer'in öznel akıl ile ilgili olumsuz eleştirilerine bakarak, amacının nesnel akıl yürütme biçimine geri dönüşü savunmak olduğu söylenemez. Aslında onun günümüzdeki hem öznel hem de nesnel akıl yürütme hakkında eleştirileri söz konusudur. O aklın iki yönünü değerlendirirken birini diğerine karşı üstün kılmayı değil, karşılıklı bir eleştiriye tabi tutarak onları uzlaştırmaya çalışmaktadır. Ayrıca, o, araçsal aklın toplumsal yaşamın tüm alanlarına nüfuz ettiğini ve insanın özgürleşmesini engellediğini savunarak modern toplumun radikal bir eleştirisini önermektedir. Araçsal aklın tahakkümünden kaynaklanan adaletsizliklerin ve krizlerin üstesinden gelmek için eleştirel düşünmeye ve toplumsal dayanışmaya dayanan alternatif bir rasyonalite yaklaşımının gerekli olduğunu iddia etmektedir. Ancak, o birçok iddiayı bir araya getirse de herhangi bir argüman ortaya koymamakta ve mevcut alternatifler üzerinde bir değerlendirme yapmamaktadır.

1.1.1.1. Rasyonelleşme

Horkheimer, Akıl Tutulması'nda, modern toplumda, (özellikle de II. Dünya Savaşı'nın ardından) ve otoriter rejimlerin yükselişinde rasyonelliğin düşüşünü incelemektedir. Ona göre, bir zamanlar aydınlanmanın ve ilerlemenin yol gösterici ilkesi olarak kabul edilen akıl araçsallaşmış, etik ve ahlaki kaygılardan ziyade verimlilik ve teknik ön plana çıkmıştır. Horkheimer, kapitalist toplumlarda aklın insanlığı özgürleştirmek yerine nasıl bir tahakküm ve manipülasyon aracı haline geldiğini araştırmaktadır. O, modern endüstri toplumunun temelini oluşturan, bireylerin insanlıktan çıkmasına ve kültürün bozulmasına yol açan araçsal rasyonaliteyi eleştirir.

Rasyonel bir toplum, içinde yaşadığı çevreyi sistematik bir şekilde değiştirip dönüştürme gücüne sahiptir. Öte yandan toplumun kendisini rasyonelleştirdiği ölçüde,

gelecek nesillere bırakılacak olan birikimler de rasyonel bir hal alacaktır.⁷⁷ İnsanın doğa ve diğer insanlar üzerindeki hâkimiyeti, onları rasyonel bir şekilde denetleyebilmesiyle veya teknoloji ile kontrol altına almasıyla gerçekleşecektir. Bunun kabulü de, doğanın insan tarafından açıklanamayan gizemli güçlerden arındırılmış bir yer olarak görülmesiyle mümkündür. Aydınlanma, bilimciliği, korku, mutsuzluk, sefalet ve acının kaynağının bilgisizlik olduğunu iddia eder ve sadece bilimi esas alan bir toplumun rasyonel olabileceğini söyler. Ancak böyle bir toplumda yaşayan bireyler gerçekten özgür ve mutlu yaşayabilecektir.⁷⁸ Horkheimer ve Adorno, Aydınlanma rasyonalitesinin arka planında gizli bir tahakkümün yattığını ve baskı mantığını esas aldığını söylerler. Doğanın kontrol edilme isteği ve anlayışı Aydınlanma ‘nın temelini oluşturur ve bunun başarılması için insanlar üzerinde de bir tahakkümün oluşturulması gerekmektedir.⁷⁹

Aydınlanma ile insan kökenlerinden daha çok uzaklaşmasına rağmen, mitsel güdülenmeden kurtulamamış; rasyonelleşme ile görünürde büyüye bozsa da başarılı olamamış, şeyleşme ile sonuçlanmıştır. Başka bir deyişle Horkheimer ve Adorno’ya göre, rasyonellik ilerleyen zamanda irrasyonel bir görüntü vermiş ve rasyonelleşme tam anlamıyla gerçekleşmemiştir.⁸⁰ Aydınlanmanın idealleri ve iddiaları, beklentisinin aksine bir seyre bürünmüş; rasyonelleşme ve akıl da bu anlamda şekil almıştır ve rasyonelleşmenin ulaştığı noktada akıl tersine dönmüştür.⁸¹

Günümüzde endüstri toplumunun, insanlar arasındaki ilişkiyi teknik bir boyuta taşıyarak, insanları adeta birer aygıtla dönüştürmesi, rasyonelliğin altındaki diğer yüzünü (irrasyonelliği) ortaya çıkarmış ve kendini imha edişini göstermiştir. Rasyonelleşme, bireysel öznenin söz hakkını elinden alır ve sosyal yaşamında ona kendi ile ilgili müdahale hakkı tanımaz. Horkheimer ve arkadaşlarına göre, rasyonelleşme de tahakküm aracı haline gelmiş, diğer tahakküm araçlarıyla aynı hali almıştır. Nitekim söz hakkı tanınmayan birey hem özgürlüğünü hem de bireyselliğini kaybeder. Birey ise varlığını devam ettirebilmek adına bu sürece dâhil olmakta ve planlanan kurallara uymak zorundadır çünkü bu sistemin varolma koşulları bunu gerektirmektedir ve de

⁷⁷ Ahmet Cevizci, *Aydınlanma Felsefesi-Felsefe Tarihi 4* (İstanbul: Say Yayınları, 2017), 50.

⁷⁸ Cevizci, *Aydınlanma Felsefesi*, 24, 35.

⁷⁹ Gordon Marshall, *Sosyoloji Sözlüğü*, çev. Osman Akınhay - Derya Kömürcü (Ankara: Bilim ve Sanat Yayınları, 1999), 49.

⁸⁰ Jürgen Habermas, “Mitle Aydınlanmanın Kördüğümü: Max Horkheimer ve Theodor Adorno”, *Adorno: Kitle, Melankoli, Felsefe, Cogito: Üç Aylık Düşünce Dergisi*, Sayı 36 (İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2003), 89.

⁸¹ Horkheimer, *Akıl Tutulması*, 29.

kaçacak yeri yoktur.⁸² Bireyin kendini koruması, sistemin korunması için gerekliliklere uyumuna bağlıdır. Farklılık, uyumun temposunda (daha önceki zamanlara kıyasla uyumun da gerekli olduğu) ve bu tutumun halkın tüm varlığına nüfuz etme ve elde edilen özgürlüğün doğasının değiştirme derecesinde yatmaktadır.⁸³

Özellikle günümüz dünyasında, kapitalizm varlığını rasyonellik iddiasıyla yürütmeye devam eder. Ekonomik ve teknolojik gelişmeler, verimliliğin, üretkenliğin ve kârın her şeyin üstünde tutulduğu bir topluma yol açmıştır. Bu araçsal rasyonellik yalnızca ekonomik sistemlere değil aynı zamanda kültürel, politik ve kişilerarası alanlara da nüfuz etmektedir. Horkheimer ve Adorno bu durumu yirminci yüzyılın korkutucu bir barbarlığı olarak nitelendirmektedir. Dünya rasyonelleşme noktasında çok az ilerleme kaydedebilmiş, akıl adeta parlaklığını kaybeden bir yıldız gibi kaybolmuş, tutulma yaşamıştır. Rasyonel olanın şeyleşerek irrasyonel hale gelmesi ve haddinden fazla değerli görülmesi aydınlanmayı yeni bir mite kurban etmektedir.⁸⁴ Buradaki rasyonellik akılla ilgili değil egemenlikle alakalı bir durumdur ve insanlar amaçsızlaştırılarak bir araçlar toplamına, birer aygıtı indirgenmektedir. Horkheimer'e göre, endüstri toplumunun bugün geldiği noktada, rasyonelleşme kendi kendini yok etmiştir. O artık toplumsal yaşamın şekillendirilmesinde eleştirel düşünceye, hazır davranış biçimlerine karşı çıkmaya, öznenin kendiliğindenliğine hiçbir rol tanımaz.⁸⁵

Genel olarak Horkheimer'in rasyonalizasyon eleştirisi, kapitalizm mantığı ve araçsal akıl tarafından yönlendirilen modern toplumların doğasında var olan çelişkilerin ve tehlikelerin derin bir analizini sunar. Horkheimer, özellikle modern toplum bağlamında rasyonalizasyona yönelik bir eleştiri getirir. Horkheimer, aklın özgürleştirici bir güç olmak yerine kapitalist toplumlarda araçsallaştırıldığını savunur. O, Aydınlanma'nın akıl yoluyla ilerleme vaadini eleştirerek, Aydınlanmayla başlayan toplumun rasyonelleşmesinin, araçsal aklın tahakkümüne ve gerçek insan özerkliği ve özgürlüğünün kaybına yol açtığını savunur. Ona göre bu tahakküm, insan ihtiyaçlarının ve arzularının kâr ve verimlilik odaklı bir sistemin taleplerine tabi kılındığı bir tür toplumsal mantıksızlıkla sonuçlandı.

⁸² Horkheimer, *Akıl Tutulması*, 158, 121.

⁸³ Wiggershaus, *The Frankfurt School: Its History, Theories and Political Significance*, 349.

⁸⁴ Jay, *Diyalektik İmgelem*, 407, 401.

⁸⁵ Horkheimer, *Akıl Tutulması*, 161, 158.

Horkheimer'in rasyonalizasyon eleştirisi, toplumdaki tahakküm ve sömürünün altında yatan yapıları ortaya çıkarmayı amaçlayan eleştirel teori projesinin merkezinde yer alır. Eleştirel teori, statükoya meydan okumayı, kâr ve verimlilik yerine insan özgürlüğünü ve dayanışmasını ön planda tutan alternatif toplumsal örgütlenme biçimleri tasavvur etmeyi amaçlamaktadır. Eleştirel teori, gerçek olanla düşünce arasındaki mesafeyi ölçme gayretidir ve bunu içkin eleştiri yöntemini kullanarak yapmaya çalışır. İçkin eleştiriden kasıt, tarihsel koşulları içerisinde var olanın karşısına, bizzat kavramsal ilkelerinin iddiaları ile çıkmak, böylelikle ikisi arasındaki karşılıklı ilişkiyi eleştirmek ve onları aşmak demektir. Yani bu, bir olgunun kendi ilkeleriyle eleştirilmesi anlamına gelir. Bir toplum ve kültür dışsal veya aşkın bir perspektiften ziyade içeriden analiz edilir. Horkheimer'e göre Marx da ekonomik-politik eleştirisinde içkin eleştiri yöntemini kullanmıştır. Marx'ın bu eleştirisi 'meta' kavramının kullanımı ile başlar.⁸⁶ Özetle, içkin eleştiri, belirli bir sosyal veya kültürel bağlamdaki iç çelişkileri incelemeyi içermekte, bir toplumun kendi ilke ve normlarını anlamaya ve eleştirmeye çalışmaktadır.

Horkheimer, rasyonelleşmenin nasıl yabancılaşmaya ve şeyleşmeye yol açtığını araştırır. Ona göre, hem yabancılaşma hem de şeyleşme toplumun rasyonelleşmesinin sonuçlarıdır. Çünkü bunlar, araçsal aklın insan ihtiyaçları ve değerleri üzerindeki hâkimiyetinden kaynaklanmaktadır.

1.1.1.2. Yabancılaşma ve Şeyleşme

Yabancılaşma kavramı, daha genel anlamda bireylerin hem birbirlerinden hem de belirli ortamlardan uzaklaşmalarını ifade eder. Daha ziyade Marx'ın⁸⁷ yazılarında temel bir anlam yakalamış ve Marksist sosyoloji ile anılmıştır. Yabancılaşma, felsefi bir kavram olarak Alman idealist felsefesinin bir ürünüdür. İnsanların kendi yetenekleri ile ortaya koydukları ancak fiilen onların yaratıcılıklarından ayrılan ürünler/mallar üretirler. Yani üretimin meyveleri işverenlere aittir. Bu süreçte insan emeği, pazarda alınıp satılan bir meta haline dönüşmüş, işçi ürününe ve üretim faaliyetine yabancılaşmış ve bu durumda

⁸⁶ Horkheimer, *Akl Tutulması*, 42.

⁸⁷ Marx, özellikle kapitalist düzeni ve proletaryanın durumunu göstermek için emeğin yabancılaşmasına dikkat çeker. İnsanın emeğine yabancılaşması, ideolojik yabancılaşma da dâhil her türlü yabancılaşmanın temelini oluşturur. O, yabancılaşmayı yanlış bilinç kavramıyla ilişkilendirerek açıklar. İvan Frolov, *Felsefe Sözlüğü*, çev. Aziz Çalışlar (İstanbul: Cem Yayınevi, 1991), 519.

da yaptığı iş onun için anlamsız bir hal almaya başlamıştır. Emeğin yabancılaşması durumunda bütün üretim şekilleri nesnelleşme ile sonuçlanır.⁸⁸

Yabancılaşma kuramı aslında Marx'ın insanların yaşam şartlarını ve bu şartlar altında sürdürülen yaşamı anlama çabasıdır. Ona göre, yabancılaşmanın işaretlerinden biri, insanlık dışı bir gücün her şeyi egemenliği altına almasıdır. O, yabancılaşma biçimlerinin her sınıf için ayrı olduğunu söyler çünkü her birinin yaşam tarzları ve standartları farklıdır, proletarya ise en ciddi problemleri yaşayan sınıftır. Marx'ta, insan-doğa ilişkilerinde, bireyin öncü rolünün azalmasına neden olan önemli değişikliklerin tamamı, insan ile doğayı birbirinden ayırıyormuş gibi yorumlanır. Dış dünya ile birey arasındaki ilişkiler, bireyin karakterini perdelemiş ve onu üzerinde denetimini kaybettiği pek çok unsurun ardına gizleyecek bir araca dönüştürmüştür. Yabancılaşma, bu unsurlara dikkat çeker.⁸⁹ Burada bütün olan sayısız parçalara bölündüğü için, bu parçaların bütünlükteki ilişkileri tespit edilemez duruma gelmiştir. Araştırılan ya da üzerinde durulan parça insanın kendisi, düşünceleri ya da etkinliği olsa da, bu durumlar yabancılaşmanın özünü oluşturur ve her birinde aynı çarpıklık ve ayırışma görülmektedir.⁹⁰ Yani bu parçalar tekrar birleştirildiğinde tanınmayacak duruma gelir.

Yabancılaşma, nesnel anlamda, insan karakterine uygun olamayan özel mülkiyet ilişkilerine bir karşı çıkışı ifade eder. Burada insan emeği, toplumsal ilişkiler, para gibi maddi etkinlik ürünlerinin yanısıra insanın kendine özgü yapabilme gücü de ondan koparılarak, kendinden bağımsız ve kendi üzerinde baskı kuran bir şeye dönüşmüştür. Horkheimer, özne-nesne ayrılığının aynı zamanda tarihsel bir ürün olduğunu ifade eder. Bu ayrılık felsefenin içinde gerçekleşen bir durum değil, tarihsel süreçte, insan-doğa çatışmasında ve kapitalist yabancılaşma sürecinde gerçekleşmiştir.⁹¹ Kapitalist toplumlarda emeğin yabancılaşması problemine yapılan vurgu Horkheimer'in çalışmalarında Marx'a göre küçük bir yer tutar. Horkheimer'in çalışmalarında kapitalist meta üretiminin kültürü ne şekilde aşındırdığı ve insanı nasıl yabancılaştırdığı ve insan psikolojisi üzerindeki etkileri yer alır.

⁸⁸ Marshall, *Sosyoloji Sözlüğü*, 798-799.

⁸⁹ Bertell Ollman, *Yabancılaşma, Marx'ın Kapitalist Toplumdaki İnsan Anlayışı*, çev. Ayşegül Kars (İstanbul: Yordam Kitap, 2008), 214-217.

⁹⁰ Ollman, *Yabancılaşma, Marx'ın Kapitalist Toplumdaki İnsan Anlayışı*, 219.

⁹¹ Horkheimer, *Akıl Tutulması*, 177.

Şeyleş(tir)me ile maddi olan soyutlaşır ve ona nedensel güçler atfedilir. Bir model veya ideal bir tip sanki gerçek bir toplumun, bir bireyin açıklaması gibi görülür ve onun temsilcisi gibi açıklanır. Marksist kuramda şeyleşme, Georg Lukacs tarafından popüler hale getirilmiştir. Ona göre, insanlar bir varlık gibi değil birer yönlendirme aracı gibi muamele görerek çalışmaya yabancılaşmışlardır.⁹² Şeyleşme ile kastedilen, toplumsal ilişkilerin bireyler arasındaki ilişkileri değil şeyler arasındaki ilişkileri ifade etmesidir. Kişiler arası ilişkiler artık şeyler arasındaki ilişkilere dönüşmüş durumdadır. Şeyleşme, kapitalist topluma ait bir özelliktir ve tarihsel süreçte geçici olup meta üretimi ile ortaya çıkmıştır. Şeyleşme esasen yabancılaşmanın bir fonksiyonu ve sonucu olarak kendini gösterir. Burada, insan faaliyetleri egemen koşullar altında ezilir ve kendini ifade edemeyen, yaratıcılığını kaybeden işlevlere dönüşür. İnsan artık şeyleri üretmenin fonksiyonel bir aracı haline gelmiştir ve kendine verilen hazır rolleri üstlenir. Yani insanlar kişilikten çıkarken şeyler kişileşir.⁹³

Şeyleşme, nesnelerin idrakinde ve yorumunda bilinçli bir hareket tarzının sabit kılındığı ve hâlihazırda olan şeyin doğallaştırıldığı bir söylemdir. Şeyleşmede, rasyonel varlıkların birbiriyle ilişkisi tamamen sona erer.⁹⁴ Marx tarafından ortaya çıkarılan şeyleşme, sadece emeğin maddi ürünleriyle sınırlı olmayıp, değer başkalaşımından kaynaklanan tüm modeller için de aynı düzeyde geçerlidir. Marx'a göre, bireyler arasındaki ilişki, ürünlerinin şeyleşmesiyle kalmaz, şeyleşmiş bu ürünler yanlış görüneni doğrulayacak şekilde insanla etkileşim içerisine de girer.⁹⁵

Marx'tan farklı olarak Horkheimer, şeyleşme kavramını sosyal yaşamın tamamını kapsayacak biçimde kullanmıştır. Şeyleşmenin tarihi aletlerin ilk kullanımına kadar uzar ancak endüstri toplumunun ortaya- çıkışıyla beraber insan faaliyetlerinin ürünü olan her şey metaya dönüşmüştür.⁹⁶ Horkheimer, bireyciliğin meydana getirdiği yıkıma ve ortaya çıkan tahribatlara 'şeyleşme' kavramı üzerinden değinmektedir. Ona göre şeyleşme her ne kadar araçların kullanımının başlangıcına kadar götürülse de insan faaliyetine ve yeteneğine bağlı tüm ürünlerin eşyaya dönüştürülmesi endüstriyel toplumla gerçekleşmiştir. Araçsallaşan akıl, farklılıkları yok sayarak önüne geleni

⁹² Marshall, *Sosyoloji Sözlüğü*, 709.

⁹³ Frolov, *Felsefe Sözlüğü*, 452.

⁹⁴ David J. Sholle, "Eleştirel Çalışmalar: İdeoloji Teorisinden İktidar/Bilgiye", *Medya İktidar, İdeoloji*, çev. Mehmet Küçük. 267-307 (Ankara: Bilim Sanat Yayınları, 1999), 293.

⁹⁵ Ollman, *Yabancılaşma, Marx'ın Kapitalist Toplumdaki İnsan Anlayışı*, 308-313.

⁹⁶ Horkheimer, *Akıl Tutulması*, 81.

şeyleştirmiştir. Modernleşen bireyler birbirine benzemeye başlamış, istekleri, tercihleri ve ihtiyaçları neredeyse aynılaştırmıştır. Dolayısıyla ihtiyaçların ne şekilde belirlendiği de belirsiz hale gelmiş, özne ihtiyaçlarını ayırt edemez bir hale düşmüştür. Horkheimer ve Adorno'ya göre aklın gerçekten istediği şey, şeyleşmenin yadsınması yani yok sayılmasıdır. Diğer türlü kültürün bir metası haline getirilen akıl çözülüp dağılmaya mahkûmdur.⁹⁷

Burada Aydınlanmanın bir sonucu olarak kültür endüstrisi karşımıza çıkar ve onun sonuçlarından biri de insanların şeyleşmesi ve endüstriyel bir ürün durumuna düşürülmesidir. Birey şeyleşerek bireyselliğini yitirir ve düşünebilme özelliğini kaybeder ve artık yönlendirilebilir ve yönetilebilir bir kıvama girer. Horkheimer'e göre, emeğin örgütlenmesinin de bir işletme gibi iş olarak kabul edilmesiyle insanın şeyleşme süreci tamamlanır.⁹⁸

Özetleyecek olursak, Horkheimer, özellikle kapitalist toplum bağlamında yabancılaşma ve şeyleşmeye ilişkin eleştiriler getirir. Ona göre yabancılaşma, bireylerin kendilerinden, diğerlerinden ve emeklerinin ürünlerinden yabancılaşmasını veya ayrılmasını ifade eder. O, kapitalist toplumun bireyleri salt metaya indirgeyerek ve emeklerini kâr için sömürerek bireyler arasında yabancılaşma duygusunu beslediğini savunur. Kapitalist üretim süreçlerinde işçilerin çoğu zaman ürettikleri ürünlerden kopukluğu, işlerinde kopukluk ve anlamsızlık hissine yol açmaktadır. Bu yabancılaşma işyerinin ötesine geçerek yaşamın çeşitli yönlerine yayılmakta ve parçalanmış bir varoluşla sonuçlanmaktadır. Yabancılaşmayla yakından ilişkili bir kavram olan şeyleşme ise soyut fikirlerin veya toplumsal ilişkilerin somut ve somut varlıklara dönüştürüldüğü süreci ifade eder. Horkheimer, kapitalizm altında toplumsal ilişkilerin ve insan etkinliklerinin şeyleştirildiğini yani onlara doğuştan değeri olan maddi nesnelermiş gibi davranıldığını ileri sürer. Bu, metaların fetişleştirilmesine, insan emeği ve kişilerarası etkileşimler de dâhil olmak üzere her şeyin piyasa mübadelesine konu olduğu toplumsal ilişkilerin metalaşmasına yol açar. Dolayısıyla şeyleşme, toplumsal ilişkilerin gerçek doğasını gizleyerek ve kapitalist ideolojinin egemenliğini güçlendirerek bireylerin yabancılaşmasını sürdürür.

⁹⁷ Horkheimer - Adorno, *Aydınlanmanın Diyalektiği*, 14.

⁹⁸ Horkheimer, *Aklın Tutulması*, 159.

1.1.2. Pozitivizm Eleştirisi

Pozitivizm, on dokuzuncu yüzyılda ortaya çıkmış, modern bilimin ve bilimsel yöntemin yükselişinden büyük ölçüde etkilenmiştir. İlk olarak Fransa’da Comte tarafından kavramlaştırılan pozitivizm, tek gerçek bilginin ampirik kanıtlara ve gerçeklerin gözlem ve deney yoluyla doğrulanmasına dayanan bilimsel bilgi olduğunu savunmaktadır. Pozitivizmin İngiltere’deki temsilcileri Spencer ve Stuart Mill’dir. Onlar pozitif bilimleri varsayımlardan arındırarak olgulara dayandırır ve gözlemlenebilen olgulardan yola çıkarlar. Çünkü bu olguların mutlak olgular olması ve kesin bir şekilde belirlenmesi için aralarındaki bağlantının tespit edilmesi gerekir. Pozitivist bakış açısına göre, insan zihninin nesnel gerçekliği kavramasıyla bilimsel bilgi ortaya çıkacaktır. Bilimsel bilginin ön koşulu bilen ve bilinen arasında ayrımın yapılması ve insan olan öznenin dışında doğa ve toplumsal alanın oluşturduğu nesnel gerçeklik alanının kabul edilmesidir. Yani salt bir bilgiden ziyade bu olgular belirli bir sistem içerisinde ele alınarak nesnel bir gerçeklik alanına yönelik genellemelere varılır ve buradaki ölçüt bilginin olgusal olarak sınanabilir olmasıdır.⁹⁹ Kısaca bilimselliğin ölçütü ileri sürülen yasaların gözlem ve deneyle kanıtlanabilir olmasına bağlıdır aksi takdirde bu düşünceler sadece ideoloji olarak kalacaktır.

Ampirist bir geleneğin içerisinde yer alan pozitivizm her şeyden önce bir bilim felsefesidir. Pozitivizmle metafizik teori reddedilmiş ve onun yerini gözlem ve deney yoluyla elde edilen pozitif bilgi almıştır. Comte, insan toplumunun ilerlemesi ve gelişmesi ile ilgili bir yasa sunmuştur. O, toplumsal karakterin, ona egemen olan entelektüel formlarla şekillendiğini düşünür. Buna örnek olarak Fransa’nın yaşamış olduğu devrimi örnek gösterir. Fransa’nın yaşadığı bu anarşi ve devrimin kaynağı ona göre entelektüel anarşidir. Pozitivizme yönelik eleştiriler ise daha çok bilimsel yöntemler ile insanın ya da toplumun incelenemeyeceği düşüncesine odaklanır.¹⁰⁰

Pozitivizm, felsefi analizlerin ve incelemelerin bilme değerini reddeder ve gerçek bilginin tek kaynağının doğa bilimleri olduğunu söyler. Pozitivizm, klasik Alman felsefesinin bilimsel gelişmelere paralel olarak ortaya çıkan yeni felsefi sorunların çözümünde başarılı olamamasına tepki olarak ortaya çıkmıştır. Pozitivistler, bir bilgi edinme yolu olarak kuramsal kurgulamayı reddedip karşı çıkmışlardır. Onlara göre,

⁹⁹ Bedia Akarsu, *Çağdaş Felsefe* (İstanbul: Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, 1979), 14-15.

¹⁰⁰ Marshall, *Sosyoloji Sözlüğü*, 599.

geleneksel felsefede yer alan varlık, neden, cevher vb. soyut kavramların deney yoluyla doğrulanamayacağından dolayı anlamsız olduğunu söylemişlerdir. Ancak pozitivizm, görüşlerine karşı çıktığı geleneksel felsefenin yazgısından kendisini kurtaramamış, çünkü fenomenalizm, kurgulamanın reddi vb. önermelerinin de metafizik olduğu ortaya çıkmıştır.¹⁰¹

Pozitivizm, Aydınlanma ideallerinin sosyal bilimler alanına yayılmasını temsil eder ve doğa bilimlerinin yöntemlerini toplum ve insan davranışının incelenmesine uygulamayı amaçlar. Bu anlamda pozitivizm, Aydınlanma düşüncesinin belirli yönlerinin, özellikle de bilgi arayışında aklın ve ampirik kanıtın önceliğine yaptığı vurgunun devamı veya iyileştirilmesi olarak görülebilir. Pozitivizmde, bilimsel teoriler deney ve gözlem yoluyla doğruluk-yanlışlık açısından değerlendirilebilmekte ve kesin sonuçlara ulaşılabilmektedir. Bilgi mutlak olmakla birlikte evrensel ve genel ifadelerle dayanır.¹⁰² Pozitivistler için dünya da bir olgudur ve bu olgular dünyasında toplumsal süreçlerin ilişkisi göz ardı edilir.

Horkheimer, pozitivizmi aydınlanmanın sonu olarak değerlendirir ve halen yaşanan kültürel krizden yine pozitivizmi sorumlu tutarak eleştirir. Nitekim aydınlanma ile hâlihazırda olan şeyler mitleştirilmiş ve pozitivizme dönüşmüştür. Ona göre, modern felsefedeki egemen eğilimlerden biri, geleneksel spekülasyon tarafından yarım bırakılmış işleri bilime devretmektedir ve böylece bilim koşullardan bağımsızlaştırılarak mutlaklaştırılacaktır.¹⁰³ Horkheimer'in Aydınlanmanın devamı niteliğinde gördüğü ve on sekizinci yüzyıl aydınlanmasının müridi olarak nitelendirdiği pozitivizm, aydınlanma eleştirisinde başat rol oynar. O, pozitivizmin bilgiye ulaşmada sadece kendi yöntemlerini geçerli görmesine karşı çıkar. Bilimsel alan, teknoloji ve bilim aracılığıyla pozitivizmin kontrolü altına girmiştir ve böylelikle bilim, sanat ve edebiyat gibi alanlar da aslında pozitivizmin örtüsü altında görünmez hale gelmişlerdir. Horkheimer'e göre, toplumun bilgisine erişebilmek için sadece gözlem ve deney yeterli olmayacaktır çünkü toplum karmaşık bir yapıya sahiptir. Ayrıca birey ve toplum arasında bir etkileşim söz konusudur. Toplumun değerleri ve bu etkileşim göz ardı edilerek ya da yok sayılarak toplumsal gerçekliğe ulaşmak söz konusu olamaz. Pozitivizmin kendi yöntemleri

¹⁰¹ Frolov, *Felsefe Sözlüğü*, 389-390.

¹⁰² Russel Keat, John Urry, *Bilim Olarak Sosyal Teori*, çev. Nilgün Çelebi (Ankara: İmge Kitabevi, 2001), 30.

¹⁰³ Horkheimer, *Akl Tutulması*, 94.

üzerinde düşünmemesi, kendini tam ve yeterli olarak görmesi de ayrı bir eleştiri konusudur. Horkheimer, pozitivistlerin niceliksel yöntemlerle ve dış görünüşle ilgilenirken alta yatan gerçekliğin üzerini örttüğünü, onların özünü kavrayamadığını söyler. Pozitivizm nesneleri bir yüzey görüngülerden ibaret sayarak esas gerçekliği gizlemiştir.¹⁰⁴ Bu da şeyleşmenin asıl sebebidir ve hatta özne de bu sürece dâhil edilmiştir. Vasıfları göz ardı edilen insan, kurallar eşliğinde yeniden şekillenmekte ve adeta robota dönüşmektedir. Pozitivizmin bu misyonu diğer taraftan kapitalist sistemi de beslemektedir. Pozitivizm süreç içerisinde bireyin özgürlüğünü elinden almıştır ve Horkheimer, pozitivismi bu konuda eleştirir. Horkheimer daha ziyade pozitivistlerin, her şeyi formel mantığa dökmesine, içeriği dışlamasına ve olguları değerden koparmaya çalışmasına itiraz etmiştir.¹⁰⁵ Pozitivist düşünce ile özne, öznel aklı ön plana alarak nesneden kendisini soyutlar. Anlam yerine olguların kendini göstermesi ile Weber'in söylediği gibi dünyanın büyüğü bozulmuş, olgu haline gelen diğer şeyler gibi insanın da özgürlüğü yok olmuştur. Özgür olmayan bir insan ise ancak toplumsal sürece uyum göstererek var olmaya çalışır.

Horkheimer'e göre modern felsefede hâkim eğilimlerden biri, bilimin içinde bulunduğu koşullardan bağımsız hale getirilerek mutlaklaştırılmasını içerir ve günümüzde kendini pozitivist olarak yorumlayan okulların en önemli özelliği budur. Pozitivistlere göre sezgi ve vahiy gibi bilgiyi arama yöntemleri, bilimsel yönetime itimat etmeyen entelektüellerin işidir.¹⁰⁶

Horkheimer, pozitivism eleştirisini aşağıdaki üç hususta yoğunlaştırır. Birincisi, pozitivism etkin insan varlığına mekanik bir belirlenimcilik (determinizm) şeması içerisinde, çıplak olgular ve nesneler olarak yaklaşır. İkincisi, görünüş ile öz arasında bir fark gözetmeyerek, dünyayı sadece deneysel veri üzerinden algılar. Üçüncüsünde ise, olguyu değerden kesin bir şekilde ayırarak bilgiyi insan iradesine bırakmaz ve insanın arzularından ayırır.¹⁰⁷ Ona göre, pozitivism toplumsal yaşamın doğru algılanmasını sağlama konusunda yetersiz kalmaktadır ve var olan düzeni desteklemekle yetinmektedir. Yani onların istediği hayat felsefesi, bilimsel ve deneysel verilerle şekillenmiş durumdadır. Pozitivistlere göre, eğer bilimin yetki alanı daraltılırsa

¹⁰⁴ Horkheimer, *Akl Tutulması*, 111.

¹⁰⁵ Jay, *Diyalektik İmgelem*, 122.

¹⁰⁶ Horkheimer, *Akl Tutulması*, 94.

¹⁰⁷ Tom Bottomore, *Frankfurt Okulu*, çev. Ahmet Çiğdem (Konya: Vadi Yayınları, 1997), 14.

ortaya bir kaos çıkacaktır. Onlar, bilimsel deneylerin dışındaki her yöntemin bir bunalıma sebebiyet vereceğini iddia ederler.

Horkheimer, bu konuda bir eleştiri getirir ve bilimin ve doğruluğun nasıl belirleneceğine ilişkin bir soru sorarak, pozitivistlerin buna yönelik cevabının bir kısır döngü içerisinde olduğunu söyler. Çünkü onlara göre gözlemin doğruluğu yine gözlem yoluyla ortaya konacaktır. Horkheimer onların bu çıkış yolunu eleştirir ve onları gözleri kapalı hareket etmekle suçlar. Ona göre pozitivistler mantıksal bir yanılgı içerisinde ve kurumlaşmış bir bilime tapınmaktadırlar. Pozitivistler bir yandan bilimi basit bir araç olarak görürler ve başarıları çok büyük olsa da o dilsizdir yani sadece işlevleri vardır. Horkheimer, pozitivistlerin bu iddialarının haklı olmadığını ve onların felsefesinin düşüncelerden oluştuğunu, sözcüklerin birer anlam ifade ettiğini söyler.¹⁰⁸ Horkheimer'in pozitivistlere yönelik eleştirisi, olguların varsayımsallaştırılmasıyla bilgi ile saf ideoloji arasındaki niteliksel farklılıkların ortadan kalktığı teziyle sonuçlanır.

Özetle, Horkheimer ve Adorno'ya göre pozitivism, özneyi tarih, toplum ve kültür alanlarından soyutlamaya çalışmış ve bundan dolayı dünyanın bitmiş bir gerçeklik olarak görmüştür. Horkheimer'e göre, pozitivismın temel aldığı bilime dayalı bilinç şekli, insanlığı daha yüksek bir boyuta ve insani koşullara taşımak yerine bir çeşit barbarlığa götürerek, kültürel bir çöküşe sürüklemiştir. Pozitivism, insan varlığına determinist bir şekilde salt olgular olarak yaklaşmış ve değer ile olgu arasına mutlak bir ayırım koymuştur yani bilgiyi insanın iradesinden ayırır. Horkheimer, zihinsel olanın deneysel modellere uydurulmaya çalışılmasına karşı çıkar ve onun bu yaklaşımını problemlerden kaçmak olarak yorumlar. Pozitivism, felsefenin de bilimsel yöntemlerin şekillendirmesinden meydana geldiği iddiasıyla onu bilimsel bir teori haline getirmeye çalışır.

Horkheimer, bilginin eylemden soyutlanarak fetişleştirilmesine karşıdır. Pozitivismdaki formel bir biçimselleştirme ile olguların arkasındaki gerçeklik hiçbir zaman saptanamayacaktır. Dolayısıyla toplumsal yaşam da doğru bir şekilde anlaşılamaz sadece var olan düzen korunmuş olur. Bilimin yöntem ve içeriği hiçbir zaman toplumsal çatışmalardan bağımsız değildir ve bilimin bunları gidermek adına toplumun temel değerleri üzerinde istediği kadar deney yapması söz konusu değildir. O da bu durumda var olan düzene katılmayı ve uyum sağlamayı şart koşar. Horkheimer'e göre toplumsal

¹⁰⁸ Horkheimer, *Akıl Tutulması*, 107-109.

bağlarından koparılan bilginin gerçek olanla da bağları kopmuş demektir ve o ancak yanlış bilgi olabilir. Öyleyse, pozitivizm yanlış bir bilince sahiptir ancak hala kendini tek doğru gibi gösterme iddiasını ve çabasını devam ettirmektedir. Onun bu tavrı, toplumdaki yıkıcı sonuçlarının da sebebidir. Horkheimer pozitivizmin ileri sürdüğü bu bilim anlayışını yanlış bulmanın yanında onun tehlikeli ve geçersiz olduğunu da söylemektedir.¹⁰⁹ Onun tehlikeli gördüğü daha çok mantıkçı pozitivizmin bilim anlayışındır.

Horkheimer, bilimsel etkinliğe değil, her alanda bilimsel düşüncenin mutlak söz sahibi gösterilmesine karşıdır. Onun amacı, bozulmuş olan toplumsal düzeni tamir edecek ve toplumun dinamiklerini canlandıracak toplumsal bilincin oluşabilmesidir. O, bu anlamda toplumsal bilinç düzeyinin oluşmasını engelleyen her şeye karşı çıkar ve ona göre bunlardan biri değişim imkânını yok eden pozitivizmdir. Pozitivist anlayışın hâkim olduğu toplumda, onun kurduğu sistemin dışına çıkmak, taşkınlık olarak nitelendirilir ve yasaklanır. Bu durumda ise kendini bilimsel bir yöntem değil bir paradigma bir ideoloji olarak sunmuş olur ve tehlikeli bir araca dönüşür. Aksine bilimsel düşünce toplumsal güçlerinden biridir ve bu açıdan ele alınıp kullanıldığında toplumda önemli bir ilerleme kaydedilir.¹¹⁰

Horkheimer'e göre "pozitivizmin ateist olmasına gerek yoktur, çünkü nesnelleştirilmiş düşünme bir kez olsun soru soramaz." Araşsal akılla düşünce sürgün edilmiştir.¹¹¹ Aydınlatılmış düşünme biçimi artık yerini otomatik bir sisteme bırakarak, uyumlu olmayı yeğlemiştir ve toplumsal norm ile bireysel eylem arasındaki uyumsuzluk ortadan kaldırılmıştır. Akıl, diğer aletlerin yapılmasını sağlayan bir alet görevi görmektedir.¹¹²

Horkheimer'in bütün eleştirilerinin temelinde pozitivizme yönelik eleştirilerinin olduğunu söyleyebiliriz. Horkheimer, olguların pozitivistler tarafından fetişleştirilmesine karşı çıkmasının yanı sıra mantıkçı pozitivistlerin formel mantığı temel almalarına ve özün ihmal edilmesine de karşıdır. Onlar değer ile olguyu birbirinden ayırmaya çalışmakla kalmayıp, bir de kendilerini bu konuda başarılı olmuş gibi göstermişlerdir. Gerçek bilgilerin, matematiksel formül ve kavramsallaştırmasının koşullarına uygun olması gerektiğini savunmak, pozitivistlerin reddettikleri

¹⁰⁹ Horkheimer, *Akıl Tutulması*, 106-107.

¹¹⁰ Horkheimer, *Akıl Tutulması*, 95-96.

¹¹¹ Horkheimer - Adorno, *Aydınlanmanın Diyalektiği*, 43.

¹¹² Horkheimer - Adorno, *Aydınlanmanın Diyalektiği*, 47-48.

metafizikten çok da farklı değildir ve adeta başka bir metafiziğe teslim olmak şeklinde anlaşılabilir. Horkheimer'in bütün itirazı pozitivistlerin içeriği dışlayan tavrına ve formel mantığa duyduğu güvene idi.¹¹³

Özetleyecek olursak, özellikle Auguste Comte gibi düşünürler tarafından savunulan pozitivism, dünyayı anlamanın ve açıklamanın temel yolu olarak ampirik gözlemi ve bilimsel metodolojiyi vurgular. Ancak Horkheimer ve diğer eleştirel teorisyenler pozitivismin gerçekliği aşırı basitleştirdiğini ve insan deneyiminin önemli yönlerini ihmal ettiğini savunur. O, ampirik verilere ve rasyonelliğe vurgu yapan pozitivismin, akli önceden belirlenmiş hedeflere ulaşmak için yalnızca bir araca indirgeme eğiliminde olduğunu düşünür. Ona göre, bu araçsal rasyonellik, çoğu zaman insani değerler ve özerklik pahasına, her şeyin faydası veya verimliliği açısından görüldüğü bir tahakküm biçimine yol açar. Horkheimer, pozitivismi soyut kavram ve kategorileri somutlaştırdığı için eleştirir. Pozitivismin, karmaşık toplumsal olguları ölçülebilir verilere indirgeyerek, bu olguların ortaya çıktığı tarihsel ve toplumsal bağlamı göz ardı ettiğini savunur. Bu durum toplumsal yaşamın dinamik ve birbiriyle bağlantılı doğasını kavrayamadığından gerçekliğin çarpık anlaşılmasına yol açmaktadır. Ayrıca o, pozitivismin bireylerin kendi insanlıklarına yabancılaşmasına katkıda bulunduğuna dikkat çeker. Pozitivism, insan deneyimlerini ve ilişkilerini ölçülebilir niceliklere indirgeyerek, hayata anlam ve değer veren öznel, niteliksel yönlerini gözden kaçıır. Bu yabancılaşma da toplumda kopukluk ve hoşnutsuzluk hissine yol açabilir. O, pozitivismin totaliter potansiyeli konusunda da uyarıda bulunur. Pozitivist düşüncenin doğasında var olan amansız verimlilik ve kontrol arayışının, bireysel özgürlük ve demokrasi yerine teknolojik ustalığı ve toplum mühendisliğini ön planda tutan otoriter rejimlerin önünü açabileceğini düşünür. Bu anlamda pozitivism özgürleşmenin değil, baskının aracı haline gelebilir. O, pozitivism'e alternatif olarak eleştirel teoriyi önerir. Ona göre eleştirel teori, özgürleşmeyi ve sosyal değişimi teşvik etmek amacıyla toplumu şekillendiren temel güç yapılarını ve ideolojik varsayımları ortaya çıkarmaya çalışır. Pozitivizmden farklı olarak eleştirel teori, toplumu anlama ve dönüştürmede öznel deneyimin, tarihsel bağlamın ve eleştirel düşüncenin önemini kabul eder. Kısaca, Horkheimer'in pozitivism'e yönelik eleştirisi onun indirgemeciliğine, şeyleşmesine, yabancılaştırıcı etkilerine ve totalitarizm potansiyeline odaklanmaktadır. Ona göre, pozitivismin ampirik verilere ve araçsal akla

¹¹³ Jay, *Diyalektik İmgelem*, 122.

odaklanması, insan varoluşunun temel yönlerini gözden kaçırmasına ve sosyal adaletsizlikleri sürdürmesine neden olur.

1.1.2.1. Bilim ve Teknoloji

Kavram olarak bilim, doğa, toplum ve düşünce hakkında daha derin bilgiye ulaşmaya yönelik bir araştırma alanı olarak tanımlanabilir. Bilim, bütünsel bir sistem olarak yöntem ile kuram, doğa ile felsefe, doğa ile toplum, teori-uygulama gibi tarihsel süreçte birbirleriyle ilişkili bileşenleri kapsar. O, toplumsal işbölümü sonucu kol emeği ile kafa emeğinin birbirinden ayrılması ve bilme etkinliğinin bir grup insanın uğraşına dönüşmesinden sonra bir varlık kazanmıştır. Endüstri devrimine kadar olan süreçte bilim bir 'açıklama' işlevi üstlenmiş, dünya ile ilgili daha fazla bir bilgi edinmeye aracı olmuş, endüstri devriminden sonra ise doğayı değiştirip dönüştürme amacı ile bilmeyi görev edinmiştir. Bilimsel ve teknolojik gelişmelere bağlı olarak bilim, doğrudan üretici bir güce dönüşmüştür. Bilimin bu özelliği, onun sadece teknolojiye değil, insanın kendisine, insanın düşünce ve yaratıcılığının genişlemesine, insanın her anlamda gelişmesini sağlayacak maddi ve manevi koşulların oluşturulması da yönelmesini zorunlu kılar. Bu anlamda modern bilim, sadece teknolojideki gelişmeleri izlemekle yetinmemeli, maddi üretimin ilerleyişinde öncü bir rol üstlenerek teknolojiyi bile geride bırakmalıdır. Daha önceleri toplumsal hayatın kendi başına bir unsuru olan bilim artık toplumsal yaşamın bütün alanlarına yayılmaya başlamış, bilimsel yaklaşım ve bilimsel bilgi maddi üretim, ekonomi, siyaset, eğitim, iş yönetimi gibi sistemlerde kaçınılmaz olmuştur.¹¹⁴

Bilimsel ve teknolojik gelişmelere paralel olarak, işçinin bir takım teknik görevleri yerine getirerek doğrudan üretim sürecine katılımı sona ermiş, bunun yerine işçinin doğrudan katılımını gerektirmeyen teknik bir sistem ile nesnelerin kullanıldığı otomatik bir üretim gelmiştir. Teknolojik gelişme ve değişimler beraberinde hammadde ve diğer gereçlerde de bir değişime sebep olur. Bu gelişmeler bilimin, teknik ve maddi üretimle kaynaşmasına dayanırken diğer taraftan bilim, kültür düzeyinin yükselmesine, bireyin kafa gücünün ve yaratıcılığının gelişmesine etki ederek çok yönlü bir süreç meydana getirir. Üretim üzerine yapılan çalışmalar sadece doğa bilimleriyle sınırlı kalmayıp toplum bilimlerini de kapsayacak şekilde genişler. Özellikle bilimsel anlamda emeğin

¹¹⁴ Frolov, *Felsefe Sözlüğü*, 54-55.

örgütlenmesi, üretim ve ekonominin örgütlenmesi, bilimsel denetim ilkelerinin geliştirilmesi gibi teknik, bilimsel ve toplumsal süreçler üzerine yapılan araştırma ve çalışmalar artar. Teknik gelişmelere bağlı olarak bireyin üretimdeki konumunun ve rolünün değişmesi, rolünün azaldığı ya da sona erdiği anlamına gelmez. Aksine, otomatikleşme ile birey mekanik işlevlerden kurtulacağı için yaratıcılığını daha fazla kullanabilecek ve zamanını daha ilginç iş ve uğraşlara ayırabilecektir. Bu durum ise ayrıca işçilerin kültürel standartlarının da yükselmesine katkı sağlayacaktır. Öte yandan üretimde yaşanan gelişmeler, üretici olmayan hizmet alanının payını artırır. Örneğin geleneksel mesleklerdeki kişilerin işleri azalırken, kamu hizmetleri, medya ve reklamcılık, bürokrasi ve yönetsel mekanizma, güvenlik gibi alanlarda artışa sebep olur.¹¹⁵

Aydınlanma, bilimle birlikte zihinleri değiştirmeyi ve rasyonel bir bakış açısı geliştirmeyi hedefler. Ona göre, ilerleme bilim sayesinde gerçekleşecektir ve de din ve hurafeler bir dünya görüşünü yansıtmaktan uzaklaştırılınca insanın mükelleşmesini sağlayacaktır. O, bilimi her şeyin önünde tutarak aydınlanmanın ölçüsü olarak görür, ihtiyaç duyulan zihniyet değişimi bilim ve teknoloji sayesinde gerçekleşecektir. Ona göre, bilim ve teknoloji ile insan hayatı iyileşerek rahata ve konfora kavuşacaktır.¹¹⁶ Aydınlanmaya göre, içinde yaşanan süreci, önceki dönemlerden farklı yapan şey bilimdir.

Aydınlanmanın doğa bilimlerine olan güveni, onu ispatlanmış olarak görmesi ve güvenmesinden kaynaklanır. Aydınlanmaya göre, insanlar doğa bilimlerinin yöntemlerini kullanarak kendi sorunlarını çözebilir. İnsanlar bilgiye gözlem ve deney yoluyla ulaşır, elde edilen verileri analiz ederek akıl yardımıyla öğrenir ve böylelikle aydınlanır düşüncesi söz konusudur.

Horkheimer'in felsefeye en önemli katkılarından biri, materyalizmi geçerli bir metafizik sonrası eleştirel sosyal teori olarak geliştirmesidir.¹¹⁷ 'Materyalizm ve Metafizik' başlıklı makalesine bakarak Horkheimer'in metafizik eleştirisinde ne ortaya koymak istediğini anlayabiliriz. Ona göre, yaşamın gizemli yönlerini ve öğelerini açıklamak isteyen insanlar metafizikle ilgilenirler. Bu şekilde deneyimledikleri belli nitelik ve

¹¹⁵ Frolov, *Felsefe Sözlüğü*, 58-59.

¹¹⁶ Cevizci, *Aydınlanma Felsefesi*, 33-34.

¹¹⁷ George W. Shea, "Postmetaphysical Conundrums: The Problematic Return to Metaphysics in Horkheimer's Critique of Instrumental Reason" *New German Critique* 144, 48/3 (November 2021), 1.

semboller vurgulanarak varsayılr ve evrensel geçerliliğe sahip dünya görüşleri haline dönüştürölür.¹¹⁸ Horkheimer' e göre, bu tarz kuramlar kısmen problemlidir, zira “sonsuzluğun bilgisinin kendisi sonsuz olmalıdır.”¹¹⁹ İnsanoğlu ancak tarihin değişen koşullarına dikkat edebilir ve bilgisi sınırlıdır. Ona göre, metafizik insan yaşamının doğru anlaşılmasını engeller. Horkheimer metafiziğe sadece eleştirel yaklaşmamış, olumlu yönlerini de görmeye çalışmıştır.

Horkheimer'e göre, metafizik düşüncenin ayırt edici özelliklerinden biri, hem etiği hem de normatif eleştirinin temelini nihai gerçekliğin anlaşılmasında temellendirme girişimidir. Ancak Horkheimer'in metafizik projesine iki itirazı vardır: Birincisi, gerçekliğin temel yapısını tespit etme görevinin, bizi bu dünyanın sorunlarından uzaklaştırdığını ve bunun yerine bizi başka ve muhtemelen yanıltıcı bir dünyaya odakladığını iddia eder. Bu aslında dünyanın ve zamanımızın sefaletine karşı duyarsızlığı beslemekte ve bizi bu sefaletin nedenlerini araştırmaktan ve koşullarını değiştirmekten uzaklaştırmaktadır. Metafizik, bu dünyadaki insan varoluşunun anlık ve somut maddi koşullarını değiştirmeye daha çok değer vermek yerine, bu dünyanın toplumsal sorunlarını mutlak bilme projesine göre daha aşağı bir konuma indirir. Sonuç olarak, Horkheimer'e göre metafizik, doğası gereği, insan varlığını başka bir dünya lehine değersizleştirir ve dolayısıyla insanlığın içinde bulunduğu kötü durumu göz ardı eder. İkincisi ve daha önemlisi Horkheimer, evrensellik adı altında metafizik teorilerin tarih boyunca bireylerin ve toplumsal grupların yalnızca özel çıkarlarının ne olduğunun tanınması talebini haklı çıkarmanın bir yolu olarak kullanıldığını iddia eder.¹²⁰ Bu nedenle Horkheimer, metafiziği bir tahakküm aracı, yani kişinin kendi çıkarlarını başkalarına empoze etme ve bunu yaparken de onların itaatini isteme yöntemi olarak nitelendirir.

Horkheimer, Geleneksel ve Eleştirel Kuram'da, modern bilimsellik anlayışının idealleri ile uygulamaları arasındaki ilişkiyi sorgulamaktadır. Buradaki talebi, idealist felsefenin aksine, öznenin kendi geleceğini belirlemesini olanaklı hale getirecek şekilde toplumsal değişim fırsatlarını araştıran pratik bir felsefedir. Ayrıca ontolojik anlayış ve idealist

¹¹⁸ Max Horkheimer, *Geleneksel ve Eleştirel Kuram*, çev. Mustafa Tüzel (İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, Cogito-141, 2005), 16-17.

¹¹⁹ Horkheimer, *Geleneksel ve Eleştirel Kuram*, 31.

¹²⁰ Shea, “Postmetaphysical Conundrums: The Problematic Return to Metaphysics in Horkheimer's Critique of Instrumental Reason”, 4-5.

felsefe de burada eleştirilir.¹²¹ Horkheimer, dogmatizme karşı olmakla birlikte, bilimin felsefeyi dışlamasına da karşı çıkar. Ampirik araştırma felsefeyi yok sayma ve bilimin felsefeden ayrıştırılması şeklinde algılanmamalı aksine felsefi problemlerin somutlaştırılmasına öncülük etmelidir. O, bilimin tarihsel olarak koşullanmış olduğunu ve toplumsal sonuçlarından ayrı düşünüldüğünde kendi başına bir amaç ifade etmediğini söyler.¹²²

Horkheimer'in bilim eleştirisi iki temelde ilerler. İlki, o karmaşık haldeki uzmanlaşmadan yakını ve aşırı uzmanlaşmayı eleştirir. Araştırmacılar, teknik ayrıntılara fazla odaklanırlarsa birbirlerinden uzaklaşarak birbirlerinin kaynaklarından faydalanma yetilerini de kaybedebilirler. O ampirik araştırmacıların belirli amaçlar için planlı bir şekilde birlikte çalışmasını yararlı bulur. İkincisi, bilim, toplum hakkında gerçekçi bir algılama yetisine sahip değildir. Ona göre ampirik araştırmada toplumsal kökler gözden kaçırıldığında bununla birlikte "çalışma yönünün" toplumdaki etkileri de gözden kaçırılıyor demektir. Toplumun kendisini ve gelişimini amaç edinen kapsamlı çalışmalar olmadıkça bilimin topluma karşı sorumluluğu tam olarak yerine getirilemeyecektir. Diğer taraftan bilim hassas ampirik yöntemlerini muhafaza eder ama daha geniş bir sosyal sınırlar içerisinde üstlendiği role kendisini açmalıdır.¹²³

Horkheimer'e göre, teknolojik gelişmelerin ve aydınlanmanın yol açtığı bunalımlardan onları yok sayarak kurtulmaya çalışamayız. Bu krizi aşmanın yolu teknolojik ilerlemelere karşı çıkmak ve ilkel çağlara dönmeye çabalamak değildir.¹²⁴ Horkheimer'in teknoloji eleştirisi Aydınlanma eleştirisi kapsamındadır çünkü modern bilim sayesinde teknoloji gelişmektedir ve bu modern bilimin kökleri de Aydınlanmaya dayanır. Onun bu anlamda teknolojik ilerlemelere de bir itirazı yoktur, o daha ziyade gelişen bu teknolojinin insanı karşı karşıya bırakacağı sonuçlardan endişe duymaktadır. Teknoloji aracılığıyla bu sömürü şekli iyiden iyiye meşrulaştırılır ve bilimsel bir hale getirilir.¹²⁵ Teknoloji aracılığıyla tahakküm altına giren toplum, araçsal akıl vasıtasıyla kontrol altına alındığını dahi fark edemeyecektir.

¹²¹ Horkheimer, *Geleneksel ve Eleştirel Kuram*, 205-206.

¹²² Horkheimer, *Akıl Tutulması*, 10-12.

¹²³ Horkheimer, *Geleneksel ve Eleştirel Kuram*, 14.

¹²⁴ Horkheimer, *Akıl Tutulması*, 144.

¹²⁵ Bottomore, *Frankfurt Okulu ve Eleştirisi*, 48.

Özetleyecek olursak, Horkheimer, modern kapitalist toplumlarda aklın araçsallaştırılmasını ve bilim ve teknoloji aracılığıyla doğaya hâkim olunmasını eleştirir. Aydınlanma'nın akıl ve ilerlemeye yaptığı vurgunun, doğanın tahakkümüne ve insanın araçsallaştırılmasına yol açtığını, sonuçta yabancılaşmaya, bireyselliğin ve yaratıcılığın bastırılmasına yol açtığını savunur. O, modern endüstri toplumunun rasyonelliğinin, teknolojik ilerlemelerin gerçek insan özgürlüğünü teşvik etmek yerine mevcut güç yapılarını güçlendirmek için kullanıldığı yeni bir mantıksızlık biçimi haline geldiğini ileri sürer. Özünde, Horkheimer'in bilim ve teknoloji eleştirisi onların ilerleme potansiyellerinin reddi değil, toplumdaki rollerini ve gelişimlerini yönlendiren değerleri yeniden gözden geçirme çağrısıdır. Kendisi için körü körüne ilerleme peşinde koşmak yerine, bilim ve teknolojiye yönelik, bunların sosyal ve etik sonuçlarını hesaba katan daha eleştirel ve dönüşlü bir yaklaşımı savunur.

1.1.3. Modern Toplum Eleştirisi

Aydınlanma eleştirisi, bir anlamda modern toplumda kendini gösteren sonuçları itibarıyla yapılmış; olumsuz olarak değerlendirilen bu sonuçlar üzerinden aydınlanmanın iddialarına ve hedeflerine göndermede bulunulmuştur.

Horkheimer'in modern topluma yönelik eleştirisi çok yönlüdür ve yabancılaşma, şeyleşme, araçsal rasyonalite, kültür endüstrisi ve toplumsal dönüşümü amaçlayan eleştirel bir teoriye olan ihtiyaç gibi çeşitli temaları kapsar. Horkheimer'e göre, bireyler kendilerini koruyabilmek adına ve varlıklarının devamı için araçsal rasyonaliteye yönelirler.¹²⁶ Ona göre modernite, araçsal aklın tahakkümünün bir neticesi olarak ortaya çıkmıştır. Doğa üzerinde hâkimiyet kurmak isteyen bireyin kendisi de bir tahakküm altına girme tehdidi ve tehlikesiyle karşı karşıya kalmıştır. Modern olarak adlandırılan toplumda bireyin karşılaştığı her şey aynı zamanda birey için bir risk oluşturmaktadır. Bu modern düzene uyum sağlayabilen kendini koruyabilmekte, bu uyumu yakalayamayan başarısız olmaktadır. Doğal ayıklanmanın konumunu rasyonel eyleme bırakması uygarlığın gelişmesinde etkin rol oynamıştır.

Horkheimer, rasyonel eylemin doğal ayıklanmanın yerine geçmesini uygarlığın gelişmesindeki etkenlerden biri olarak görür. İnsan hayatta kalabilmek adına dönemin şartlarına göre en uygun tepkiyi verebilen birer aygıt dönüşür. Aslında insan hayatta

¹²⁶ Max Horkheimer, Alacakaranlık, çev. İlkur Aka (İstanbul: Kırmızı Yayınları, 2009), 124.

kalabilmek adına kendi kendini dönüştürür. Ona göre insanlar her türlü duruma karşı kendini hazırlamalı ve şartların gereğine göre kendini uyarlamalıdır. Çünkü insanlar bir sistem içinde kaybolurken, yaşadıklarını sorgulayacak zamanı yoktur ve her daim rasyonel seçimler yaparak hayata tutunmak zorundadır. Rasyonellik, sistemle uyumlu olmayı gerektirmektedir ve gerektiği yerde gerektiği sürede beklenen tepki gösterilmelidir. İnsanlar bu kurala uyduğu takdirde varlığını sürdürebilmektedir yani ihtiyaç halinde reflekslerinin hızı onları kurtarabilmektedir. İnsanın yeni duruma kendini hazırlama ve uyarlama yeteneği akıl ile özdeş görülmektedir. Baktığımızda insanlar, hayatta kalabilmek adına tarih boyunca hep rasyonel bir tercih yapmak zorunda kalmışlardır ama hiçbir zaman bugünkü kadar çok yönlü düşünmek ve hızlı olmak zorunda kalmamışlardır. Bugün modern olarak adlandırılan toplumsal düzende rasyonel tercihler bireye nicelik olarak çok fazla seçenek sunsalar da, nitelik açısından aynı şey söylenemez. Günümüzde, ürün çeşidindeki artış, insanın seçme özgürlüğünü de genişletmiş ancak bu gelişim süreci nitelikte değişime ve eksilmeye sebebiyet vermiştir. Özellikle bu süreçte işçilerin çalışmalarından yola çıkarak bir değerlendirme yapmak mümkündür. Günümüzde işçiler incelik gerektiren bir işi yaparken ayrıntılara dikkat etmekten ziyade hangi düğmeye ne kadar sürede basacağına hızlı bir şekilde karar vermek zorundadır. Öyle ki nicelikteki bu artış niteliği de kuşatmış, özgürlüğün değişen niteliğiyle birlikte seçenekler arasında seçme yetkisi sunulmuştur. Bu durum ise bireyi özgür kılmaktan ziyade bağımlı olmaya mecbur bırakacaktır. Bu dönemde birey pasifleştiği için tepki gösteremez hale gelmiştir ve bireyin ikna edilmesi için zorlamaya ya da kandırmaya ihtiyaç kalmamıştır. Yani birey artık edilgen bir konumdadır ancak kendini yaptığı seçimlerin aktörü olarak görmeye devam etmektedir. Çünkü amaçlarla birlikte düşünceler de araçsallaşmaktadır.¹²⁷

Amaçlardan uzaklaşılması ve dünyanın tamamen bir araçlar dünyasına dönüşmesi üretimde yaşanan gelişmelere bağlıdır. Üretim hızla gelişmekte ve daha kompleks bir hal almakta, buna paralel olarak toplumsal örgütlenme de daha karmaşık bir yapıya dönüşmektedir. Üretimdeki mevcut durum, toplumsal örgütlenme tarzını da belirler. Çünkü bir topluluğun maddi ihtiyaçları onun örgütlenmesini de biçimlendirir. Üretim araçlarının ilkel olduğu dönemlerde toplumun örgütlenme şekli de ilkeldir ancak gelişim sürecinde kullanılan makineler bir takım davranış şekillerini gerekli kılmış ve

¹²⁷ Horkheimer, *Akıl Tutulması*, 121-125.

bu doğrultuda bazı dini, hukuki ve sanat biçimlerinin ortaya çıkmasında etkili olmuştur.¹²⁸

Horkheimer'e göre, modern toplumla birlikte son şeklini alan uygarlık sürecinde birey, toplumsal düzenlenmenin hem tarihsel hem de psikolojik boyutlarının etkisi altında kalmıştır. Ona göre, birey, dünyaya gözlerini açmasından itibaren, içinde yaşadığı medeniyetin tabiatıyla karşılaşmaktadır. Bu durum karşısında ona düşen ya boyun eğmek ya da direnmek olacaktır ki, çoğunluk boyun eğmeyi tercih etmiştir. Direnmeyi tercih ederse, kendi doğrularını dayatılan gerçekliğin karşısına koyarak, sunulan her şeye itiraz edecektir. Bu süreç onu yalnızlığa sürükleyecektir ve onun bu durumu ilk baştan göze alması ve kabullenmesi gerekmektedir. Bu bilinçte olan birey, gerçeklikle doğruluk arasındaki çelişkinin de farkındadır ve kendisine dayatılan şeyleri de reddetmekten çekinmez. Zaten bu gücü kendisinde bulamayanın boyun eğmekten başka çaresi kalmamıştır. O, dayatılan gerçekliklerle kendisini özdeşleştirir ve bu süreçte kaybolur. Bu özdeşleştirme biçimi bir uzlaşma halini değil, teslim olmayı ifade eder çünkü en baştan kabullenme vardır. Birey kendi doğasını bastırarak, topluma uyum sağlamış olacaktır ancak bu boyun eğmişlik ve bastırılmışlık, bireyde her an isyan etme potansiyelini oluşturur. Direnmeyi seçen birey ise, bu iç çatışmasını çoktan aşmıştır. Modern dönemde, ebeveynlerin çocuğu eğitme işlevlerini okullar ve sosyal gruplar devralmıştır. Bu gelişme ise, uygarlığın kendi amaçları doğrultusunda insan yetiştirme potansiyelini artırır çünkü rol değişimi ile birlikte hâkim toplumsal eğilim, bireysel direnişleri kırarak, hatta yok edecektir. Böylelikle bireyin bilgisi ile bilinç düzeyi ve bakış açısı da yeniden şekillenmektedir. Modern toplum, insanın çocuklukta taklit yoluyla öğrendiği şeyleri ve arzularını kontrol altında tutmayı ve kendi çıkarları doğrultusunda belirlediği hedeflere yönlendirmeyi amaçlar. Bu süreçte yönetilemeyen ve sınırlandırılmayan birey ise anormal olarak görülebilmekte ya da potansiyel suçlu ilan edilebilmektedir. Horkheimer'e göre modern insanla modern öncesi dönemde yaşayan insanların ayrıldığı nokta sadece seçilen kurbanlar düzeyindedir. Rasyonellik artık insanın içsel doğasını ve dışsal doğayı bastırarak sömürmenin yanı sıra, buna karşı çıkanların tepki ve itirazlarını da yine kendi sisteminde eriterek bir sömürü nesnesine dönüştürür.¹²⁹

¹²⁸ Horkheimer, *Akıl Tutulması*, 126-127.

¹²⁹ Horkheimer, *Akıl Tutulması*, 134-136.

Modern toplum, doğa ve insana dair bir denklem yaratmakta ve bu denklem her zaman bir tahakkümle sonuçlanmaktadır. Bu duruma karşı ortaya çıkan tepkiler ise denklemdeki mevcut değişkenlerin yerini değiştirmekten öteye gidememekte ve sonuç değişmemektedir. Eleştirel teori, buradaki yanlışlığın, denklemi oluşturan bilinçte olduğunu söyler. Ancak tarihi süreçte bu durum sürekli göz ardı edilmiş ve tahakküme karşı çıkış hep yeni bir tahakküm doğurmuştur. Sonuç olarak daima birey kaybetmiştir. Bu anlamda eleştirel teori tahakkümün tarihi ile bireyin tarihini aynı başlatır. Horkheimer, bireyden kastının yalnızca insan türünün yeryüzündeki duysal varlığı değil, kendi kimliğini taşıması, varlığının bilincinde olması ve bu bilinç ile bireyselliğinin farkına varması olduğunu söyler. Yetişkin bir insanda çocuğa göre ve uygar insanda da ilkel insana göre daha gelişmiş bir bilinç söz konusudur. Bilinç geliştikçe geçici hazları terk etmeye başlar ve bir anlamda fedakârlık yapar. Horkheimer'e göre, varlığın korunması ile fedakârlığın birlikteliğinden birey doğacaktır.¹³⁰ Ancak akıl nesnelliği terk ettikten sonra araçsal aklın egemenliğine girmiş ve sosyal yaşantısının tek belirleyicisi bireysel var oluşu muhafaza etme içgüdüsi olmuştur. Bundan sonraki söylemler ve eylemler de bu kendini koruma prensibine uygun bir biçimde düzenlenecektir. Ancak bireysel var oluşun muhafaza edilmeye çalışılmasının irrasyonelliği paradoksal olarak bireyi bir yok oluşa sürüklemiştir. Bireyin kendini toplumsal bir varlık olarak sürdürebilmesi, uzun vadeli çıkarlara yoğunlaşarak, geçici hazzardan ve anlık doyumlardan vazgeçmesine bağlıdır.¹³¹

Genel olarak, Horkheimer'in modern topluma yönelik eleştirileri, kapitalizm, kitle iletişim araçları, araçsal rasyonalite ve kültür endüstrisi dâhil olmak üzere modernitenin çeşitli yönlerine odaklanmaktadır. O, araçsal rasyonalitenin modern toplumdaki hâkimiyetini eleştirerek, bunun doğanın nesneleştirilmesine ve tahakküm altına alınmasına, aynı zamanda insanın araçsallaştırılmasına yol açtığını savunur. Horkheimer, seri üretimin, tüketiciliğin ve uyumun benzersiz kimlikleri ve gerçek insani bağlantıları aşındırdığı modern toplumda bireysellik ve özgünlüğün kaybından yakınır. Horkheimer'in modern topluma yönelik eleştirileri Marksist teoriden, psikanalizden ve varoluşçu felsefeden derinden etkilenmiştir. O, modern kapitalist toplumlarda altta yatan baskı ve sömürü mekanizmalarını ortaya çıkarmaya ve insanın özgürleşmesine yönelik olasılıkları tasavvur etmeye çalışır. Ayrıca o, modern

¹³⁰ Horkheimer, *Akıl Tutulması*, 145-146.

¹³¹ Horkheimer, *Akıl Tutulması*, 152.

toplumlarda eleştirel düşünmenin aşınması ve otoriterliğin yükselişinden endişe duymaktadır. Hâkim ideolojilerin eleştirilmeden kabul edilmesinin ve muhalif seslerin bastırılmasının, bireysel özgürlük ve demokrasiyi baltalayan otoriter rejimlerin karakteristik özelliği olduğuna inanmaktadır. Genel olarak Horkheimer'in modern topluma yönelik eleştirisi, aklın araçsallaştırılması, kapitalizmin insanlık dışı etkileri, bireysel özerkliğe ve eleştirel düşünceye yönelik tehditler gibi çeşitli yönleri kapsar. Çizmiş olduğu bu kasvetli görüntüye rağmen Horkheimer'in yapmış olduğu teşhisler, özellikle içinde yaşadığımız bu dönemde de geçerliliğini sürdürmektedir. Kitle kültürünün her şeyi kapsayan şeması, tüketicilerin duygularını öyle bir şekilde ele geçirmektedir ki, onlar kendilerini ifade etme şansı bulamadan benliklerinden vazgeçmektedirler.

1.1.4. Kapitalizm Eleştirisi

Frankfurt Okulu'nun diğer üyeleri gibi Horkheimer de eleştirilerini kitle kültürüne ve onun ideolojik yapısına yoğunlaştırır ve sığ ideolojik doğası üzerinden eleştirel bir perspektif geliştirir. Horkheimer, sosyoloji alanında daha çok kapitalizme ve rasyonalizme yönelik eleştirileriyle gündeme gelir.¹³² O, eserlerinde tarih felsefesini bir çerçeve olarak kullanarak otoriterliği, militarizmi, ekonomik bozulmayı, çevresel krizi ve kitle kültürünün yoksulluğunu ele alır. Bu, eleştirel teorinin de temelini oluşturur. O, kapitalizmi her şeyi metalaştırma, insan ilişkilerini ve değerlerini piyasa mübadelesine indirgeme eğilimi nedeniyle eleştirir. Ayrıca kapitalizmin, ekonomik ilişkilerin hâkimiyeti nedeniyle bireylerin kendilerine, emeklerine ve başkalarına yabancılaştırdığını savunur. Bu yabancılaşma, malların metalaşmasından ve insan ilişkilerinin ekonomik işlemlere indirgenmesinden kaynaklanmaktadır. Horkheimer, kapitalizmin her şeyden önce verimliliğe ve faydaya değer veren araçsal bir rasyonelliği desteklediğini savunur. Bu araçsal nedenin, insanları ve doğayı yalnızca kâr amacıyla sömürülecek kaynaklara indirgediğini, bunun da sosyal ve çevresel bozulmaya yol açtığını ileri sürer. Kapitalist ekonomilerde insanlar arasındaki ilişkiler genellikle piyasa aracılığıyla sağlanır ve sosyal etkileşimler ekonomik alışverişlere indirgenir. Horkheimer, kapitalizmin sürdürdüğü toplumsal eşitsizliklerle ilgilenmiş, kapitalizmin gerçek demokrasi ve sosyal adalet olasılığını baltalayan zenginlik ve güç eşitsizlikleri

¹³² Marshall, *Sosyoloji Sözlüğü*, 307.

yarattığını savunmuştur. Ona göre ekonomik eşitsizlik sadece adaletsiz değil, aynı zamanda bir bütün olarak toplum için istikrarsızlaştırıcıdır.

Genel olarak Horkheimer'in kapitalizm eleştirisi, modern toplumlarda baskı ve sömürünün altında yatan yapıları ortaya çıkarmaya yönelik daha geniş bir projenin parçasıdır. Kapitalizmin yalnızca ekonomik ilişkileri değil aynı zamanda kültürü, politikayı ve bireysel öznellikleri de nasıl şekillendirdiğini aydınlatmaya çalışır.

1.1.4.1. Kültür Endüstrisi

Eleştirel teoride gündelik yaşam, hâkim kültür ile bireyler arasındaki ilişki, sosyal hayata ait unsurlar önemli bir yere sahiptir. Kültür endüstrisi, kitle toplumu ve popüler kültür argümanları gibi kavramlar Frankfurt Okulu'nda problematik konulardır. Okulun çalışmaları arasında kültür endüstrisi geniş bir yer tutar ve kültürün metalaştırılmasını ve standartlaştırılmasını ifade eder. Kültürün endüstrileşmesi, özellikle müzik, edebiyat, sinema gibi kültürel unsurların ve etkinliklerin metalaştırıldığı ve alınıp satılabilen birer ürüne dönüştürdüğü ve rasyonalizasyona dayalı yeni bir kültürün (popüler kültür) oluşturulduğu süreci kapsar.

Kültür endüstrisi kavramı ilk olarak Horkheimer ve Adorno tarafından Aydınlanmanın Diyalektiği'nde kullanılmış olup, kültürel çalışmalarda ve toplum analizlerinde önemli bir kavram olarak karşımıza çıkmaktadır. Horkheimer, Adorno ile birlikte toplum üzerinde bir baskı aracı haline dönüştüğünü düşündükleri kültürel alanı kültür endüstrisi olarak tanımlamışlar ve kültür yapıtlarının bir meta haline dönüşerek nasıl bir endüstri alanı haline geldiğini incelemişlerdir. 20. ve 21. Yüzyıllarda toplumun kültürel yapısını anlamada kültür endüstrisi kavramı oldukça geniş bir alana vurgu yapmakla birlikte aynı zamanda temel bir bakış açısı da sunmaktadır.

Küreselleşen dünya da, kapitalist sistem de küreselleşmekte ve dünya üzerindeki hâkimiyetini giderek artırmaktadır. Bunu yaparken de kültürel alanı kontrolü altına alarak sermayesini artırmakta ve bu alanı yeniden şekillendirmektedir.

Kapitalizm, mübadele, satış ve kar amacı güden ücretli emek ve meta üretim sistemi olarak tanımlanabilir. Endüstrileşme öncesi dönemde de pek çok örneğine rastlanılan kapitalizm, o dönemde siyasi ve dini denetimlerle sınırlı kapitalist mübadelelerden ibaret kalmıştır. Ancak, 'kar amaçlı üretim ve ticaretin gerisinde cereyan eden hem sosyal hem de iktisadi süreçler ve ilişkiler bütünü olarak kapitalizm, 18. yüzyılın

Britanya'sını öne çıkartır.¹³³ 'Kapitalizmde 'iktisadi hareketin kanunları' ilk olarak Marx tarafından ortaya konulmuş ve özlü ilk eleştiri de yine Marx'tan gelmiştir.¹³⁴

Marx'a göre kapitalizmin en temel özelliği onun üretim ilişkilerinde yatar. O, Adam Smith'i takip ederek, metaların pazardaki mübadele değeri ile içsel yararını birbirinden ayırır. Sermaye ile metalar satın alınır ve bunlarla yeni metalar oluşturularak başta satın alınan şeylerin toplamından çok daha yüksek mübadele değeri yaratılmış olur. Bunun sebebi, kapitalist sistemde, metalaştırılmış emek gücünün kullanılmış olmasıdır. Marx'a göre emek sömürülmekte ve emek gücünün ücret olarak mübadele değeri kapitalist için üretilen değerden daha düşük seyretmektedir. Artı değer olarak adlandırılan ve ortaya çıkan aradaki bu farka kapitalist tarafından sahiplenilir ve sermaye birikimine eklenir. Sürekli tekrarlanan bu döngü, sınıf çatışmasının da fitilini ateşler. Modern Batı'da kapitalizm, rasyonaliteyi hesaplama, servet biriktirme ve toplumsal ilişkiler ile iktisadi ilişkilerin ayrılması anlamına gelmektedir. Özel mülkiyet, özgür emek, bir pazar ağının kurulması ve geniş bir para sistemi kapitalist sistem için gerekli görülen alanlardı.¹³⁵

Horkheimer, kapitalist ekonomiyi sadece amaçlar ve araçlar rasyonalitesinin özerk ve dinamik bir şekli olarak çözümlemiştir. Bu süreç dış dünyanın baskılanması ve üretim güçlerinde büyük bir artışı olanaklı kılmasının yanısıra psikolojik yönlendirmeler ve bir toplum mühendisliği yoluyla insanların da baskı altına alınmasına neden olmuştur. Horkheimer'e göre araçsal rasyonellik, öznenin kendi çevresine yönelik verdiği mücadele işini güçleştiren dışsal doğanın güçleri karşısında bağımsızlık kazanmasını tasavvur etmektedir. Araçsal aklın ya da rasyonalitenin ortaya çıkardığı toplumsal biçimler, Frankfurt Okulu için, sınıf baskısından ziyade insan özgürlüğüne dair derin bir endişenin göstergesidir. Horkheimer, kapitalizmin ilk dönemlerinde açılan bireysel yükümlülük alanının bugün yönetsel toplum eliyle kapatıldığını düşünmektedir.¹³⁶

Kapitalist sistemle birlikte üretimin yanısıra tüketim ilişkileri ve anlayışı da değişmiş, teknolojinin de etkisiyle toplumsal ilişkiler de bu değişime dâhil olmuştur. Artık bu sistem varlığının devamı için toplumsal alanı hâkimiyeti altına alacak ve bunun için bütün mekanizmalarını aktif tutacaktır. Teknolojik gelişmelerin ve kitle iletişim araçlarının da son derece etkili olduğu kültürel alan, aynı zamanda endüstriyel bir alana

¹³³ Douglas Dowd, *Kapitalizm ve Kapitalizmin İktisadi: Eleştirel Bir Tarih*, çev. Cihan Gerçek (İstanbul: Yordam Kitap, 2006), 19.

¹³⁴ Dowd, *Kapitalizm ve Kapitalizmin İktisadi: Eleştirel Bir Tarih*, 20.

¹³⁵ Marshall, *Sosyoloji Sözlüğü*, 382.

¹³⁶ Horkheimer, *Akl Tutulması*, 153-154.

dönüşmeye başlamış, kapitalist sistemin yeniden üretimini ve sürekliliğini sağlayan bir meta haline gelmiştir. Horkheimer bunu Aydınlanma düşüncesinin amacından sapmasına bağlar. Nitekim doğmaların tahakkümüne karşı duran ve onların ortadan kaldırılmasını amaçlayan Aydınlanma düşüncesi, bu sapma ile bir baskı aracına dönüşmüştür. Horkheimer'in temel eleştirisi sistemin devamlılığını sağlamak adına kültürün endüstrileştirilmesi ve adeta bir araç haline dönüştürülmesidir. Horkheimer'e göre kültür endüstrisi, artık insanları bütünüyle kuşatarak, onları edilgen bir yapıya dönüştürmektedir. Kültür, bundan sonra insanların kendilerini ifade edebildiği, ortaya koyduğu bir alan olmaktan ziyade onların özgürlüğünü sınırlandıran bir tahakküm alanı haline gelmiştir. Horkheimer, kültür endüstrisi olarak tanımladığı bu alanı eleştirirken, artık insanları bu tahakküm altından kurtarabilecek toplumsal sebeplere de inanmamaktadır. Ona göre, kültür ile üretim arasında hâlâ bir kırılma vardır; artık var olmayan bir kırılma, çünkü tüm kültür üretilmiş kültür haline gelmiştir. Artık birey, basit bir işlevsel tepkinin hücresi olmaya indirgenmiştir. Birey bir tüketicidir, belirli ihtiyaçlara, hatta tetiklenen ihtiyaçlara ve yerine getirmesi gereken belirli rollere yanıt verir. Bugün fiili bir ihlal olasılığı yoktur çünkü ihlal olasılıkları da verilmiştir ve dolayısıyla ihlal öngörülmekte ve asimile edilmektedir. Ona göre, geçmişteki bu doktrinlerin hiçbiri, ne kadar otoriter olsa da, kitle kültürünün yapmayı amaçladığı şeyi yapmamıştır.¹³⁷

Horkheimer'in Adorno ile birlikte kaleme aldığı Aydınlanmanın Diyalektiği eseri ve yardımcı metinleri Frankfurt Okulu'nun daha önceki çözümlemelerini iki temel bakımdan radikalleştirir. Horkheimer'e göre, ondokuzuncu yüzyılın rekabetçi ve çekişmeli kapitalizminin bireysel bir öznesi yoktur artık. O, geç kapitalizm tarafından açılmış ve onun bilinçli ya da bilinçsiz zihinsel yaşamı doğrudan kitlesel üretim ve kitlesel tüketimin bireysel olmayan uyumlarının yönetimine bırakılmıştır. Bu iddia Horkheimer tarafından onun kitle kültürü çözümlemesinde geliştirilir.¹³⁸

Horkheimer'e göre, diğer unsurlar ve ideolojiler gibi kültür endüstrisi de yeni tür egemenlik biçimlerinin yerleşmesinde önemli işlevlere sahiptir. Kitlesel üretim ve standartlaşma ile kültür endüstrisinin teknolojisi oluşmuş ve ekonominin işleyişi sebebiyle başarılı olunmuştur. Nitekim bu süreçte teknolojinin kullanımı ve farklı iş

¹³⁷ Horkheimer, *Akıl Tutulması*, 157.

¹³⁸ Max Horkheimer, "Yeni Sanat ve Kitle kültürü (1941)", *Geleneksel ve Eleştirel Kuram*, çev. Mustafa Tüzel (İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, Cogito-141, 2005), 485-502.

alanlarına birlikte hareket etme zorunluluğu doğmuş ve neredeyse iç içe geçtikleri bir alan oluşmuştur. Farklı iş kolları ve ekonomik alanlar sermaye grupları tarafından bir arada yönetilmektedir. Örneğin sinema endüstrisi ile elektrik endüstrisi ve kitle iletişim araçları arasında bir bağımlılık söz konusudur. Kitle iletişim araçları ile bireylere ve topluma verilen mesajlar, izleyici kitlesinin oluşması, yapılan reklamlar vb. eylemler sonuç olarak yine sermayeyi elinde bulunduran grupların çıkarlarına hizmet edecektir. Bu işleyişi sadece teknolojinin gelişimine bağlamaktan ziyade bu gelişmelerin ekonomik mekanizma tarafından ne şekilde kullanıldığı ile açıklamak daha doğru ve sağlıklı olacaktır. Bugün 'küreselleşme' kavramı ile devletler ve toplumlar arasında yaşanan etkileşim ve iletişim düzeyinin karşılıklı bir bağımlılık şeklinde giderek arttığı düşüncesi, kültür endüstrisinin üretilmesi ve benimsenmesini de kolaylaştırmıştır. Kültürel alanda bir hareketlilik ve birleşme ile kültür asıl işlevini kaybederek alınıp satılabilen bir metaya dönüşmeye başlamıştır. Bundan sonra da kültür endüstrisi ürünlerini tasarlarken en baştan itibaren meta olarak pazarlamayı planlamakta ve insanlar için bir ihtiyaç olarak sunmaktadır. Bu ürünler, insanların gerçek anlamda bir ihtiyacı karşılamak için değil tüketimi artırmak için üretilen uydurma şeylerdir¹³⁹ ve bu ihtiyaçlar artık kültür endüstrisi tarafından belirlenmektedir.

Horkheimer ve Adorno'nun kültür endüstrisi kuramlarının temelinde, bugünkü toplum sistemlerinin tekelci sermayenin gücüne dayandıkları kabulü mevcuttur. Kitleler, faşist, totaliter, devlet kapitalizmi ya da demokratik bir tarzda yönetiliyor olabilen sert ekonomik baskılara maruz kalırlar.¹⁴⁰

Kültür endüstrisinde, kültür toplumun kendi tabanından gelen bir birikim değildir ve sermaye gruplarının içinde olduğu tekelci bir oluşum içerisinde bireylere sunulmaktadır. Bireyler kendi ekonomik durumlarına yani paralarının miktarına göre ona ulaşabilecektir. Dolayısıyla bireyin istekleri ve özgürlüğü ekonomik aracın birer ürünü haline gelmiştir. Horkheimer ve Adorno'ya göre çağdaş toplumun yönetilen dünyası, bireyleri yetişkin olmaktan alıkoymaktadır. Onlara göre, yönetilen yaşam dünyası çocuksu, eğlenceye düşkün, otoriteyle özdeşleşmenin güvenliğini ve uymanın rahatlığını arayan bireyler yaratır ve onların ihtiyaçlarını etkili bir şekilde karşılar.¹⁴¹

¹³⁹ Martin Jay, *Adorno*, çev. Ünsal Oskay (İstanbul: Der Yayınları, 2001), 167.

¹⁴⁰ Behrens, *Adorno Sözlüğü*, 171.

¹⁴¹ Joan Alway, *Critical Theory and Political Possibilities*, Contributions in Sociology, Number 111 (London: Greenwood Press, 1995), 42.

İnsanlar mutlu olabilmek için kültür endüstrisinin sunduğu ürünlere sahip olmak isterken, kültür endüstrisi de haz almaya ve eğlenceye yönelik ürünler ortaya koymaktadır. İnsanları sömüren ve çok fazla uğraş ile onların yükünü artıran bu kapitalist süreç bir yandan da kendi sunduğu alternatif ile onlara dinlenme ve eğlenme alanı oluşturur. Bu alanların yönetimi ve denetimi de yine sisteme aittir ve insanlar sadece kendisine sunulan şeyler arasında tercih yaparlar. Sistem bir taraftan bireyleri kendine sıkı sıkıya bağlarken, diğer taraftan onlara özgürlük ve bireysel tercih hakkı sunmuş gibi hareket etmektedir. Bir süre sonra insanlar sistemin dışında kalma ya da dışına itilme, dışlanarak ellerinde olanı kaybetme korkusuyla sistemle daha da çok bütünleşirler ve böylelikle kültür endüstrisinin birey ve toplum üzerindeki egemenliği artık sürekli hale gelir. Horkheimer'in bireyin bireyselliğini yitirdiğini düşündüğü süreç tam da budur. Çünkü kültür endüstrisi ile ortaya çıkan bu baskı bireyi özne konumundan uzaklaştırarak edilgenleştirdiği için, bireylerin var olan düzeni eleştirme gibi bir kabiliyetleri de kalmamaktadır. Bireylere verilen rol, sistemin kendini yeniden üretmesine ve devamlılığına katkı sağlamak olacaktır. Yani kendini özne zanneden birey, sistem tarafından tüketimin nesnesi haline dönüştürülmüş, ürünlerin niteliği ise sistemin çıkarlarına sağladığı uyumla belirlenen bir duruma gelmiştir.

Horkheimer ve Adorno'ya göre, doğa ve toplum üzerinde zamanla artan bir şekilde teknik otorite kurma, bir aldatmacaya ve bilincin körleştirilmesinin aracına dönüşmektedir. Bu etki ile bireylerin bilinçli ve bağımsız kararlar alabilmesi ve kendi verdikleri kararları uygulayabilmeleri engellenmektedir. Hâlbuki bağımsız düşünebilen ve bilinçli yargılarda bulunabilen bireyler, demokratik bir toplum olabilmenin ön koşuludur.¹⁴²

Genel olarak Horkheimer, kapitalizm altında kültürün eleştirel ve özgürleştirici potansiyelini kaybettiğini ve bunun yerine toplumsal kontrol ve manipülasyon için bir araç haline geldiğini iddia eder. O, kültür endüstrisinin en düşük ortak paydaya hitap eden standartlaştırılmış ve homojenleştirilmiş kültürel ürünler ürettiğini düşünür. Bu durum ise çeşitliliğin ve gerçek sanatsal ifadenin kaybıyla sonuçlanacaktır. Ona göre, kültür endüstrisi, tüketicileri egemen ideolojinin değer ve normlarını pasif bir şekilde kabul etmeye yönlendirir. Kitle iletişim araçları, reklamlar ve popüler kültür aracılığıyla bireyler mevcut güç yapılarını güçlendirerek statükoya uymaya koşullandırılır.

¹⁴² Adorno, *Kültür Endüstrisi-Kültür Yönetimi*, 119.

Horkheimer, kültür endüstrisinde mevcut seçeneklerin sınırlı olduğunu ve sonuçta iktidardakilerin çıkarlarına hizmet ettiğini savunur. Başka bir ifade ile kültür endüstrisi, eleştirel düşünmeyi körelten ve egemen ideolojileri güçlendiren standartlaştırılmış ve homojenleştirilmiş bir kültürü sürdürmektedir. Sanatı ve kültürü metalaştırarak, onları salt tüketim mallarına indirgemektedir. Ayrıca kültür endüstrisi, bireylerin kendilerine ve kendi yaratıcı kapasitelerine yabancılaşmasına katkıda bulunur. Kültürel ürünler alınıp satılacak metalara indirgenir, bu da sosyal ilişkilerin ekonomik değişim aracılığıyla aracılık ettiği şeyleşme sürecini ilerletir. Yine kültür endüstrisi, bireylerin dikkatini kapitalist toplumun temel çelişkilerinden ve eşitsizliklerinden uzaklaştırarak, tüketim yoluyla sahte bir mutluluk ve doyum duygusunu teşvik eder. Bu, nihai olarak gerçek insan ihtiyaçlarını karşılamada başarısız olan bir arzu ve tüketim döngüsünü sürdürür.

1.1.4.2. Sanat ve Estetik

Sanat, gerçekliğin sanatsal imgeler içinde aktarılması, dünyanın estetik bir şekilde ifade edilmesinin önemli yöntemlerinden biri olan bir insan etkinliği biçimidir. İlkel sanatın izleri taş devrine kadar uzanır. Sanatın tarihi süreç içerisinde gelişimi, toplumun ekonomik yapısındaki değişimlere bağlı olarak ilerlemiştir. Sanatın ana teması, insanın gerçeklikle estetik ilişkisidir ve o dünyayı sanatsal olarak çizer. Sanatta gerçekliği yansıtmanın biçimi ve nesnesi, sanatın esas işlevini belirler ve bu işlev insanların estetik ihtiyaçlarının karşılanması görevidir. Bu gereksinimlerin sanat yoluyla karşılanması, insana haz ve mutluluk verecek, onun içindeki yaratma güçlerini uyandırıp geliştirecek yapıtların ortaya çıkarılması ile gerçekleşecektir.¹⁴³

Horkheimer için “pratikte hiçbir bağlantısı kalmayan teori, sanattır.”¹⁴⁴ Ona göre, sanatın toplumsal hayatın diğer alanlarıyla olan bağı son dönemde zayıflamış, özellikle resim sanatı binaların süslenmesindeki işlevini yitirmiş ve her mekâna uyan bir şekle dönmüştür. Buna paralel olarak estetik duygusu da saygınlığını kaybetmiş ve zenginlikten bağımsız hale gelmiştir. Yani, sanat ürünleri bugün büyük ölçüde tüketim ürünü haline gelmiş ve her mekâna uyum sağlayan bir formata indirgenmiştir. Özne, estetik yargıda kendini, toplumsal amaçlar ve değerlerden bağımsız bir şekilde ifade

¹⁴³ Frolov, *Felsefe Sözlüğü*, 408-409.

¹⁴⁴ Max Horkheimer - Theodor W. Adorno, *Teori ve Pratik Üzerine Bir Tartışma* (1956), çev. Orhan Kılıç (İstanbul: Metis Yayınları, 2013), s.57.

etmeye çalışır. Ona göre, toplumun doğada hâkimiyet kurmak için yüklendiği örgütlü deneyim, sanat yapıtında ortaya konulan bireysel deneyimden daha fazla geçerli değildir.¹⁴⁵

Horkheimer'e göre modern yaşam algısı ailede de çözülmeye neden olmuş, özel yaşam boş zamana, boş zaman da hazlara dönüşerek insanın iç dünyasını yok etmiştir. Artık insan içinde yaşadığından farklı bir dünya biçimlendirme erkini sürdüremez. Onun kastettiği bu dünya sanatın dünyasıdır. Popüler kültürle birlikte bu boş zaman, kontrol altındaki ruhsuz uğraşlarla, çok satan kitaplarla ya da çok talep gören sinema ve spor sahasındaki hazlarla doldurulmuştur.¹⁴⁶

Horkheimer'e göre bireydeki cevher onun kendi içinde kapalı bir şekilde kalmaktadır. Birey artık kendi insani doğasından bağımsız olarak her seferinde içinde bulunduğu şartlar neyi gerektiriyorsa, o doğrultuda bir eğilim sergilemektedir. Popüler kararlar, üstten yönlendirilmekte ve insani merciler dışında bir sistem ya da mekanizma işlemektedir.¹⁴⁷

Horkheimer'e göre, çoğunluğun, kültürel yaşamın hakemi şeklinde sunulmaya başlamasının nedeni halkın bir takım kısmi menfaatlerin hâkimiyeti altına girmesinde saklıdır. Sözde kültür öğeleri kültürün yerine konularak çoğunluğun kararı gibi gösterilir ve aklanmaya çalışılarak savunulur. Onun sözde kültür ögesi olarak tanımladığı unsurlar özellikle popüler kültür dediğimiz popüler sanatın, edebiyatın ya da diğer dalların kitleleri aldatmasına ve yönlendirmesine yarayan ürünlerdir. Bu bilimsel propaganda ile akıl yerini kamuoyuna bırakmaya başlar. Horkheimer bu durumu demokratik gelişmelerin yanıltıcı zaferi olarak niteler. İnsanların potansiyelleri ve arzularının nesnel doğru düşüncesinden kopması hayatın her alanını etkilemekte, özgürlük, adalet, eşitlik gibi kavramların yanısıra tüm tikel amaçları da etkilemektedir. Bugünün ölçülerine göre iyi bir sanatçı doğruya, diğer meslek gruplarındaki işinde iyi kimselerden daha iyi hizmet edemez. Bir sanatçının mesleğinin, diğer mesleklerden daha asil olduğunu söylemek anlamsızdır çünkü böyle bir karşılaştırma mümkün değildir. Modern toplumda ister sanatçı ister vasıfsız bir emek için geçerli tek örtük

¹⁴⁵ Horkheimer, *Geleneksel ve Eleştirel Kuram*, 485-486.

¹⁴⁶ Horkheimer, *Geleneksel ve Eleştirel Kuram*, 489-490.

¹⁴⁷ Horkheimer, *Geleneksel ve Eleştirel Kuram*, 492.

ölçüt ‘zaman’dır ve belli bir faaliyet açısından ‘iyi’ sayılma zamanın fonksiyonlarından¹⁴⁸

Öznel aklın gelişip ilerlemesiyle birlikte rasyonalist ve mitolojik düşüncelerin teorik temeli her ne kadar yıkıma uğrasa da, uygar toplumlar bugüne kadar bu düşünce kalıntılarıyla yaşamıştır. Örneğin yetişkin hayalleri ve çocuk oyunlarının mitoloji kaynaklı olması gibi, bir zamanlar sevinçlerin ve hazların tamamı da nihai bir doğruya duyulan inançtan kaynaklanmıştır. Horkheimer’e göre, Thorstein Veblen tarafından ortaya çıkarılan ondokuzuncu yüzyıl mimarisindeki ortaçağ temaları, süs ve şatafata düşkünlük göstergeleri, feodal dönemden kalma tavırların kalıntısıdır. O bu israf biçimini, çağdaş sosyal yaşamda ve bireyin psikolojisinde sadece bir alışkanlık olarak değil, aynı zamanda tapınma, boş inanç ve korkuların da hala geçerli olduğunu gösteren olgular olarak değerlendirir. Bunlar sanki insanların doğal tercihleri gibi algılanır ve uygarlıklar tarafından da o şekilde kabul görür. Tarihi süreç içerisinde ortaya konan bu ürünler aydınlanmış bireylerin iddia ettiği gibi pragmatik kaygılarla ya da sağlık nedeniyle var olmuş değildir. Modern kültürde iyi-kötü kıyaslamaları, temiz olanın çekici kirli olanın itici gelmesi, yiyeceklerden bazılarının sevilirken bazılarının iğrenç bulunması gibi pek çok unsur eski tabuların tarih içindeki eylemlerinin sonuçlarındandır. Bu eski yaşam biçimleri aslında bugün bile bir nesneye karşı hissettiğimiz sevginin ve ondan aldığımız hazzın esas kaynağıdır. Örneğin bahçe ile meşgul olmanın bireye verdiği zevk, bahçelerin tanrılar için ekildiği antik dönemlere kadar gider. Doğa ve sanattaki güzellik hissi, aslında bu boş inançlara gizli bağlarla bağlıdır. Modern birey, aşağılayarak ve önemsiz görerek bu ince bağları koparırsa bu hislerin ve hazzın özündeki canlılık kaybolur. Bireyin estetik hassasiyeti tarih öncesi dönemlere ait tapınma biçimleri ile alakalıdır. Yani bir şeyin kutsallığına ve iyiliğine gösterilen inanç, onun güzelliğinden kaynaklı hazdan daha eskidir. Sosyal yaşamda bireyleri bir araya getiren bu güç aslında bugün de vardır ancak aklın araçsallaşması ile zayıflamışlardır. Bu süreç, amaçların zevklere bağlı olduğu ve kendi başına bir anlam ifade etmediği düşüncesine dayanmaktadır. Tamamen bir amaç olan şeylerin sayısı zamanla azalmaktadır. Bir eylem sağlık, dinlenme gibi çalışma potansiyelini artıracak başka bir amaca hizmet edebiliyorsa biçimselleşmiş akla ancak o zaman uygundur. Diğer bir ifadeyle bu uğraşlar kendi başına yalnızca bir alet işlevi görür ve ancak başka

¹⁴⁸ Horkheimer, *Aklın Tutulması*, 74-75.

amaçlarla birleştirildiğinde anlam kazanır. Birey, adet haline getirdiği zevklerden ömrü boyunca haz alabilir hem de onun anlamsızlığını sorgulamadan ya da fark etmeden. Zevkler daha çocuklukta oluşur ve sonradan edinilen hobiler insanı daha az etkiler.¹⁴⁹

Sanatın eski dönemdeki amacı ile günümüzdeki amacı aynı değildir. Eskiden dünya ile ilgili nihai bir hüküm koyan sanatın bugün bu özelliği ortadan kalkmıştır. Bugün sanatseverler aynı yapıtların nesnel anlamını idrak etmekte aciz kalmaktadır. Horkheimer, bu durumu açıklamak için Beethoven'ın Eroica senfonisi örneğini verir. Bir konser izleyicisinin bu senfoniye programın tanıtımını ve akışını gösteren yorumların somutlaması olarak dinlediğini düşünür. Çünkü bugün senfoni şekleleştirilmiş, bir toplantı, eğlence aracı haline gelmiştir. Yapıtın kendisi ile canlı bir ilişki kurulmaz, onun anlamına, bütününe yoğunlaşmaz. Çünkü akıl artık öznel ve biçimseldir ve sanat ürünlerini şekleleştirerek kültürel metalara dönüştürür. Onların tüketilmesinin ise gerçek amaçlarla ve niyetlerle özel bir bağı söz konusu değildir. Bu süreçte sanat, din ve politikanın yanısıra doğruluktan da kopmuş vaziyettedir.¹⁵⁰

Bugün sanatın değeri, sanat dışı bir ölçüt kullanılarak belirlenmeye çalışılmaktadır. Örneğin onun propaganda değeriyle ya da gişe hasılatıyla ölçülmesi gibi. Yine düşünce de aynı şekilde düşünce olmayan bir şeyle, üretime olan etkisiyle ya da davranışlar üzerinde bıraktığı tesirle ölçülmeye çalışılmaktadır.¹⁵¹ Bugün şaşaalı sözlerle gerçeklik arasındaki çelişki kurumsallaştırılmış ve var olan ikiyüzlülük artık sinmiş durumdadır. Artık bir şiirin yazılması ve bir senfoninin bestelenmesindeki amaç eserin propaganda niteliği olabilir ya da bir roman kaleme alınırken sinema olasılıkları hesaplanabilir. Vaktiyle edebiyatın, sanatın ve felsefenin gayesi bunlarla hayatın anlamını açıklayabilmek ve varlığın bilincine varmak iken bugün artık hepsi sıradanlaşmış hatta tesadüfi bir hal almıştır.¹⁵²

Estetik kavramı, dünyanın estetiksel açıdan benimsenmesi kuralının, güzelliğin yasalarına uyarak yapılan yaratıcı çalışmaların özü olarak açıklanabilir. Estetiğin tarihi çok öncesine dayanır ve yaklaşık olarak 2500 yıl öncesinde köleliğin olduğu toplumlarda, Çin, Hindistan Mısır ve Babil'de ortaya çıkmış, Eski Roma ve Eski Yunan'da büyük bir gelişme göstermiştir. Estetikte maddeci yönelim, güzelliğin nesnel

¹⁴⁹ Horkheimer, *Akıl Tutulması*, 78-80.

¹⁵⁰ Horkheimer, *Akıl Tutulması*, 81.

¹⁵¹ Horkheimer, *Akıl Tutulması*, 88.

¹⁵² Horkheimer, *Akıl Tutulması*, 125.

bir temeli olduğunu düşünen ve bunun gerçeklik yasalarında ve maddi niteliklerde yattığına inanan düşünürler tarafından desteklenmiştir. (Aristoteles, Demokritos vs.). Kant, güzeli faydacılığın, sanatsal olgunluğu da ideolojik bir içeriğin karşısına konumlandırarak biçimci estetiğin gelişmesine katkı sağlamıştır. Hegel'in estetik anlayışının temelinde ise çelişki ilkeleri ve tarihselcilik yer alır. O bu anlayış çerçevesinde estetik faaliyetlerini kapitalist üretimin tutarsız karakteriyle karşılaştırmış ve estetiğin özünde emeği göstermesine fırsat sağlamıştır. Fakat o, sanatı mutlak ruhun yetkin olmayan hali olarak tanımlar. Sanatsal üretim süreci ve sanatlar, estetiğin önemli bir unsuru, bir parçasıdır. Estetik, sanatın kurallarını ve özünü tahlil etmesi bakımından tarihsel ve kuramsal bilimlerle ve sanat bilimleri ile yakından ilişkilidir. Ancak estetik, insanın, sanat da dâhil olmak üzere, gerçeklikle olan estetik duruşunun kurallarını inceleyen, sanatı kendine özgü özellikleri açısından eleştiren felsefi bir bilimdir.¹⁵³

Genel olarak, Horkheimer için estetik sadece sanatsal bir takdir meselesi değil, aynı zamanda politik ve toplumsal bir meseledir. O, sanatı, kitle kültürünün egemenliğine karşı bir direniş biçimi ve kapitalist toplumun çelişkilerini ve adaletsizliklerini ortaya çıkarmanın bir yolu olarak görür. Ancak sanatın kendisinin de kültür endüstrisi tarafından tercih edilebileceğini ve pasif olarak tüketilecek başka bir metaya dönüştürülebileceğini de düşünmektedir. Bu nedenle Horkheimer'in sanata ve estetiğe yaklaşımı, sanatın toplumdaki rolünü vurgulayan ve mevcut iktidar yapıları içinde nasıl üretildiğini, dağıtıldığını ve tüketildiğini sorgulayan eleştirel ve dönüşlü bir yaklaşım olarak görülebilir.

1.1.5. İnsan Eleştirisi

Horkheimer'in insan eleştirisi, araçsal aklın eleştirisi ve modern kapitalist toplumların insanlıktan çıkarıcı etkileri etrafında gelişir. Onun eleştirisinin merkezi yönlerinden biri, modern toplumlarda hâkim bir rasyonalite tarzı olarak gördüğü araçsal akıl analizidir. Horkheimer'e göre, bu araçsal rasyonelliğin şekillendirdiği modern insan, kendi gerçek doğasına ve özgün insan ilişkilerine yabancılaşmıştır. Yani insan, bireysel ve kolektif doyum aramak yerine bir tüketim ve uyum döngüsüne hapsedilmiş, kendine, başkalarına ve doğaya yabancılaşmıştır.

¹⁵³ Frolov, *Felsefe Sözlüğü*, 150-151.

Dahası Horkheimer, insan kavramını mevcut güç ilişkilerini yansıtan toplumsal bir yapı olarak eleştirir. Bu ‘insan’ anlayışının, sınırlı ve baskıcı olduğunu, bu egemen modele uymayan deneyimleri ve kimlikleri dışladığını savunur. Dolayısıyla Horkheimer’in insan eleştirisi, iktidar ve yabancılaşma yapılarından kopan, daha özgür, daha adil ve gerçekten insani bir toplum arayan toplumsal ve bireysel bir dönüşüm ihtiyacına işaret etmektedir.

1.1.5.1. Özne-Nesne İlişkisi

Aydınlanma düşünürleri özne ile nesneyi birbirinden ayırmışlar, eylemi gerçekleştirme sorumluluğunu özneye bırakmışlardır. Örneğin Kant, din, devlet, ekonomi gibi toplumsal kurumları bireysel özne üzerinde temellendirmeye çalışır.¹⁵⁴ Frankfurt Okulu düşünürleri ise, aydınlanmanın özne-nesne ayrımını eşit bir şekilde yapmamasını eleştirmişlerdir. Bu ayrımda özne avantajlı bir konuma sahip olmuş, nesnenin aleyhine bir eşitsizlik yaratılmıştır. Horkheimer, özne-nesne ilişkisine diyalektik açıdan yaklaşır ve kesin bir yargıda bulunmaz.¹⁵⁵

Ondokuzuncu yüzyıla kadar, madde ile bilinç arasındaki ilişkinin ele alınması, daima birinin diğerine indirgenmesiyle sonuçlanmıştır. Kapitalist toplumlarda insanlar ortaya koydukları ürünlere, emeğine yabancılaşmış, özne ve nesne birbirinden kopmuş durumdadır.¹⁵⁶

Horkheimer, özne ile nesnenin birbirinden ayrıştırılmasını tarihsel sürece bağlar ve neticeyi tarihsel bir ürün olarak görür. Çünkü bu ayrım felsefi bir ayrım olmamakla beraber, tarihsel süreçte insan ile doğa arasındaki çatışmada ve kapitalist sistemin yabancılaştırması ile ortaya çıkmıştır.¹⁵⁷

Aydınlanma düşüncesi, adeta özneyi nesneden koparmış, özne ile nesne arasında bir mesafe ortaya çıkmıştır.¹⁵⁸ Burada nesne dezavantajlı bir konuma düşmüştür çünkü öznenin varlığı nesnenin durumunu belirlemektedir. Aydınlanma daha önce özne nesne arasındaki eşitsizliği eleştirerek özneyi nesnenin tahakkümünden kurtarmak istemekteydi ancak o eşitsizliği ortadan kaldırmaktan ziyade sadece dengeleri değiştirme yoluna gitmiştir. Yani eşitsiz düzen değişmemiş, sadece dengeler

¹⁵⁴ Horkheimer, *Akıl Tutulması*, 9.

¹⁵⁵ Jay, *Diyalektik İmgelem*, 110.

¹⁵⁶ Horkheimer, *Akıl Tutulması*, 20.

¹⁵⁷ Horkheimer, *Akıl Tutulması*, 30.

¹⁵⁸ Horkheimer - Adorno, *Aydınlanmanın Diyalektiği*, 47.

değişmiştir. Horkheimer, özne ile nesnenin ayrıştırılmasına ve birbirine karşı konumlandırılmasına olumlu bakmaz. Burada önemli olan onlar arasındaki etkileşimi görmezden gelmemektir. O, birey ve toplumun birbirinden ayrıştırılmasına ve kutuplaştırılarak şeyleştirilmesine karşı çıkar. Ayrıca onlara karşılıklı ayrıcalıkların verilmesini de reddeder.¹⁵⁹

Horkheimer, özne ve nesnenin birbirinin aynısı olduğu görüşüne karşı çıkmakla beraber, katı bir şekilde birbirine zıt oldukları görüşünü de onaylamaz. Doğa artık tahakküm altındaki bir nesneye dönüşmüştür. Bireyin doğa üzerindeki hâkimiyeti, zamanla kendi üzerinde de bir tahakküm oluşturmuş ve sosyal hayatın da denetim altına girmesine neden olmuştur.

Genel olarak Horkheimer, eserlerinde özne-nesne ilişkisini özellikle sosyal teori ve toplumun eleştirel analizi bağlamında irdeler. Onda özne-nesne ilişkisi, özellikle sosyal yapılar ve güç dinamikleri bağlamında insanların etraflarındaki dünyayı nasıl algıladığını ve onunla nasıl etkileşime girdiğini anlamanın merkezinde yer alır. O, toplumsal normların, ideolojilerin ve kurumların insan bilincini ve davranışını şekillendirme yollarını analiz etmeye çalışmaktadır. Horkheimer, araçsal aklın modern toplumlarda nasıl baskın bir güç haline geldiğini, toplumsal ilişkilerin şeyleşmesine ve insan özgürlüğünün bozulmasına yol açtığını inceler. Bu bağlamda, bireyler giderek kendi failliklerine yabancılaştıkça ve daha büyük güç ve kontrol sistemleri içinde salt nesneler haline geldikçe özne-nesne ilişkisi çarpık hale gelmektedir. Horkheimer, Aydınlanma'nın akıl ve ilerleme ideallerinin, kapitalist toplumlar tarafından tahakküm ve sömürü çıkarlarına hizmet etmek üzere benimsendiğini, bunun da hem bireylerin hem de toplumsal ilişkilerin insanlıktan çıkarılmasına yol açtığını ileri sürer. Ona göre zorluk, toplumun temel yapılarını eleştirel bir şekilde inceleyerek ve gerçek insanın özgürleşmesi için çabalayarak şeyleşmiş özne-nesne ilişkisini aşmaktır. Bu, özne ve nesnelerin birbirine bağlılığının yanı sıra ilişkilerini şekillendiren, tarihsel ve toplumsal koşulları da tanıyan diyalektik bir yaklaşımı gerektirir. Genel olarak Horkheimer'in özne-nesne ilişkisine ilişkin analizi, modernite ve kapitalist topluma yönelik daha geniş eleştirisinin bir parçasıdır ve çağdaş toplumsal yapıların doğasında var olan yabancılaşma ve baskının üstesinden gelmek için eleştirel düşünme ve kolektif eylem ihtiyacını vurgulamaktadır.

¹⁵⁹ Jay, *Diyalektik İmgelem*, 116.

1.1.5.2. İnsan-Doğa İlişkisi

Tarihsel sürecin öznesi olarak insan yeryüzünde maddi ve manevi kültürü geliştirerek, sahip olduğu akıl, bilinç, yetenek ve diğer özellikleriyle ‘homo sapiens’ cinsinin bir temsilcisidir.

Horkheimer’e göre, aklın bir karar mekanizması gibi çalışması gerekli iken, bugün bu işlevini yerine getiremez hale gelmiştir. O, geldiğimiz noktada önemli kavramlarımızın, ilkelerimizin aklın dışında kalan unsurlara bağlı olduğunu, aklın toplumsal gerçekliğe yön veremediğini ve insanların yaşam tarzlarına etki edemediğini, bu görevi ise çıkar odaklarına bıraktığını söyler. Artık akıl, insan—insan ve insan-doğa arasındaki ilişkileri noktasında işlevsizleşmiş, körelmiştir.¹⁶⁰

Horkheimer’e göre, bugün akıl amaçları belirleme yetisini kaybetmiş ve karşılaştığı her şeyi araçsallaştırmaya başlayarak, artık bu düzeni sürdürebilmeyi amaç haline getirmiştir. Doğanın tamamı bir nesneler yığını ve insanlar da nesne olarak görülürse, insan olan öznenin içi boşaltılır ve sadece bir ad olarak kalır. Tüm varlık alanlarının araç haline dönüştürülmesiyle özne de yok olmaya mahkûm olacaktır. Horkheimer’e göre, öznelleşme bir yandan özneyi yüceltirken öte yandan onu yok oluşa da sürüklemektedir. Öznenin doğa üzerindeki egemenliği, bir süre sonra kendi doğası üzerinde bir egemenliği de getirir. Yani insan doğa üzerinde bir egemenlik kurabilme adına yalnızca dışsal doğada değil, kendi doğası üzerinde de bir tahakküm oluşturur. Eylemler ve durumlar işlevleri üzerinden anlamlandırılmaya başlar; sağlık, mutluluk, refah gibi. Bu kavramlar aynı zamanda maddi ve düşünsel açıdan makul şartları da göstermektedir. Diğer bir ifadeyle, birey için hedeflenen mutluluk, refah ve sağlık gibi kavramlar aslında maddi üretim için cazip olanı tanımlamaktadır. Bu süreçte araçlar rasyonelleşirken, birey silikleştirir ve insan hayatını akıldışı bırakır, yani bireyin silikliği, araçların rasyonelliğini artırır. Dolayısıyla, kaybedilen bireysellikten geriye kalan birey olma yanılgısıdır. İnsanın hem içindeki hem de dışındaki doğa amaçsız bir şekilde köleleştirilir ve sadece bastırılmış olur. Burada bir kazanılmışlık ya da aşılışlık söz konusu değildir. Geçmişte olduğu gibi günümüzde de bu bastırılmışlık bir tepki ve direnci beraberinde getirmektedir. Bazen toplumsal ayaklanmalar bazen de bireysel isyanlar şeklinde ortaya çıkan bu reaksiyonlar bugün uygarlıkların kendi otoriteleri tarafından kullanılmaktadır. Horkheimer’e göre, uygarlıklar doğanın bu başkaldırısını

¹⁶⁰ Horkheimer, *Akl Tutulması*, 65.

kendi lehine kullandığı araçlardan biri haline getirmiştir. Özellikle radikal egemen güçler bastırılmışlıktan kaynaklanan tepkileri kendi menfaatleri için yıkıcı bir güç olarak kullanma girişimindedir. Bu süreçte insanın içinde bulunduğu durum ve hayatta kalabilmenin başlı başına bir amaca dönüşmüş olması, insanın doğanın bir aleti haline gelmesi ve tahakkümü içselleştirmesi Horkheimer'in üzerinde durduğu konulardır. O tahakküm ile başkaldırı arasındaki ilişkiyi incelerken Darwincilik üzerinden ilerler ve Aydınlanma hareketi ile bugünün kültürel durumuna en uygun örneğin Darwincilik (tekâmül, evrimcilik) olduğunu düşünür. Ona göre, rasyonel eylemin gelişmesi ve doğal ayıklanmanın yerine geçmesi uygarlığın gelişmesinde etkili olmuştur. Bugün insan yaşamı rasyonelleşmiş ve planlanmış durumdadır ve birey artık mevcut düzenin gereklerine uygun davranmak zorundadır. Geline nokta uyumlu davranmak öznel davranışların bir kıstası haline gelmiştir. Esnek davranabilme ve yeni koşullara adaptasyon bugünün üretim tarzının bir özelliği haline gelmiştir. İnsan hayatta kalabilmek için, doğa üzerinde egemenlik kurma adına geliştirdiği araçlara hizmet etmek zorunda kalacaktır.¹⁶¹

Öznel akıl, evrensel aklın temelini oluşturur veya kısmi bir ifadesidir ve bu nedenle ona uymalıdır. Sebep kuşkusuz bir ifade ve bireysel bir güç olabilir ama nesnel dünyanın bir parçası olabilir. Felsefenin görevi, rasyonel olanın nesnel düzenini bireysel düzenle uzlaştırmak, yani insana dışsal olarak emredilenleri, insanlığın akıl niteliği olarak sahip olduğu varsayılan iç düzen olasılığıyla uyumlu hale getirmektir. Bu anlamda doğal bir düzeni bireysel iradeyle, kendine olan ilgiyle, doğal ve toplumsal düzenle nasıl uyumlu hale getirebileceğini düşünebilir.¹⁶²

Horkheimer'e göre, bir zamanlar hayatın anlamı sanat, edebiyat ve felsefe ile açıklanırken bugün her söz ve eylem bir rastlantı, sıradan bir olay olarak görülmektedir. Başka bir deyişle, geçmişte sözlerin ve jestlerin içsel bir anlamı olduğu düşüncesi hâkimken, günümüzde hepsi bir rastlantı ve sıradan bir olay olarak görülmektedir. Ona göre, bugün doğanın dili koparılmıştır. Böylelikle doğa anlam ve değerden arındırılmış, artık her şey başka bir şeyin habercisi ya da göstergesi şeklinde algılanmaya başlamıştır. Varlığını sürdürmek için hayata tutunmaya çalışan insan bu amaç uğruna, ihtiyaç duyduğu her şeyi bir araç olarak görmektedir. Yarar sağlamayan şeyler artık kuşkuludur ve çıkarsız bir sevginin olmadığı düşünülmektedir. Bir toplumun maddi ihtiyaçları,

¹⁶¹ Horkheimer, *Akıl Tutulması*, 120-121.

¹⁶² Horkheimer, *Akıl Tutulması*, 185.

onun örgütlenmesini de biçimlendirmekte ve üretim araçlarının durumu bu toplumsal örgütlenme tarzını belirlemektedir. Yani üretim araçlarının ilkel olduğu dönemlerde toplumun örgütlenme şekli de ilkeldi ancak gelişim sürecinde kullanılan makineler bir takım davranış şekillerini gerekli kılmış ve bu doğrultuda bazı dini, hukuki ve sanat biçimlerinin ortaya çıkmasında etkili olmuştur.¹⁶³ Horkheimer'e göre bu süreçte egemenlik anlayışında da bir değişim yaşanmış, egemenlik ilkesi önceleri kaba kuvvete dayanırken gittikçe tinsel bir niteliğe bürünmüştür. Dış dünyanın sesi yerine, insanlar kendi iç sesine kulak verir olmuştur. Horkheimer, Batı uygarlık tarihini, egonun gelişme tarihi olarak yorumlar. Egosu yüksek ve gelişmiş olanlar, alttakiler tarafından yüceltilmiş ve içselleştirilmişlerdir. Horkheimer, egoya Descartes'in kavrama yüklediği anlam üzerinden yaklaşır ve en ideal haliyle sunulsa dahi ego kavramını baskı ile ilişkilendirir. Ego, insanın içindeki doğaya egemen olma adına çaba sarf eder. Onun en önemli gayreti, yargıların duygulardan etkilenmesini önlemeye çalışmaktır. O, üzüntüye sebep olabilecek şeylere karşı katı bir tutum sergiler ve yalnızca düzenli, sağlıklı bulunduğu duyguları anlayışla karşılar.¹⁶⁴

Horkheimer'e göre, aklın krizi bireyin kriziyle örtüşür. Bir zamanlar birey, akli egonun bir aracı olarak görmüştür ancak şimdi durum tersine dönmüş ve ego, aklın bir aracı haline gelmiştir. İnsanı araçsallaştıran, ona egemen olan akıl artık öznel araçsal akıldır. Ona göre, araba sürücüyü yere fırlatmış ve körü körüne çalışmaktadır. Rasyonalizasyon sürecinin doruğunda aklın irrasyonel ve aptal olduğu ortaya çıkar. Horkheimer bireyden bahsettiğinde, tarihsel bir varlığı yani bilinçle donatılmış bir insan olarak kendi bireyselliğinin farkında olan bir varlığı kasteder. Bu bireye, tam da vicdan sahibi bir insana dönüş meselesidir. Bütün bu terimler artık geçerliliğini yitirmiştir: Bugün toplumsal güç, nesneler üzerinde baskı kurmak yoluyla elde edilmektedir. Ancak nesnelere hükmederek, öznenin kendisinin de onların egemenliğine girmesine izin verir. Ona ne kadar çok şey hâkim olursa, bireysel karakterini o kadar kaybeder. Horkheimer'e göre, bireyin tarihi hâlâ büyük ölçüde yazılmamıştır. Horkheimer bu cümlelerin bayrağı altında bireyselliğin kısa bir tarihsel yolculuğuna çıkmaktadır.¹⁶⁵

Platon zamanında belli zengin grupların tekelinde bulunan düşünme eylemi, modern dönemde bu yapısını yitirmiş ve yerini pragmatik zeka almıştır. Horkheimer,

¹⁶³ Horkheimer, *Akıl Tutulması*, 125-126.

¹⁶⁴ Horkheimer, *Akıl Tutulması*, 129-130.

¹⁶⁵ Horkheimer, *Akıl Tutulması*, 145-146.

düşüncenin işlevsel zekâyâ indirgenmesini, doğa karşısında insana olan duyarsızlığa bağlar. Ona göre, araçsal akıl sadece modern döneme mahsus bir durum olmamakla birlikte, bu dönemde daha net bir şekilde görünür olmuştur. O, her şeye rağmen -bugün diğer zamanlardan daha fazla- doğanın insanın bir aleti şeklinde görüldüğünü söyler. Doğayı mutlak bir sömürü nesnesi olarak gören insan, bu anlamda ölçsüz davranmakta ve bir sınır tanımamaktadır. Ama insanın bu açgözlülüğü kendi doğasından kaynaklı değil, içinde bulunduğu toplumsal yapının bir sonucudur. Yani insanın doğaya karşı kaba tutumu, onun kendi yapısından değil, insanlar arası ilişkilerden kaynaklanmaktadır. İnsanların dünyayı algılama şekli, onların siyasi ve ekonomik ilişkiler içinde diğerlerine bakış açılarını, birbirlerine yaklaşımlarını da belirler.¹⁶⁶

Horkheimer'e göre, ruh karşısında ilkelliği veya doğayı yücelten öğretiler aslında doğaya karşı da soğuk bir tavır sergileyerek onunla uzlaşmaya yaklaşmazlar. İnsanın ilkel dürtülere geri dönmesi, doğayı bir ilke durumuna getirmesiyle olmuştur. Örneğin çocuklar doğadaki acılardan haberdar olmadığı için ve akıl yürütmediklerinden dolayı, mimetik tepkileri daha zalimdir.¹⁶⁷ Horkheimer'e göre kapitalizm ve siyaset, insanlar ve doğa üzerinde tahakküm kurmanın aracıdır. Her iki tahakküm biçiminin de üstesinden gelinmeli ve toplum ile doğa arasındaki ilişki uzlaştırılmalıdır.

Genel olarak Horkheimer, insan-doğa ilişkisinin anlaşılmasına önemli katkılarda bulunur, ancak onun odak noktası, ekolojik kaygılardan ziyade öncelikli olarak sosyal ve kültürel eleştiridir. O, toplumu ve doğayı birbirine bağlı ve çelişkiler/çatışmalar yoluyla sürekli gelişen bir şey olarak gören Marksist bir çerçeve olan diyalektik materyalizmden büyük ölçüde yararlanır. Bu görüşe göre insan toplumları doğadan ayrı değil, onun içinde yerleşiktir ve gelişimleri doğal dünyanın maddi koşullarından etkilenir. O, Aydınlanma'nın, doğaya hâkimiyet kurma ve insanın doğal çevresine yabancılaşmasına yol açan araçsal akıl vurgusunu da eleştirir. Bu anlamda Horkheimer, doğayı yalnızca insan yararına kullanılabilecek bir kaynak olarak görmenin yıkıcı sonuçlarını vurgulamaktadır. Ayrıca, kitle iletişim araçlarının ve tüketim kültürünün, doğayı, tüketilecek bir meta olarak gören çarpık bir görüşü teşvik ettiğini düşünür. Doğanın bu şekilde metalaştırılması, onun sömürülmesine ve bozulmasına daha da katkıda bulunmaktadır. Horkheimer, Marx'ın yabancılaşma kavramını temel alarak,

¹⁶⁶ Horkheimer, *Akıl Tutulması*, 130.

¹⁶⁷ Horkheimer, *Akıl Tutulması*, 144.

modern kapitalist toplumların bireyleri doğadan nasıl uzaklaştırdığını da araştırır. Endüstriyel kapitalizmin ve kentleşmenin yükselişinin insanları doğal çevrelerinden kopardığını, bunun da yabancılaşma hissine yol açtığını ileri sürer. Ona göre bu yabancılaşma, insanlar eylemlerinin ekolojik sonuçlarıyla bağlarını kaybettikçe çevresel sömürüyü ve bozulmayı daha da artırmaktadır. Kısaca, Horkheimer, çalışması insan-doğa ilişkisini çağdaş çevre kuramcılarıyla aynı şekilde doğrudan ele almamış olsa da, onun araçsal akıl, kültür endüstrisi ve yabancılaşmaya yönelik eleştirileri toplumsal yapıların tutum ve davranışlarımızı nasıl etkilediğine dair anlayış sağlamaktadır.

1.1.6. Marksist Teorinin Eleştirisi

Teorik bir sistem ve kodlanmış bir düşünce bütünü olarak Marksizm, Marx'ın ölümünden sonra ortaya çıkmış ve onun yazılarından ilham alarak gelişmiştir. Marksistler, Marx'ın fikirlerini ve teorilerini, sosyalist hareketin ihtiyaçlarına uygun bir şekilde yorumlamaya çalışmışlardır. Bu nedenle başta “klasik” Marksizm (Marx'ın Marksizmi) olmak üzere birçok Marksist gelenek ortaya çıkmıştır: “Ortodoks” Marksizm veya “diyalektik materyalizm”, Marksizmin Sovyet komünizminin temelini oluşturan mekanik biçimi ve “Batı Marksizmi” hümanist bir felsefe olarak görme eğiliminde olan ve onun bilimsel ve determinist iddialarına şüpheyile bakan ‘modern’ veya ‘neo’ Marksizm. Marksist felsefenin özü, Engels'in ‘materyalist tarih anlayışı’ dediği şeydir; bu, ekonomik hayatın ve insanların geçim araçlarını ürettikleri ve yeniden ürettikleri koşulların önemini vurgular. Yani Marksist teori, sosyal, tarihsel ve kültürel gelişimi, maddi ve sınıfsal faktörler açısından açıklar. Marksist geleneğin temeli, tarihin her bir üretim tarzı içindeki iç çelişkilerin sınıf karşıtlığına yansıdığı diyalektik bir süreçle ilerlediğini öne süren Marx'ın teleolojik tarih teorisidir. Bu anlayışta kapitalizm, sınıflı toplumların yalnızca teknolojik olarak en gelişmişidir ve kendisinin kaderi, sınıfsız, komünist bir toplumun kurulmasıyla sonuçlanacak bir proleter devriminde devrilmeye yazgılıdır.¹⁶⁸

Marx ve Engels'e gönderme yaparak kendisini ortaya koyan Marksizmin devrimci düşünceleri, burjuva demokrasisi yardımıyla sosyal demokrat düşünce içerisinde yayılmıştır. Küresel politikalar anlamında, Marksizm ve sosyalizmin kaderini belirleyen yüzyılın ilk dönemlerinde Rusya'da yükselen muhalif hareketin üstlendiği rol oldu. Bu

¹⁶⁸ Andrew Heywood, *Political Theory: An Introduction*, Third Edition (New York: Palgrave Macmillan, 2004), 82.

hareketin önderi Lenin ve onun biçimlendirdiği Bolşevizm'di. Marksizm hem gelişmiş dünyada hem de yeni toplumsal hareketlerin doğmasında benzer derecede önemli bir rol oynamıştır. Bu noktada ise birtakım Marksizm içi tartışmalar yaşanmış ve farklı gruplar Engels ve Marx'ın oluşturduğu esas geleneği temsil etme iddiasına ve yarışına girmişlerdir.¹⁶⁹ Ayrıca Marksizm, Marksist ekonomi politiği Hegelci felsefe ve Freudcu felsefeyle harmanlamaya çalışan eleştirel teorinin temelini sağlamıştır.¹⁷⁰

Eleştirel teori için orijinal entelektüel ve politik esin kaynağı Marksizm'dir. Eleştirel teorisyenler, ekonomiden çok ideoloji analizine odaklanan ve artık proletaryaya devrimci aktör muamelesi yapmayan bir neo-Marksizm biçimi geliştirmişlerdir. Ayrıca Marksist anlayışı Kant, Hegel, Weber ve Freud gibi düşünürlerin fikirleriyle harmanlamışlardır. Eleştirel teori, özlü sosyal araştırmayı felsefeye bağlayarak eleştiri kavramını tüm sosyal pratiklere yayma girişimi ile karakterize edilir. Bunu yaparken, yalnızca Marksizmin klasik ilkelerinin ve metodolojisinin ötesine bakmakla kalmaz, aynı zamanda ekonomi, sosyoloji, felsefe, psikoloji ve edebiyat eleştirisi de dâhil olmak üzere geleneksel olarak ayrı bir dizi disiplini de aşar. Horkheimer, eleştirel kuramın özelliği haline gelecek olan disiplinler arası yaklaşımın öncülüğünü yapmış, sınıflı toplumların çatışmayı dizginlemesini sağlayan psişik ve ideolojik mekanizmaları analiz etmeyi amaç edinmiştir.¹⁷¹ Horkheimer, savaştan sonraki yıllarda Marksizm'den, özellikle proletaryanın devrimci rolü ve sınıf mücadelesi gibi düşüncelerinden vazgeçmiştir.¹⁷² O, popüler kültüre, ekonomiye, politikaya ve topluma yönelik Marksist bir eleştiri getirir. Yani, ekonomiyi sistematik bir şekilde ele alıp analiz etmekten ziyade, kapitalist süreçte kültürün metalaştırılması ve insanın yabancılaşması üzerine yoğunlaşır.

Bottomore göre, dönemin özel koşullarında Enstitü'nün solcu entelektüelleri, Marksçı kuramı tekrar değerlendirme ve saf haliyle ortaya koyma ihtiyacı duymuşlar; kuram ve pratik arasındaki bağlantıyı yeni koşullar içerisinde yorumlamayı amaçlamışlardır.¹⁷³

¹⁶⁹ Marshall, *Sosyoloji Sözlüğü*, 473-474.

¹⁷⁰ Heywood, *Political Theory: An Introduction*, 82.

¹⁷¹ Heywood, *Political Theory: An Introduction*, 279.

¹⁷² Martin Slattey, *Sosyolojide Temel Fikirler*, çev. Ümit Tatlıcan - Gülhan Demiriz (İstanbul: Sentez Yayıncılık, 2014), 208

¹⁷³ Bottomore, *Frankfurt Okulu ve Eleştirisi*, 12.

Horkheimer, tarih ile akıl arasındaki ilişki problemini aydınlatabilmek için, özellikle işçi sınıfı gibi toplumsal gruplara yönelik araştırmalar yapılmasını önerdi.¹⁷⁴

Frankfurt Okulu, Marksist bir temel üzerine kurulmuş olsa da, özellikle ikinci dünya savaşından sonra Marksizm'in felsefesine yönelik birtakım eleştiriler getirmiştir. Horkheimer, özellikle yoksulluk içerisinde yaşayan işçi kesimin kapitalizmin sonunu getireceğine inanan Marx'ın, bu düşüncesinde yanıldığını söyler. O Marx'tan farklı olarak erken dönemde bir sosyalist toplum öngörmez. Horkheimer'e göre, bireyselliğin gerilemesi, üst sınıflar ile birlikte alt sınıfları da, işadamı gibi işçiyi de etkiler. Bireyselliğin en önemli özelliklerinden biri olan ve rekabetin bir ölçüde sınırlandırmasından ötürü kapitalizmde dumura uğrama eğiliminde olan o kendiliğindenlik sosyalist teoride de önemli bir yere sahipti. Ama bugün bireyselliğin genel gerilemesiyle birlikte işçi sınıfının kendiliğindenliği de sakatlanmıştır. İşçi hareketi, on dokuzuncu yüzyılın büyük siyasal ve toplumsal düşünürleri tarafından ortaya konulmuş eleştirel teorilerden gittikçe uzaklaşmaktadır.¹⁷⁵

Horkheimer'e göre, Marx'ın¹⁷⁶ öğretisi toplumsal hareketi anlamak için gerekli olmakla birlikte uluslararası ilişkileri ve ulusal gelişmeleri açıklayamamaktadır. Bireyin geleceği kendi hesaplılığına bağlı olmaktan çıkar ve dev güçler arasındaki ulusal ve uluslararası mücadelelerin sonucuna bağımlı hale gelir. Bireysellik ekonomik temelini yitirir.¹⁷⁷

Horkheimer, Marksizmi tekrar gözden geçirmek ve yeniden düşünerek kendini konumlandırmak istemektedir. O Marksizm'in yeni bir felsefe olmadığını, onun burjuva toplumu ve kapitalizmin bir eleştirisi olduğunu söyler. Horkheimer'e göre eleştiri Marksizmin yaptığı gibi sadece görüngünün maddi temellerine indirgenmesi değildir ya da yalnızca düşünce tarihini gözler önüne sermek yetmez. Araştırılan, incelenen konunun kendi döneminin şartları içerisinde, içinde barındığı toplumsal ortamda kavranması gerekir. Sonrasında ise konuyla ilgili bilimsel söylem yeniden oluşturulmalıdır.¹⁷⁸ Horkheimer eleştirilerinde yapıcı bir dil kullanmaya ve yeni bir formül ortaya koymaya çalışır. O, bilimin toplumsal ilişkilerden ve tarihsel koşullardan

¹⁷⁴ Alex Callinicos, *Toplum Kuramı, Tarihsel Bir Bakış*, çev. Yasemin Tezgiden (İstanbul: İletişim Yayınları, 2005), 369.

¹⁷⁵ Horkheimer, *Akıl Tutulması*, 155.

¹⁷⁶ Horkheimer, *Akıl Tutulması*'nda Marx'ın adını yalnızca bir defa anmış; toplum eleştirisinin, öznesini 'yüceltmeyecek' kadar akıllı olduğunu söylerken, Marx'ın bile proletaryayı yüceltmediğini hatırlatarak bir vurgu yapmıştır. (Horkheimer, *Akıl Tutulması*, 157.)

¹⁷⁷ Horkheimer, *Akıl Tutulması*, 14, 154.

¹⁷⁸ Jan Spurk, *Toplumsal Akıl Eleştirisi, Frankfurt Okulu ve Toplum Teorisi*, çev. Işık Ergüden (İstanbul: Versus Kitap, 2008), 25-26.

bağımsızlaştırılarak incelenmesini ve kavramların zamandan ve mekândan yalıtılmış bir şekilde tasarlanmasını eleştirmektedir. Ona göre hem metafizik hem de bilimsel çalışmalar kendi toplumsal şartları içerisinde değerlendirilmelidir.

Enstitü, Marksist bir çizgide kurulmuş, düşünce ve metodoloji olarak Marksist bir yaklaşım sergilemişlerdir. Hatta isim olarak bile Marksizm Enstitüsü düşünülmüş ancak kışkırtıcı görülme ihtimalinden dolayı bu isimden vazgeçilmiştir.¹⁷⁹

Marksizmin Enstitü'nün hâkim görüşü olacağını, Grünberg¹⁸⁰ henüz Enstitü'nün açılış konuşmasında açıkça ifade etmiş; yine Marksizm'e kişisel bağlılığını da vurgulamıştı.¹⁸¹ O, Marksizm'e yönelik bu sempatisini kişisel olmaktan öteye taşımış ve kurumsal politikalarında da sorunların çözümünde Marksist yöntemi anahtar yöntem olarak ifade etmiştir. Horkheimer, Grünberg gibi Enstitü'nün çalışmalarını akademik tasarlamasına rağmen, Marksist yöntemi farklı yorumlamış, Enstitü'nün başına geçmesiyle onun söylemlerinden uzaklaşmıştır.¹⁸²

Frankfurt Okulu, günümüzde daha çok Batı Marksizmi olarak bilinen Hegelci Marksizm'in bir mirasçısıdır ve işçi konseyleri onun için gelişme ortamı hazırlamıştır.¹⁸³ Horkheimer'in de aralarında bulunduğu Batılı Marksistler, Marksizmi yeni baştan tanımlamışlar ve Ortodoks Marksizm'inin zorunlu ekonomik temelli modelinden ayrılarak, onun yabancılaşma, kurtuluş, praksis gibi kavramlar üzerinde yükselen felsefi anlamda bir eleştiri olarak görmüşlerdir.¹⁸⁴ Horkheimer ve Adorno, çalışmalarının daha ilk aşamasında eleştirel teorinin hedeflerini Marksist devrimci projeye iç içe geçirdiler. Düşüncelerinin gelişimi onları Ortodoks Marksizmi eleştirmeye yöneltti.

1920'li yıllarda ortaya çıkan Batı Marksizmi¹⁸⁵, özellikle Adorno, Horkheimer ve Marcuse aracılığı ile 1950'lerden günümüze aktarılan bir fikir yumağı olarak kabul

¹⁷⁹ Jay, *Diyalektik İmgelem*, 46.

¹⁸⁰ Carl Grünberg (1861-1940), 1924 yılında Frankfurt Toplumsal Araştırma Enstitüsü'nün ilk yöneticisi olarak atanmış, geçirmiş olduğu felç nedeniyle 1928 yılında görevinden ayrılmak zorunda kalmıştır. Marksist bir profesör olan Grünberg 'Avusturya Marksizmi'nin babası olarak da adlandırılmıştır. Tom Bottomore, *Marksist Düşünce Sözlüğü*, çev. Mete Tunçay (İstanbul: İletişim Yayınları, 1993), 250.

¹⁸¹ Jay, *Diyalektik İmgelem*, 51.

¹⁸² Phil Slater, *Frankfurt Okulu*, çev. Ahmet Özden (İstanbul: Kabalcı Yayınevi, 1998), 17.

¹⁸³ Horkheimer, *Akal Tutulması*, 18.

¹⁸⁴ Alan Swingewood, *Sosyolojik Düşüncenin Kısa Tarihi*, çev. Osman Akınhay (Ankara: Bilim ve Sanat Yayınları, 1998), 261.

¹⁸⁵ Orta ve Batı Avrupa'da ortaya çıkan ve daha sonra Batı Marksizmi olarak adlandırılan bu akım, Marksizmin ekonomi politığe ve devlete yaptığı vurguyu kültür, sanat ve felsefe üzerine kaydırmıştır. 1930'lu yıllardan itibaren, Frankfurt Okulu bu akımın sürdürülmesinde önemli bir rol üstlenmiştir. Bottomore, *Marksist Düşünce Sözlüğü*, 64.

edilir.¹⁸⁶ Batı Marksistleri, Marx'ı yeniden okuyarak, öznellik, sınıf bilinci ve kültür konularına özel bir yaklaşım sergilemişler; edebiyat, sanat ve müziği de içine alan pek çok kültürel incelemelerde bulunmuşlardır. Onlara göre Marksizm sadece bir ekonomi politik teorisi değil, bir toplum teorisi ve eleştiridir. Burjuva toplumunu oluşturan sadece emek süreci değil, aynı zamanda kitle kültürüdür.¹⁸⁷

Batı Marksizmi eleştirel teori ile zirvesini yaşamıştı ancak gündeme getirdikleri eleştirel sorunların çoğu yüzeysel kalmış ve teorileştirilememiştir. Özellikle Horkheimer, Adorno ve Marcuse'nin çalışmalarında bu eleştirilerin çoğu geçirilerek açıklanmıştır.¹⁸⁸ Horkheimer, Enstitü'nün müdürü olduğu zaman yapmış olduğu konuşmasında, toplum bilimi ile felsefenin bütünleşmesi gerektiğini söylemiş ve tarihsel materyalizmi¹⁸⁹ bir bilim değil eleştiri olarak tanımlamıştır.¹⁹⁰ Horkheimer'in tarihsel materyalizmi 'eleştiri' olarak ifade etmesi, Marksizmi reddettiği anlamına gelmez, o disiplinler arası bir çalışmayı uygun görür.

Eleştirel teori, işçi sınıfının toplumsal değişimde öncü bir rol oynaması ve sınıf mücadelesi gibi Marksizmin temel kavramlarından zamanla uzaklaşmış; savaş sonrası yıllarda Adorno 'totalite' kavramını reddederek 'bütünün gerçek dışı olduğu' fikrini savunmuş, Horkheimer ise Marksizmi hepten terk etmiştir.¹⁹¹

Horkheimer ve arkadaşları, Marx'ın erken dönem çalışmalarındaki düşüncüyü benimsediklerini dile getirirler ve kendilerini de Genç Hegelcilerin¹⁹² çağdaşları olarak değerlendirirler. Horkheimer ve Adorno Marksist bir dil kullansalar da insan-doğa ilişkisine, aydınlanmaya Marx¹⁹³'tan farklı yaklaşmışlardır. Özellikle Marx'ın doğayı araçsallaştırmasına karşı çıkmışlar, bu anlamda onu da aydınlanmacılarla taraf bulmuşlardır. Marx materyalist bir tarih anlayışına sahiptir ve Horkheimer bu noktada

¹⁸⁶ Bottomore, *Frankfurt Okulu*, 8.

¹⁸⁷ Bottomore, *Marksist Düşünce Sözlüğü*, 64-66.

¹⁸⁸ Swingewood, *Sosyolojik Düşüncenin Kısa Tarihi*, 262.

¹⁸⁹ Horkheimer, özel olarak tarihsel materyalizmin tüm 'pozitivist' ve 'determinist' yorumlarını bir sorun olarak görmüş, II. ve III. Enternasyonaller tarafından yürürlüğü ilan edilen Marksizm türüne eleştirel biçimde yaklaşmıştır. Çalışmasının merkezinde, Marksizmin siyasi ve felsefi açılardan yeniden oluşturulması yer almaktaydı. Bottomore, *Marksist Düşünce Sözlüğü*, 271.

¹⁹⁰ Swingewood, *Sosyolojik Düşüncenin Kısa Tarihi*, 334.

¹⁹¹ Swingewood, *Sosyolojik Düşüncenin Kısa Tarihi*, 338.

¹⁹² Sol ya da Genç Hegelciler, 1830'ların sonu ve 1840'ların başında Hegel'in Almanya'da bir okul kurmuş olan köktenci izleyicileriydi. Marx'ın fikirlerinin şekillenmesinde Genç Hegelciler önemli derecede etkili olmuştur. Marx, ekonomi ve siyaset konusundaki ilk çözümlemesine örnek teşkil eden din hakkındaki keskin eleştirilerini Genç Hegelcilerin önde gelen isimlerinden Bruno Bauer'den almıştır. Bottomore, *Marksist Düşünce Sözlüğü*, 245.

¹⁹³ Eleştirel teorinin çıkış noktası her ne kadar Marksist teori olsa da, Horkheimer gibi zamanla Marx'ın radikal düşüncelerinden ayrılanlar olmuştur.

ondan ayrılmıştır. Marx, tarihi sınıflar mücadelesinin tarihi olarak görmüş, insanların hayatta kalabilmesi için bu mücadeleyi kaçınılmaz bulmuştur. Ona göre, özel mülkiyete ve üretim araçlarına sahip olup olmamak üretim ilişkilerini belirlemekte ve sınıfsal farklılıklar oluşmaktadır. Bu durum ise sınıflar arasında bir mücadeleyi de başlatmaktadır. Horkheimer ise tarihi sadece sınıflar arası bir mücadelenin sürekliliğine indirgemiyor, tarihe insan-doğa arasındaki ilişkiler temelinde yaklaşıyordu. İnsan-doğa ilişkisini sınıflar arası mücadelenin tarihinden daha kapsamlı görüyor ve hep var olacağını düşünüyordu. Eleştirdikleri bir diğer nokta ise Marx'taki altyapı-üstyapı arasındaki ilişkiydi ve Marksizmin geleneksel formülünü sorguluyorlardı. Onlara göre altyapının etkinliği azalmış, tahakküm araçları değişmeye başlamıştır. Kapitalist toplumlarda ekonomik altyapının üstlendiği rol çok önemlidir ancak üstyapıdan özerk bir biçimde değil, onunla etkileşim içerisinde bu rolünü devam ettirir. Horkheimer, kültürü tamamen bağımsız görmez ancak hiçbir zaman ikinci kademeye de koymaz. Kültürün ekonomik altyapı ile ilişkisi çok boyutludur. Marksistler bu konuda yanılmışlardır çünkü onlar üstyapı unsuru olarak kültürel olguları sosyoekonomik altyapısal bir temele indirgeyerek türetme çabasına girerler. Horkheimer, Marksist teorisinin altyapıya yaptığı vurguyu reddetmez ancak altyapı ve üstyapı arasında karşılıklı etkileşimin kaçınılmazlığını savunur. Ona göre davranışlar ya da düşünceler nesnel gerekçesini kaybetse de varlığını devam ettirir çünkü kişiler öznel olarak da onlara bağlıdır. Yani maddi gerekçe kaybedildi diye duygusal bağlılık yok olmaz.¹⁹⁴

Özetleyecek olursak, Horkheimer, Marksizm ile ilişkilendirilmesine rağmen gerçekten de Marksizm'e yönelik önemli eleştirilerde bulunmuştur. O, yaygın olarak uygulandığı şekliyle Marksizmin araçsal akla fazlasıyla odaklandığını savunur. Bu araçsal akıl, doğa ve toplum üzerinde verimliliği, kontrolü ve tahakkümü vurgulamaktadır. Ona göre, Marksizmin kendisi, modern toplumun yabancılaşmasına ve baskısına meydan okumak yerine onu güçlendirerek, eleştirmeye çalıştığı sistemin bir aracı haline gelmiştir. Horkheimer, Marksizmin, ortodoks biçimleriyle, toplumsal ilişkileri ekonomik kategorilere indirgeyerek nasıl somutlaştırma eğiliminde olduğunu göstermeye çalışır ve bu durumu eleştirir. O, geleneksel Marksizmin toplumu, determinist yasalarla yönetilen, birleşik bir bütün olarak kavrama eğiliminde olduğunu düşünür. Bu yaklaşımın, modern toplumun parçalanmış ve çelişkili doğasını gözden kaçırdığını

¹⁹⁴ Jay, *Diyalektik İmgelem*, 64, 109, 211.

savunur. O, çağdaş toplumu, parçalanma, dağılma ve krizle karakterize edilen bir toplum olarak görmektedir. Horkheimer, 20. yüzyılda otoriter ve totaliter rejimlerin yükselişiyle ilgilenmiş, ortodoks Marksizmin, sosyalist hareketler içindeki otoriterlik potansiyelini yeterince açıklamakta başarısız olduğunu düşünmüştür. O, gerçekten özgürleştirici bir politikanın, bireysel özgürlük ve özerkliğe öncelik vermesi gerektiğine inanmaktadır. Ayrıca kültür endüstrisi eleştirisi ile kültürün yalnızca ekonomik ilişkilerin bir yansıması olduğu yönündeki Marksist anlayışa da meydan okumuştur. Kısaca Horkheimer'in Marksizm eleştirisi, onun modern toplumun karmaşıklıklarını ele almadaki sınırlamalarına, şeyleşmeye ve araçsal rasyonaliteye yönelik eğilimine, otoriterliğe yatkınlığına ve kapitalist ideolojinin yeniden üretilmesinde kültürün rolünü yeterince açıklamadaki başarısızlığına odaklanır.

1.1.6.1. İşçi Hareketi

Modern toplumda başlıca sınıflardan birini işçi sınıfı oluşturur ve kapitalizmden komünizme geçişte devrimci süreçte ana itici güç olarak kendini gösterir. Sosyalizmde, devlet girişimlerinde toplumun öncü gücü olan işçi sınıfı, kapitalizmde, emeği kapitalistler tarafından sömürülen ve üretim araçlarından mahrum bırakılmış bir ücretli işçi sınıfıdır. Marksizm ve Leninizm'de, işçi sınıfının tarihi sorumluluğu, kapitalizmi devirerek komünist bir toplum kurmaktır. İşçi sınıfı emekçi halkla birlikte hareket ederek devrimci bir yoldan kapitalizmi yıkarak sınıfsız bir topluma ulaşacaktı. İşçi sınıfına verilen bu rol, toplumsal üretim düzeninin nesnel konumundan gelir. Bu üretim sisteminin büyümesi, işçi sınıfı sayısının artışı, örgütlenmesindeki artışa ve kendini daha çok pekiştirmesine sebep olur. Böylelikle işçi sınıfı kendi çıkarlarının farkına varacak ve kendisi için sınıf durumuna gelebilecektir. İşçi sınıfının burjuva karşısında vermiş olduğu sınıf mücadelesi birçok evreden geçerek siyasi, ideolojik ve ekonomik şekiller alır. Bilimsel ve teknolojik gelişmelere bağlı olarak üretimin artması ile işçi sınıfının toplumsal kazanımları, onun çıkarlarının, ihtiyaçlarının ve kültürel faaliyetlerinin de düzeyini arttırmıştır. Ayrıca yaşanan gelişmeler işçi sınıfındaki alan çeşitliliğini de arttırmış, tarım ve endüstri işçilerinin arasına hizmet ve dağıtım kesimi işçileri de katılmıştır. İşçi sınıfı, kapitalist ülkelerde siyaset ve ekonomide demokratik değişimlerin yaşanması için mücadele etmektedir. Bu mücadele ise, farklı işçi kesimlerinin birlikte hareket etmesini, tekelliliğe karşı savaşmasını ve uluslararası

alandaki işçilerin dayanışmasını zorunlu kılmaktadır. Sosyalist ülkede ise, işçi sınıfı proleter şartlardan kurtulmuş, konumunu kökten değiştirerek sosyalist ve komünist oluşumun temel gücü haline gelmiştir. Eğitim düzeyi ile kültürel düzeyi de yükselen ve siyasal bilinci artan işçi sınıfının faaliyetleri de Marksçı-Leninci parti tarafından desteklenir ve uluslararası arenada işçi sınıfının mücadelesinde öncü bir rol üstlenir.¹⁹⁵

Horkheimer, felsefenin akıl ile varlığı uzlaştırma sözünü işçi hareketleri ile yerine getirebileceğini söyler ve işçi hareketine¹⁹⁶ tarihsel bir misyon yükler. Emegiyle var olan proletarya toplumunda özne konumunda ve ortaya koyduğu ürünle de toplumun nesnesi konumundadır.¹⁹⁷

1918-1920 yıllarında Almanya ve İtalya'da ortaya çıkan ayaklanmalarda, dönemin en önde gelen endüstrilerindeki kalifiye işçiler öncü rol oynamışlardır. Bu vasıflardaki işçiler, özellikle makine endüstri, otomotiv endüstri gibi alanlarda çalışan ileri düzey endüstri işçileriydi ve üretim süreciyle ilgili önemli bilgi ve becerilere de sahiptiler. Ancak sermayenin kitlesel üretim girişimlerinin, bu alanlardaki becerilerinin önemini yok edeceği endişesi onların başkaldırmasına sebep olmuştu. Mekanize üretim tekniklerinin (Fordizm, Taylorizm gibi) işçinin emeğini basitleştirmek ve işçilerin etkisini azaltmak amacıyla uygulandığı düşünülüyordu. Horkheimer, kapitalizmin büyüme aşamasında bu tekniklerin rolünün büyük olduğunu söyler. Ona göre aslında ayaklanan vasıflı işçiler, bu davranışlarıyla teknolojik gelişmelere de karşı çıkmaktaydılar. Ancak eylemleriyle siyasi bir başarı elde edemedikleri müddetçe hali hazırda ekonomik bir mağlubiyetle karşı karşıya kalacaklardı ve onların bu yenilgisi sermayenin daha da güçlenmesi anlamına geliyordu. Marx, yenilikçi bu işçi hareketlerinin eylemliliğinin ve etkisinin ortadan kalkması durumunda sonucu ekonomi eleştirisinden pozitif ekonomiye dönüş şeklinde açıklar.¹⁹⁸ Rasyonel eylemlerin, doğal ayıklanmanın yerine geçmesi ile uygarlık gelişmiş, maddi üretim araçlarının gelişmesiyle de bireyin düşünsel yetenekleri değişmiştir. Sadece modern dönemde değil, insanlık tarihinde bireyin mücadelesi, hayatta kalabilmek adına kendini her şarta

¹⁹⁵ Frolov, *Felsefe Sözlüğü*, 243-244.

¹⁹⁶ İşçi hareketi, emek piyasasında kendi emeklerini satarak var olmaya çalışan işçilerin her anlamda örgütlenmesini kapsayan bir kavramdır. Bir işçi hareketi, siyasal ve endüstriyel olarak iki kanada ayrılabilir. Endüstriyel kanat, iktisadi anlamda hedeflerine ulaşmaya çabalayan sınırlı sayıdaki gönüllü birliklerden meydana gelirken, siyasal kanatta devlet iktidarını, emeğin lehine olacak biçimde denetlemeye ve etkilemeye çalışan daha fazla sayıdaki siyasi partiden oluşur. Tarihsel süreçte işçi hareketleri her zaman çok parçalı olarak gelişmiştir. Marshall, *Sosyoloji Sözlüğü*, 360.

¹⁹⁷ Horkheimer, *Akıl Tutulması*, 20.

¹⁹⁸ Horkheimer, *Akıl Tutulması*, 24-26.

göre ayarlama ve her türlü durumla karşılaşmaya hazır olma şeklinde olmuştur. Ancak endüstri dönemi ile bu süreç daha bilinçli ilerlemeye başlamıştır. Öyle ki, günümüzde bir işçinin hayatı, on yedinci yüzyılda yaşayan bir ressamın, köylünün ya da dükkân sahibi bir bireyin hayatından daha güvenli hale gelmiştir.¹⁹⁹

Günümüzde insan eskiye göre çok daha fazla seçeneğe ve seçim yapma özgürlüğüne sahiptir. Üretimin gelişmesi ve artmasıyla günümüzdeki işçi eski dönemin soylusundan daha fazla ürün çeşidinden yararlanabilmektedir. Sıradan bir insanın yaşamını sürdürmesi, onun reflekslerinin hızına bağlı hale gelmiştir. Nicelik olarak sürekli gelişen ürün çeşidindeki bu durumu, doğrudan özgürlüğün artması şeklinden yorumlamak yerine, nitelikteki değişime ve tercih etme kültürüne atıfta bulunarak açıklamak daha doğru olacaktır. Horkheimer, burada eski tip bir zanaatkârla modern tipte bir işçiyi kıyaslayarak farklılıklara dikkat çekiyor ve zamanı kullanma biçimlerine vurgu yapıyor. İncelik gerektiren bir iş için en ince ayrıntısına varıncaya hesaplayan bir zanaatkârla, yaptığı işte hızlıca karar vermek zorunda olan modern dönem işçisinin durumunu nitelik değişikliğini açıklamak için örnek olarak veriyor. Yine eski-yeni dönem kıyaslamasında ata binme ve otomobil kullanmayı özgürlükler açısından değerlendiriyor ve farklılıklarını açıklıyor. Otomobil bir yandan çok daha hızlı ve geniş imkânlar ve özgürlükte bir artış sunarken, öte yandan çok sayıda kurallara ve yasalara uyma zorunluluğunu beraberinde getirir. Kişi arabasıyla trafiğe çıktığı zaman, içinden geldiği gibi davranamaz, yol boyunca karşılaştığı hız sınırı, şerit uyarıları, trafik işaretleri vs. gibi kurallara uyması zorunludur.²⁰⁰

Horkheimer'e göre modern toplumun bir bütün olmasından ötürü bireyselliğin geri plana itilmesi sadece üst sınıfları değil alt sınıfları da etkiler yani işçi de bu durumdan iş adamı kadar etkilenecektir. Kapitalizmle rekabetin sınırlandırılması, bireyin kendiliğindenliğini de. köreltmis; genel anlamda gerileyen bireysellelikle işçi sınıfı da güç kaybetmiştir. Kendiliğindenliği sakatlanmış bu işçi sınıfı, gittikçe eleştirel teorilerden uzak bir harekete dönüşmüştür. Tarihi süreçte bireyin adaletli ve ya adaletsiz bir düzene uyum sağlamasında ve onunla bütünleşmesinde kültürel ve fiziksel baskılar hep rol oynamıştır. Bugün yine benzer bir durum söz konusudur ve işçi örgütleri işçilerin içinde bulunduğu şartları iyileştirme çabasında iken dahi bu baskı sürecine katkı sağlamaktadır. Hâlbuki modern örgütsel birimler (işçi örgütleri gibi), sosyo-ekonomik

¹⁹⁹ Horkheimer, *Akıl Tutulması*, 121.

²⁰⁰ Horkheimer, *Akıl Tutulması*, 123.

düzenin doğal parçalarıdır. Bu birimlerdeki görevlilerin hiyerarşide yükselmesini hazırlayan şey ise onların teknik ve idari becerileridir.²⁰¹

Rasyonelleşme sürecinde, emek ekonomik bir özne olurken, işçi hem endüstrinin hem de emeğin nesnesi durumuna gelmiştir. Yine kitleler, kendi yaşamlarının öznesi ve kurucusu olduğunu zannederken liderlerin nesnesi haline gelmektedirler. Kısa vadeli de olsa işçi önderleri, işçilere çeşitli faydalar sağlamışlardır, bu nedenle sendikalara karşı çıkmak anlamsızdır. Emek örgütlenerek artık bir iş sayılır olmuştur ve bununla birlikte bireyin şekillenme süreci de tamamlanacaktır. Ahlaki ve dinsel ideolojiler yok olurken, siyasi ve ekonomik olayların gelişmesiyle siyasal teori de ortadan kalkmıştır. Sonraki süreçte ise önder konumundaki ticari zihniyet, işçilerin düşüncelerini şekillendirecektir. Günümüzdeki işçiler geçmiş dönemdekilere göre artık daha eğitilmiş ve daha dikkatlidir; ülke sorunlarını, siyasal hareketlerin iç yüzünü ayrıntılarıyla bilmektedir. Modern ekonomik şartlar, işçi sendikalarının liderleri kadar üyelerini de etkilemiş ve onlarda pozitivist bir düşüncenin gelişmesine yol açarak zamanla birbirlerine benzemelerine neden olmuştur. Ancak farklı toplumsal gruptaki bireylerin siyasi ve ekonomik güçleri arasında eşitsizlik azalmamış, mevcut eşitsizliğe yeni farklılaşmalar dâhil olmuştur.²⁰² Horkheimer'in mevcut toplum eleştirisinin nedeni daha iyi bir toplum hayalidir. Horkheimer daha iyi bir toplum adına mevcut toplumu eleştirir ve işçi sınıfının burjuva eleştirisinin bir gerçekliği olmadığını düşünür.²⁰³

Özetle, Horkheimer, işçi hareketinin toplumdaki rolünün anlaşılmasına önemli katkılarda bulunmuş, Adorno, Marcuse ve diğerleriyle birlikte, kapitalist toplumu ve onun kültürel tezahürlerini anlamayı ve eleştirmeyi amaçlayan eleştirel bir sosyal teori yaklaşımı geliştirmiştir. Ona göre, işçi hareketi, toplumsal değişime yönelik bir güç olarak muazzam bir potansiyele sahiptir. Bununla birlikte, özellikle işçi sendikaları ve sosyalist partiler tarafından temsil edilen geleneksel işçi hareketinin zorluklarla ve sınırlamalarla karşı karşıya olduğunu da farkındadır. Horkheimer, bu kurumların sıklıkla meydana okumaya çalıştıkları kapitalist sistemle bütünleştiğini, bunun da proletaryanın burjuva toplumuyla bütünleşmesine yol açtığını düşünür. Ancak o, işçi hareketinin eleştirel duruşunu sürdürmesi ve mevcut sistem tarafından benimsenmemesi gerektiğini savunur. Gerçek özgürleşmenin ekonomik reformlardan daha fazlasını

²⁰¹ Horkheimer, *Akıl Tutulması*, 155-157.

²⁰² Horkheimer, *Akıl Tutulması*, 158-160.

²⁰³ Spurk, *Toplumsal Aklın Eleştirisi, Frankfurt Okulu ve Toplum Teorisi*, 29.

gerektirdiğine inanmaktadır ve bir bütün olarak toplumun köklü bir dönüşümü gereklidir. Ona göre, bu dönüşüm yalnızca ekonomik yapılarda değil, aynı zamanda kültürel ve ideolojik alanlarda da değişiklikleri içermektedir. Dahası Horkheimer, sosyal pratiği yönlendirmede teorinin önemini vurgular ve eleştirel teorinin yalnızca toplumu analiz etmekle kalmayıp, aynı zamanda ezilenler arasında farkındalığı teşvik ederek toplumun dönüşümüne katkıda bulunması gerektiğine inanır. Bu anlamda işçi hareketini insanlığın kurtuluşu için verilen daha geniş bir mücadelenin parçası olarak görmektedir.

Genel bir değerlendirme yapacak olursak, Alman filozof ve sosyolog Horkheimer, Aydınlanma düşüncesinin hâkim rasyonellik ve ilerleme anlatılarını eleştirir. Horkheimer, Aydınlanma'nın akla yaptığı vurgunun, kendi deyimiyle araçsal akıl tarafından yönetildiğini savunur. Araçsal akıl, aklın, öncelikle dış dünyayı insanların yararına kontrol etmek ve manipüle etmek için bir amaca yönelik bir araç olarak kullanılmasını ifade eder. Horkheimer'e göre bu araçsal rasyonellik, insanlar dâhil her şeyin manipüle edilecek ve kontrol edilecek nesneler haline geldiği mekanik ve insanlık dışı bir dünya görüşüne yol açmıştır. Ayrıca Horkheimer, Aydınlanma değerlerinin teknolojinin hâkimiyetine ve doğanın araçsallaştırılmasına nasıl yol açtığını göstermeye çalışır. Ona göre, teknolojik ilerleme arayışı, çoğu zaman insanların doğaya, birbirlerine ve hatta kendilerine yabancılaşmasıyla sonuçlanmıştır.

Horkheimer, Adorno ile birlikte 'kültür endüstrisi' kavramını analiz etmiş, burada kapitalizm altında kültürün seri üretimini ve tüketimini eleştirmiştir. Ona göre, kitle iletişim araçları, eğlenceyi ve reklamı içeren kültür endüstrisi, kitleler arasında uyumu, standardizasyonu ve pasifliği sürdürmektedir. Kültür endüstrisi, eleştirel düşünmeyi ve gerçek sanatsal ifadeyi teşvik etmek yerine, statükoyu güçlendiren arzular üretmiş ve ideolojileri empoze etmiştir. Yine araçsal aklın sınırlamalarına yanıt olarak Horkheimer, 'diyalektik akıl' adını verdiği farklı bir tür rasyonelliği savunmuştur. Hegelci diyalektikten etkilenen diyalektik akıl, toplumsal ve tarihsel süreçlerin doğasında var olan birbirine bağlılığı ve çelişkileri vurgular. Tahakküm kurmaya ve kontrol etmeye çalışan araçsal aklın aksine, diyalektik akıl, daha özgür ve insancıl bir topluma ulaşmak için karşıt güçleri anlamaya ve uzlaştırmaya çalışır.

2. BÖLÜM: THEODOR W. ADORNO VE MİNİMA MORALİA

2.1. Theodor W. Adorno'nun Modern Toplum Eleştirisi

Frankfurt Okulu düşünürleri, Birinci Dünya Savaşı sonrası kurulmuş olmasının da etkisiyle daha çok politik, sosyo-ekonomik, kültürel konular ve problemler üzerinde yoğunlaşmışlardır. Marksist düşüncenin geçmiş dönemlerdeki deneyimlerinden ve yanlışlarından ders çıkararak yeni bir düşünce geliştirmeyi amaçlamışlar ve bunu yaparken de bazı konularda Marksist düşünceden farklılaşmışlardır. Özellikle Marksist düşüncedeki ekonomik altyapıdan kültürel üstyapıya bir yönelim söz konusudur. Esasında Horkheimer'den önce Frankfurt Okulu'nda daha katı bir Marksist eğilim sergilenirken, Horkheimer ile birlikte yeni bir program oluşturulmuş ve sosyal yaşamın tüm alanları Frankfurt Okulu'nun araştırma kapsamına girmiştir. Bilim, sanat, gündelik yaşam, boş zaman etkinlikleri, etik, spor, eğlence, müzik moda, popüler kültür konuları Frankfurt Okulu'nun ilgilendiği konular arasındadır. Nitekim yaşamlarının bir dönemini Amerika'da geçiren Adorno, Horkheimer ve Marcuse için oradaki deneyimleri, kültür eleştirilerinde etkili olmuş, 'kültür endüstrisi'²⁰⁴ kavramı ilk defa kullanılmıştır. Frankfurt Okulu üyesi olan bu düşünürler, tüm biçimleriyle modern toplumun radikal bir eleştirisini ortaya koymuşlardır. Onlar, kendi yöntemleri olan eleştirel teoriyle, başından beri modern yaşam tarzındaki iç çelişkileri ve sıkıntıları ortaya çıkarmayı amaçlamışlardır. Geliştirdikleri eleştirel toplum teorisi günümüzde de güncelliğini kaybetmemiştir. Özellikle Frankfurt Okulu'ndan bahsedildiği zaman akla ilk gelen isimler Adorno, Horkheimer ve Marcuse'dir.²⁰⁵ Felsefe, sosyoloji, sanat, estetik, müzik, kültür, edebiyat sahasında birçok eser kaleme alan Adorno, bu alanlarda etkili olmuştur. O, Frankfurt Okulu düşünürleri arasında, farklı bakış açısı ve çözümlemeleriyle özgünlüğünü korumuş etkili isimlerden biridir.

Adorno, sol radikal eğilime sahip biri olarak düşünceleri, kültür eleştirisi ile Yeni Hegelcilik'in kesiştiği noktada şekillenmiştir. O, Batı Avrupa kültürü ile ilgili süreci başarısız bulmuş ve bu süreçte insanın giderek yabancılaşmasının bireyselleşmeyle sonuçlandığını ileri sürmüştür. Ayrıca onun bu düşüncesi, müzikle ilgili düşüncelerini de biçimlendirmiştir.²⁰⁶ Böylelikle o toplum eleştirmeni olmaktan çok sanat eleştirmeni

²⁰⁴ Horkheimer - Adorno, *Aydınlanmanın Diyalektiği*, 162.

²⁰⁵ Behrens, *Adorno Sözlüğü*, 1-2.

²⁰⁶ Frolov, *Felsefe Sözlüğü*, 6.

olarak görülmeye başlamıştır. Kısacası Adorno, felsefeci ve sosyolog olmanın yanısıra önemli bir müzik eleştirmenidir.²⁰⁷

Adorno'nun *Minima Moralia: Hasarlı Bir Yaşam Üzerine Düşünceler* adlı eseri, yirminci yüzyılın ortalarında insanlığın durumuna dair derin ve içe dönük bir niteliği kendisinde bulundurmaktadır. İkinci Dünya Savaşı sırasında ve sonrasında yazılan kitap, muazzam kişisel ve toplumsal çalkantıların yaşandığı bir dönemde ortaya çıkmıştır. Adorno, Almanya'da Nazizm'in yükselişinden kaçarak Amerika'da sürgündeyken bu aforizma ve düşünce koleksiyonunu oluşturmuştur. Kitap, hem faşizmin dehşetine hem de kapitalist demokrasilerde mevcut olan daha ince tahakküm ve insanlıktan çıkarma biçimlerine dikkat çekmektedir.

Adorno'nun *Minima Moralia*²⁰⁸ kitabı, kapitalist hayata dair fragmanlardan ve denemelerden oluşan bir derlemedir. Onun felsefî ve edebi eseri olan bu kitap, aforizma ve yansımalarla inşa edilir; kişisel deneyiminden genel teorik problemlere doğru kayar. Ona göre, düşünmeyi gerektirmeyen hiçbir şey yoktur. Bu doğrudan sunulduğu şekliyle yaşam için olduğu kadar, algılanan, üzerinde düşünülen, sorgulanan ve gerekçelendirilen ilişkili teoriler için de geçerlidir. Tek tek aforizmalar nasıl parçalarsa, koleksiyonun tamamı da öyledir. Ona göre, parçaları aydınlatılırsa hayatın bütününe bir ışık düşer.²⁰⁹

Adorno, *Minima Moralia*'da²¹⁰ yer verdiği 153 denemede, çok sayıda ve farklı olasılıkları araştırmaktadır. Adorno'nun görüşleri, burada vücut bulmuş; gündelik

²⁰⁷ Adorno'nun kaleme aldığı ve ölümünden sonra yayınlanan *Estetik Teori* (Aesthetic Theory, 1970) kitabı, estetik, sanat ve kitle kültürü gibi konularda tartışmaları içeren bir yapıttır.

²⁰⁸ “*Minima Moralia* özellikle hızla biçimlenen kapitalist bir toplumda eleştirel teorisyen olarak yer almanın yeni bir tarzını ortaya koymaktadır.” Spurk, *Toplumsal Aklın Eleştirisi, Frankfurt Okulu ve Toplum Teorisi*, 90.

²⁰⁹ Theodor W. Adorno, *Minima Moralia*, çev. Orhan Koçak-Ahmet Doğukan (İstanbul: Metis Yayınları, 2012), 89.

²¹⁰ Adorno, *Minima Moralia*'nın 1951'de yayınlanan büyük bir bölümünü, sürgündeyken -savaş sırasında, Los Angeles'te yaşarken- yazmıştır. Üçüncü Reich'tan kaçma fırsatı... Adorno bunu ‘beni kovan şiddet’ olarak tanımlıyor. Ancak bu kaçış, hayatta kalma gerçeğiyle yüzleştğinde onda derin bir suçluluk duygusu bırakmıştır. Kitabının alt başlığı olan *Sakatlanmış Yaşamdan Yansımalar*, bu durumu anlatır. Adorno, bireysel deneyimler üzerine yazmanın bile, hayatta kalmanın hak edilmemiş bir ayrıcalık olduğu düşüncesini taşıdığını itiraf ediyor. Hatta bu yazılar, onun için ‘ağza alınamayacak kolektif olaylarla’ bir tür suç ortaklığı anlamı taşıyor. Bu, acı ve zor bir kabullenme. Ancak Adorno, bu meydandan okumadan kaçmak yerine, travmayı hem analiz etti hem de onu okuyucular için rahatsız edici bir düşünce malzemesine dönüştürmüştür. Bu kitap, ‘göç eden entelektüelin en dar özel alanı’ndan yola çıkan temasıyla Adorno'nun şimdiye kadar yazdığı en kişisel eser olarak öne çıkıyor. Felsefi soyutlamanın en yüksek seviyelerine bile ulaşsa, köklerini otobiyografik deneyiminden koparmıyor. Tıpkı Montaigne'in *Essais*'si gibi, Adorno'nun bu eseri de sadece bir dizi felsefi düşünce denemesi değil, aynı zamanda bir otoportre girişimidir. Montaigne, ‘Çünkü resmettiğim kişi benim’ demişti. Benzer şekilde Adorno da,

yaşamdan felsefeye, sanattan siyasete, edebiyata, müziğe, işçi hareketlerinin tarihinden ırkçılığa, savaşa kadar çoğu görüşünü başyapıtı olarak kabul gören bu eserinde kaleme alınmıştır. Burada gündelik yaşamın barınma, eğlence, müzik, sanat ve spor gibi sıradan yönlerini; sosyolojik, ekonomik, politik, estetik ve etik gibi konularla birlikte ele alır. Boş zaman, hediye verme, buzdolapları veya arabalarla ilişkiler (teknolojinin getirdikleri), misafirperverlik ve incelik, kişinin nasıl yaşadığı ve neleri sevdiği gibi konulara değinir. Kitap, günlük görevlerimizde kendimizle, başkalarıyla ve ötekiyle önemsiz ve anlamsız gibi görünen ilişkileri temalaştırır. Ancak şu da unutulmamalıdır ki, Minima Moralia'nın çoğu, İkinci Dünya Savaşı sırasında, o günün şartlar altında yazılmıştır.²¹¹

Minima Moralia kitabı, küresel düzeyde örgütlenmiş bir olgunlaşmamışlığın teşhisidir. Aforizmaların çekiciliği, sistematik olmayan, paradokslar aracılığıyla kişinin kendini düşünmesine yönelik davetidir, çünkü hiçbir şey ilk bakışta görüldüğü gibi değildir. Kitap, geleneksel felsefi anlamda Aydınlanma'yı doğrudan ele almasa da, Adorno'nun eleştirileri, Aydınlanma'yla ilişkilendirilen rasyonalite, ilerleme ve insanlığın durumu gibi temel temalara sık sık odaklanmıştır. Adorno, burada ele aldığı konular ile Aydınlanma'ya yönelik eleştirel duruşunu yansıtmakta ve Aydınlanma'nın tuzaklarına ve de moderniteye yön vermenin karmaşıklığına dikkat çekmektedir. Kısacası Minima Moralia, modern yaşamın çeşitli yönlerine ilişkin aforizmalar ve düşüncelerin bir derlemesidir. Minima Moralia'nın içindeki Aydınlanma kavramı çok yönlüdür. Adorno, Aydınlanma kavramını tahakküm ve homojenleşmeye yol açan ilerleme ve rasyonalizasyon olarak eleştirmektedir. O, Aydınlanma'yı saf bir özgürleşme gücü olarak değil, baskıcı yapılarla iç içe geçmiş bir şey olarak görmekte ve Aydınlanma'nın özgürlüğe yol açmak yerine nasıl çoğunlukla bireysellik ve özerkliğin kaybıyla sonuçlandığını araştırmaktadır. O, modern toplumun araçsal rasyonelliğinin yaratıcılığı ve özgün insan deneyimini bastırdığını öne sürmektedir. Adorno, insanlığı batıl inançlardan ve baskıdan kurtarmayı amaçlayan Aydınlanma projesinin kapitalist güçler tarafından benimsenerek akıllı bir tahakküm aracına dönüştürdüğünü savunmuştur.

'Özel deneyim' diye yazıyor, 'insanlığın daha fazla yıkımına katkıda bulunmak istemiyorsa, eleştirinin vazgeçilmez bir unsuru olmalıdır.'

Bkz. Adorno's *Minima Moralia* in the 21st Century-Fascism, Work and Ecology. Caren Irr (ed) Bloomsbury Academic 2022. <https://www.bloomsburycollections.com/book/adornos-minima-moralia-in-the-21st-century-fascism-work-and-ecology/>

²¹¹ Adorno, *Minima Moralia*, 18.

Adorno'ya göre gerçek Aydınlanma, eleştirel bir öz-düşünüm ve toplumun konformist baskılarına karşı direnişi içerir. İnsan varoluşunun karmaşıklıklarını tanıyan ve yaşamın mantık dışı ve kurallara uymayan yönlerini kucaklayan bir Aydınlanma biçimini savunur.

Adorno, *Minima Moralia*'da, yalnızca Holokost ve İkinci Dünya Savaşı değil, aynı zamanda çağdaş dünyaya yönelik şiddet ve korku eleştirisini geliştirmenin bir yolu olarak aforizmalar kullanarak konuyu ifade etmeyi tercih etmektedir. *Minima Moralia*, yirminci yüzyılın ortalarında insan yaşamının derin hasarlara maruz kaldığını vurgular ve modern toplumun birey üzerindeki yıkıcı etkilerine dikkat çeker. Aforizmalardaki konular gündelik yaşamdaki bireysel deneyimlerden ve hatta çoğu zaman önemsiz gibi görünen durumlardan seçilmiş durumdadır. Adorno'nun teşhisine göre, bir zamanlar burjuvaziye dair iyi ve düzgün olan her şey artık kökünden çürümüş bir hale dönmüştür. O, totalitarizmden kültür endüstrisine ve kapitalist tüketimciliğe kadar uzanan geniş bir çerçevede, insanlığın ve bireysel mutluluğun umutlarını derinden sarsan ve anlamın yok edilmesine yol açan tehlikeli ve yaygın bir eğilimi tespit etmektedir. Adorno'ya göre, savaş sonrası düşüncenin yüzleşmesi gereken başlıca saçmalıklardan biri, (en azından) Auschwitz ve Hiroşima'yı önlemeyi başaramayan ve (en fazla) bunları gerçekleştiren bir kültürün devam etmesidir. Adorno, Almanya'ya döndüğünde işlerin her zamanki gibi devam edebileceğini düşünmemekteydi.²¹² Burjuva bireyciliğinin temelini oluşturan özel varoluştan geriye kalan her şey, dünya olaylarının felaketlerle dolu seyrinden bağımsız değildir; aksine, bu varoluşun içindeki tüm olumlu unsurlar ortadan kaldırılmıştır. Bu süreçte mahremiyet, gizliden gizliye yerini yoksunluğa bırakmıştır. Burjuvazi, masumiyetini kaybettiği zaman yozlaşmış ve kötüleşmektedir.²¹³ Dolayısıyla ahlak teorisinin ve buna bağlı olarak toplumun ahlaki anlamda bozulmasının önlenmesi mümkün gözükmemektedir. Adorno'ya göre, ahlaki kişiliğin, içinde bulunduğu koşullardan etkilenmeyen bir özü yoktur.

Minima Moralia'da yerleşik toplumsal iletişim biçimlerine değinilmektedir. Burada düşünceler, hediyelerin doğru seçimi, toplu taşımadaki sohbet davetlerine karşılık verilip verilmemesi veya reddedilmesi ve evli bir çiftin parçası olarak nasıl yaşanacağı gibi sorularla ilgilenmiştir. Konukseverlik, sosyallik ve evcillik durumlarına ilişkin yinelenen yorumlar, estetik ve felsefe tartışmaları kadar yer kaplar ve günlük yaşamın

²¹² Ross Wilson, *Theodor Adorno*, (New York: Routledge, 2007), 85.

²¹³ Adorno, *Minima Moralia*, 37.

ayrıntılara gösterilen dikkat, ahlaki açıdan etkilenen ifadelerden ayrılamaz. Adorno, görgü kuralları, nezaket ve günlük ahlaki meseleler gibi alanlar hakkında bir otoritenin kendinden emin sesiyle mahremiyet ve toplumsal ilişki alanlarında davranış kuralları öneriyor gibi görünmektedir. Hatta okuyucunun belirli bir kesimine yönelik tavsiye içeren paragraf bile açmıştır.²¹⁴

Minima Moralia'da ele alınan sorulardan ve öğütlerden bazılarını şu şekilde ifade edebiliriz: “Arkadaşlarınızı ve tanıdıklarınızı, çevrelerindeki kırgınlıklar ve güven meseleleri konusunda uyarmak isteyebilirsiniz... Ancak, bu tür durumlarda dikkatli olmalısınız; çünkü yalnızca bilgi aktarmakla kalmaz, aynı zamanda o kırgınlıkların veya çatışmaların etkilerini kontrol altına almak yerine, farkında olmadan onların yayılmasına katkıda bulunabilirsiniz. Belki de bir rakibinizi açığa çıkarma ve kendinizi daha güvenilir bir arkadaş olarak gösterme fırsatı bile ilginizi çekmiştir. Ya da belki siz de kötülüğün cazibesine kapılıyorsunuz ve içinde bir şey, bunun sorumluluğunu üstlenmek zorunda kalmadan kötülüğün tadına varmak istiyor. Peki, ne yapmalısınız veya ne zaman söylemelisiniz? Kötüleyici sözler yalnızca ortak kararlarla, örneğin onlarla çalışırken güvenmeniz gereken kişilerin değerlendirilmesiyle doğrudan ve şeffaf bir şekilde ilgili olduğunda iletilmelidir.”²¹⁵ Adorno, tavsiyelerinin yanısıra, rasyonel bir toplumda irrasyonel unsurları araştırma yoluna gider ve gündelik hayatın fenomenolojisinden, bir yaşam biçimi olarak kapitalizmin eleştirisini çıkarır. Aslında onun bu eleştirileri, kamusal ve özel, iyi ve doğru, evrensel ve yerel arasındaki sınırın o kadar kolay çizilemeyeceğini vurgulamaktadır. Aynı zamanda tartışmacı bir ortam oluşturduğu kitabında, tüm konulara eleştirel bir tavırla yaklaşmıştır. Horkheimer’de olduğu gibi, Adorno’nun da eleştirilerinin temelinde Aydınlanma tarihi, araçsal akıl, medya ve kültür endüstrisi eleştirisi önemli yer tutmaktadır. Çünkü içinde yaşadıkları tarihi süreçte sadece düşünce, bilim ve sanat değişime uğramamış; aynı zamanda değişimin hız ve mantığı da değişmiştir.

Minima Moralia’daki denemeler, modern kapitalist toplumun bireyler üzerindeki yıkıcı etkilerine odaklanır. Adorno’ya göre, bugün ahlaki yozlaşmaya uğramış bir toplumda yaşadığımız için dürüst bir yaşam artık mümkün değildir. Aforizmalarında, insanlığın

²¹⁴ “Aydınlara öğüt: Kimsenin sizi temsil etmesine izin vermeyin.” Adorno, *Minima Moralia*, 134. Değerlendirme için bkz. Jakob Norberg, “Adorno’s Advice: *Minima Moralia* and the Critique of Liberalism”, *PMLA*, 126/2 (March 2011), 398.

²¹⁵ Adorno, *Minima Moralia*, 186. (*Minima Moralia*’da, Adorno’nun benzer çok sayıda öğüdü ile karşılaşıyoruz.)

giderek artan bir şekilde ‘gaddarlığa’ yönelmesine dikkat çekmiş ve bu sürecin altında yatan toplumsal, ekonomik ve kültürel dinamikleri aydınlatmayı amaçlamıştır. Adorno, kapitalizmin bireylerin yaşamlarını nasıl anlamdan yoksun bıraktığını ve onları derin bir yabancılaşmaya sürüklediğini eleştirel bir bakışla ortaya koyar. Ona göre, “Gözdeki kıymık en iyi büyüteçtir.”²¹⁶ Onun bu yazıları, endüstriyel toplumun depresif eğilimi üzerine bir okuma olarak görülebilir. O, her ne kadar yazılarında bir şeylerin farklı olabileceğine dair küçük bir umut ışığı taşısa da, modern yaşam koşullarında gerçek bir özgürlük ve uzlaşma olasılığı konusunda olabildiğince karamsardır. O modern yaşamın çoğu zaman saçma olduğunu düşündüğü şartlarını ve alışkanlıklarını sorgulamaktan çekinmez. Onun eleştirileri, her şeyin bir fiyat etiketine indirgendiği meta kültürünün üretmiş olduğu yabancılaşmaya odaklanır. O, modern öznenin, yanlış bilincini tehlikeli bir şekilde destekleyen bu yabancılaşma kafesinden çıkış yolu görememektedir.

Adorno’ya göre, her bir ürün, artık pazarın birer ürünü haline gelmekteydi ve rekabet içinde yer alarak tercihe sunuluyordu. Ürünler artık birer moda haline dönüşmüştü ve burada söz konusu olan onların doğru ya da işlevsel olmalarından ziyade şık olup olmamalarıydı.²¹⁷ Moda olan şey ise hızla değişmeye mahkûmdu ve ancak o zaman moda olabilirdi.

Adorno, kültürün endüstrileşen boyutunu dile getirirken, kültürün doğallığını kaybettiğini ve herkes için aynı içeriklerin sunulduğunu söyler. Ticarileşen kültürel öğeler, kitlelerin üzerinde bir egemenlik oluşturarak onları yönlendirmeye ve değiştirip dönüştürmeye başlamaktadır. Bir süre sonra bireyler alışılmış, beklenen ve benzer tepkiler vermeye başlarlar ve birey bu davranışları, kendi bilinçli bir şekilde vermiş olduğu kararları olarak kabul eder. Adorno’nun kitleselleşmiş bilinç olarak kastettiği şey de budur ve endüstrileşmenin hızla arttığı modern dönemde, insanlar kendilerinden beklenen davranışları yerine getiren bireyler haline dönüşürler.²¹⁸ Çünkü modern dönemde, kültürel unsurlar ile endüstriyel unsurlar iç içe geçerek birbirinden ayrılmayacak duruma gelmiş ve artık kültür endüstrinin ayrılmaz bir parçası olmuştur. Adorno, kültür endüstrisi ve kitle kültürü kavramlarını çok fazla birbirinden ayırmaz ve

²¹⁶ Adorno, *Minima Moralia*, 54.

²¹⁷ Arzu Kihitir, “Theodor W Adorno’s Culture Industry: As A Domineering of Cultural Sphere”, *Kocaeli Üniversitesi İletişim Fakültesi Araştırma Dergisi* (10-2010), 116, 118.

²¹⁸ Robert W. Witkin, *Adorno On Popular Culture* (New York: Routledge, 2004), 41.

kitle kültürünü kültür endüstrisinin bir sonucu olarak görür. Bu konuları (yabancılaşma, kültür endüstrisi, moda vd.) ilerleyen kısımlarda ayrıntılı bir şekilde inceleyeceğiz.

Aydınlanma'nın, bilginin karşısı olan mitolojiye dönüşme eğilimi vardır ve bununla özgürleştirici potansiyelini ortadan kaldıran kör, baskıcı bir güce dönüşür. Ancak Aydınlanma'nın ilerlemeye olan körü körüne inancına yönelik eleştirilerin arkasına baktığımızda Minima Moralia'nın gerçek hedefi ortaya çıkmaktadır. Adorno, modern çağın aşırı rasyonelleştirilmiş yapısında, toplumsal koşulların özgürlüğün sağlıklı bir şekilde gelişmesini engellediği bir bağlamda, doğru bir yaşamın hâlâ mümkün olup olmadığını sorgulamaktadır. Adorno, bir zamanlar 'hayat' olarak tanımlanan deneyimin, modern kapitalist toplumun meta fetişizmi ve araçsal akıl tarafından derin bir şekilde yozlaştırıldığını dile getirmektedir.²¹⁹

Adorno, moderniteye eleştirel bir yaklaşım geliştirmiş ve modern Batı üzerinden değerlendirmeler yapmıştır. O, düşünceleri şu cümle ile ifade eder: "İlk defa, artık daha iyisini tahayyül edemediğimiz bir dünyada yaşıyoruz."²²⁰ Modern bilim, teknoloji, endüstri ve tıp ilerlerken, insanların cehaletten kurtulması beklenirdi; ancak tam tersine, bu ilerlemeler faşizmin yükselişi, soykırımlar ve ölümcül silahların geliştirilmesiyle sonuçlandı. Horkheimer ve Adorno'ya göre, bu durumun arkasındaki neden, rasyonel ilerlemenin kendi içinde barındırdığı çelişkilerle irrasyonel bir gerilemeye yol açmasıdır. Toplum bir bütün halinde dönüştürülmeliydi, çünkü kültür ve toplum tarihsel bir bütünlük oluşturmaktaydı. Dolayısıyla toplumda özgürlük talebi, kültürde Aydınlanma talebinden ayrılamazdı.²²¹ Yani toplumsal yapılarda (siyasi, hukuki, ekonomik gibi) özgürlük olmaz ise din, felsefe, sanat gibi kültürel aydınlanmada da bir başarısızlık ortaya çıkacaktır. Horkheimer'de olduğu gibi Adorno'nun da analizlerinde, Aydınlanma'nın özgürleştirici gücüne umut bağlamanın artık mümkün olmadığı sonucu çıkmaktadır. Her ikisine göre de Aydınlanma, araçsal akıl tarafından ele geçirilmiş ve bireyleri özgürleştirmek yerine yeni baskı ve tahakküm biçimlerine yol açmıştır. Başlangıçtaki özgürlük vaadi, kontrol etme ve hâkimiyet aracı haline dönüşmüştür.

Adorno'ya göre, yaşanan felaketlerin temelinde, bilinmeyene duyulan körü körüne irrasyonel bir korku ve bu korkuya dayalı olarak oluşturulan tahakküm modeli yatmaktadır. Aydınlanma ile birlikte her şeyin bilinir hale gelmesiyle korkuların ortadan

²¹⁹ Adorno, *Minima Moralia*, 237-238.

²²⁰ Horkheimer - Adorno, *Teori ve Pratik Üzerine*, 10.

²²¹ Adorno, *Minima Moralia*, 59.

kalkacağı varsayılmıştır. Ancak modern Batı’da korkuya dayalı baskı ve sömürü, küresel boyutlarda ve kapitalist bir ekonomi tarafından yönlendirilmeye devam etmektedir. Adorno’ya göre, ‘artık zararsız hiçbir şey yoktur.’ Bu cümle, *Minima Moralia*’nın analiz nesneleri açısından benimsediği yaklaşımı anlamlı bir şekilde tanımlamaktadır.²²²

Genel olarak, Adorno’nun Aydınlanma eleştirisi, rasyonelliğin, kapitalizmin ve kitle kültürünün olumsuz sonuçlarına odaklanmaktadır. O, Aydınlanma ideallerinin eleştirel bir şekilde yeniden değerlendirilmesi ve gerçek insan özgürlüğü ve özerkliğinin ıslahı çağrısında bulunmaktadır. Adorno, Aydınlanma’dan ortaya çıkan araçsal rasyonelliği eleştirmiştir. Ona göre, ‘araçsal akıl’ her şeyi, hatta insanları bile bir araca dönüştürür. Bu görüşe göre, rasyonellik insanlığı özgürleştirmek için değil, onu kontrol etmek ve manipüle etmek için kullanılmaktadır. Adorno’ya göre, araçsal akıl çağında, insan ilişkileri de dâhil olmak üzere her şey, yalnızca belirli bir amaca hizmet eden bir araç olarak görülmeye başlanır.²²³ Bu durum, değerlerin ve ilişkilerin özünden koparak işlevsellik ve fayda odaklı bir şekilde yeniden tanımlanmasına yol açar.

Adorno, araçsal aklın ürünü olarak gördüğü kültür endüstrisinin yükselişini analiz etmiştir. Popüler müzik, filmler ve reklamcılık gibi kitlesel üretilen kültürün toplumu homojenleştirdiğini ve bireyselliği bastırdığını savunur. Kültür endüstrisi, gerçek sanatı ve eleştirel düşünceyi teşvik etmek yerine kitleler arasında uyum ve pasifliği teşvik etmektedir.²²⁴ Adorno, kapitalizm altında kültürün standartlaştırılmasını ve metalaştırılmasını eleştirir. O, kapitalizmin kâr vurgusunun, bireyleri gerçek arzularından ve yaratıcılıklarından uzaklaştıran standartlaştırılmış kültürel ürünlerin üretilmesine yol açtığına inanmaktadır. Ona göre, insanlar, kültür ve toplumdaki aktif katılımcılardan ziyade pasif tüketicilere indirgenmiştir. Adorno, modern toplumda bireyselliğin ve özerkliğin kaybından yakındır.²²⁵ Adorno, Aydınlanma’nın evrensel akıl ve ilerlemeye yaptığı vurgunun, bireyselliğin bastırılması ve uygunluğun dayatılmasıyla sonuçlandığını savunmaktadır. Ona göre, verimlilik ve rasyonelleştirme arayışı, bireylerin özgün kimliklerini silerek onları standartlaştırılmış ve uyumlu bir şekilde hareket eden varlıklara dönüştürmüştür. Bu süreç, bireyselliği zayıflatarak insanlığın

²²² Adorno, *Minima Moralia*, 250-252, 27.

²²³ Adorno, *Minima Moralia*, 29-30, 94, 143.

²²⁴ Adorno, *Minima Moralia*, 202.

²²⁵ Adorno, *Minima Moralia*, 113.

özünü mekanik ve araçsal bir yapıya indirgemıştır. Adorno, kapitalizmin bireyleri nesneleştirme ve yabancılaştırma yollarını eleştirmek için Marx'tan şeyleşme (insan ilişkilerinin metalar arasındaki ilişkilere dönüştürüldüğü süreç) ve fetişizm (metalara büyümlü niteliklerin atfedilmesi) gibi kavramları ödünç almaktadır. O, kapitalizmin, kullanım değerinden ziyade değişim değerine vurgu yapmasının insan ilişkileri ve doğal dünya konusunda çarpık bir anlayışa yol açtığını savunur. Ona göre, kapitalizm yalnızca mal ve hizmetleri değil aynı zamanda insan ilişkilerini ve deneyimlerini de metalaştırmaktadır.²²⁶

Genel bir değerlendirme yapacak olursak, *Minima Moralia* özünde modern toplumların bireysel yaşamlara verdiği yaygın hasarı ele almaktadır. Adorno, yaşanmış deneyimlerimizin toplumsal, ekonomik ve ideolojik güçler tarafından nasıl şekillendirildiğini ve sıklıkla nasıl çarpıtıldığını analiz etmek amacıyla felsefe eğitiminden ve eleştirel teoriye olan bağlılığından yararlanmıştır. Bu düşünceler görkemli siyasi olaylarla sınırlı değil, gündelik yaşamın derinliklerine nüfuz ederek metalaşmış bir dünyada bireylerin karşılaştığı etik ve varoluşsal krizleri açığa çıkarmaktadır. Adorno'nun temel tezi, kapitalizm ve modernitenin, bireylerin özgünlüklerini yok ederek onları homojenleştirdiği ve toplumsal sistemin ihtiyaçlarına uyum sağlayan birer araç haline getirdiği görüşüne dayanır. Kitle kültürünün ve tüketimin hâkim olduğu bir toplumda, kişisel yaşam giderek metalaştırılmaktadır; kimliklerimiz, ilişkilerimiz ve hatta en derin düşüncelerimiz, piyasa güçleri ve tüketim kültürünün aralıksız talepleri tarafından ustaca şekillendirilmektedir. Reklam ve medyanın her yerde bulunması bu süreçte önemli bir rol oynamaktadır. Çünkü bunlar arzuları manipüle etmekte ve gerçek bireyselliği bastıran bir yaşam standardizasyonunu güçlendirmektedir. Adorno'nun felsefi yaklaşımı, baskı ve yabancılaşmanın temelini oluşturan toplumsal yapıları anlamayı ve eleştirmeyi amaçlayan eleştirel teoriye dayanmaktadır. Çoğu zaman yaşanan deneyimlerden soyutlayan geleneksel felsefenin aksine, Adorno'nun düşünceleri günlük yaşamın maddi koşullarına sıkı sıkıya bağlıdır. Günlük varoluşun küçük ayrıntıları ile daha geniş sosyoekonomik sistemler arasında bağlantılar kurarak, kontrol ve uyumun ince mekanizmaları üzerine keskin gözlemler sunmuştur. *Minima Moralia*, kâr ve verimlilik arayışının gerçek anlamda insancıl ve özgürleşmiş bir toplum potansiyelini baltaladığı bir dünyanın güçlü bir eleştirisidir.

²²⁶ Adorno, *Minima Moralia*, 143.

Adorno, inceliklerle ayarlanmış aforizmalarıyla, toplumsal güçlerin bireysel ruh üzerindeki etkisi üzerine derinlemesine düşünmeyi teşvik etmekte ve eğer onlara direneceksek ve gerçek bir benlik ve kolektif dayanışma duygusunu geri kazanacaksak, bu etkilere ilişkin farkındalığın artırılması çağrısında bulunmaktadır.

2.1.1. Araçsal Akıl

Adorno, hedeflerin ardındaki daha büyük anlam ve amaç hakkında endişelenmekten ziyade yalnızca bu hedeflere ulaşılma sürecindeki verimliliği önemseme adına, amaçlardan araçlara doğru gerçekleşen toplumsal ve politik kayma için araçsal akıl terimini kullanmaktadır. Max Weber'in rasyonalite kavramıyla karşılaştırılabilirse de ancak araçsal akıl yalnızca Weber'in bürokratik düşünce olarak adlandırdığı şeyin yükselişini değil, aynı zamanda felsefede hedefi pahasına ayrıcalıklı kılan daha geniş bir eğilimi ifade etmektedir. Ekonomik rasyonalite bunun en iyi bilinen örneğini oluşturmaktadır.²²⁷

Adorno, Marksist sınıf mücadelesi fikrinden çok araçsal aklın ilerlemesine odaklanan yeni bir sosyo-kültürel teori geliştirmiştir. O, kültürü ve kitle iletişimini baskın ideolojilerin topluma empoze edildiği, konformizm üreten, bireysel düşünce ve davranışları felce uğratan politik araçlar olarak yorumlamıştır.²²⁸ Adorno Marksist sınıf kavramının günümüz toplumsal yapılarını ifade etmede yetersiz kaldığını düşünmektedir. Adorno, aklın kendisinin, içinde yaratıldığı toplumsal ve tarihsel bağlamın bir ürünü olduğunu iddia eder.

Adorno, hedefe ulaşabilmek adına yalnızca bu süreçteki verimliliği önemsemeye yönelik amaçlardan araçlara politik ve toplumsal bir kayma olduğunu düşünür. Horkheimer ile birlikte kaleme aldığı *Aydınlanmanın Diyalektiği* eserinde, aklın olduğu şekliyle her çeşit doğal çıkarın hizmetinde olduğunu söylerler. Burada aklın konumunu, kim tarafından kullanıldığı belirlemektedir. Ona göre, akıllı kullananın kim olduğuna bakılmadığı zaman, akıl tahakküme uzak değildir. Bireylerin konumlarına bağlı olarak, savaş veya barışı ya da hoşgörü ve baskıyı o anki durum olarak gösterebilir. Aydınlanma ile beraber, akıl salt araç haline gelmiş ve hesaplanmış amaçlar ona sunulmuştur. Toplumun bakış açısında nasıl ki tüm doğa bir malzeme haline gelmiş ise,

²²⁷ Buchanan, *A Dictionary of Critical Theory*, 210.

²²⁸ Heywood, *Political Theory: An Introduction*, 280.

hükmedenler açısından da insanlar birer malzemeye dönüşmüştür. Artık değer kendine yer bulamaz ve akıl tek dayanak haline gelir.²²⁹

Horkheimer gibi Adorno da, aklın araçsallaşarak egemen güç tarafından bastırıldığını ve eleştiri yeteneğini kaybettiğini düşünür. Aydınlanma, kendi argümanlarını kullanarak kendisini totaliter hale getirmiştir.²³⁰ Horkheimer ve Adorno, aklın araçsallaştırılmasıyla düşüncenin köklerini kaybettiğini ve diyalektik yöntemin belirli düşünceyi gerçek anlamıyla ortaya çıkardığını ileri sürerler. Adorno, eleştiri eksikliğini aklın salt verileri dikkate almasına ve nitelikleri göz ardı ederek niceliksel değere odaklanmasına bağlar. Yani nitelikler üzerinde düşünmeden eleştiri kabiliyeti tekrar kazanılamaz. Böylelikle, araçsal akıl insanın kendi üzerindeki baskısını zamanla arttırmış; bireyin bir nicelik haline dönüşmesiyle bireysellik de kaybolmuştur. Ona göre, araçsal akıl, yaşamın zenginliğini salt faydaya indirger.²³¹

Araçsal akıl, bir taraftan feodal düzeni ve skolastik ontolojiyi yıkmış fakat kendi kurduğu düzen ile yine bir tahakkümü ortaya çıkarmıştır.²³² Dolayısıyla egemenlik ilişkisinde bir değişiklik olmamış sadece egemen güç değişmiştir.

Horkheimer ve Adorno'ya göre, öznel olana herhangi bir bilişsel içeriği olmayan katıksız temsilmiş gibi davranılırken, nesnel olana saf bilişselmiş gibi davranılır. Onlara göre, bu düşünme tarzı, akıl olarak düşündüğümüz şeyin her zaman rasyonel ve irrasyonel, öznel ve nesnel, ampirik olarak kanıtlanabilen ile gerçek olan arasındaki müzakerenin ürünü olduğu gerçeğini gizler. Daha da problemlili bir şekilde, kendini tüm öznel unsurlarından titizlikle arındırmaya çalışan düşünce, sonunda içinde sıkışıp kaldığı bir mitoloji üretir.²³³

Horkheimer ve Adorno, bilimsel sisteme katkı sağlamayan her türlü düşünme biçiminin otoriter ya da yönsüz addedildiğini ileri sürmektedirler. Onlara göre akıl, elde toplanmış verilere sistematik bir düzen kazandırmayı hedefler.²³⁴ Adorno, Aydınlanma'nın bilimsel düzeni ve olgusal bilgiyi kabul ettiğini ve bu sisteme dâhil edilecek yeni fikirlerin de bu düzenin makul bir parçası olacağını söyler.²³⁵

²²⁹ Horkheimer - Adorno, *Aydınlanmanın Diyalektiği*, 122.

²³⁰ Habermas, "Mitle Aydınlanmanın Kördüğümü: Max Horkheimer ve Theodor Adorno", 97.

²³¹ Adorno, *Minima Moralia*, 181.

²³² Theodor W. Adorno, *Negatif Diyalektik*, çev. Şeyda Öztürk (İstanbul: Metis Yayınları, 2016), 31.

²³³ Buchanan, *A Dictionary of Critical Theory*, 210.

²³⁴ Horkheimer - Adorno, *Aydınlanmanın Diyalektiği*, 114-116.

²³⁵ Adorno, *Minima Moralia*, 72.

Adorno'ya göre tözsel akıl ile araçsal akıl birbirinden ayrılmalıdır. Ona göre tözsel akıl, iyi bir yaşamın ne olduğu hakkında fikir verirken, araçsal akıl yalnızca gelişigüzel belirlenmiş amaçlara en kısa yoldan nasıl ulaşılacağını gösteren bir araç görevi görür. Burada akıl araçsallaşarak, bir yönetime dönüşür.²³⁶ Aydınlanma'nın nihai hedefi insanın özgürleşmesi ise, insanın özgürlüğüne tehdit oluşturan her türlü gelişme eleştirilebilir ve bu anlamda kültürel unsurlar da eleştiri konusu olabilir.²³⁷ Adorno, insanın ancak toplumsal ilişkiler içerisinde birey olarak var olabileceğini söyler. Bu ilişkiler ise belli hedefler doğrultusunda bireyin özgürlüğünü sınırlandırarak ve onu üzerinde bir baskı oluşturarak ondan teslimiyet bekleyebilir. Nitekim toplumun işlevsel yapısı, uyumsuzlukları uyumlu bir hale getirebilir. Bireysel yönelimler, toplumsal baskı altında kaldığı sürece özgür ve güçlü olamaz, yani toplumsal yapı içerisinde bireyin eğilimleri eriyerek kaybolur. Adorno'ya göre birey bu baskıdan kaçamaz ve zorunlu bir şekilde kabul eder. Birey her ne kadar yeni seçenekler oluştursa da bu seçenekler de baskı altında şekillenir ve bir süre sonra normal bir hal alarak benimsenir. Aslında bireyin eleştiri yeteneğini kaybetmesine sebep olan durum da budur. Adorno'ya göre birey, egosunu ve hırsını kıran devasa endüstriyel yapı karşısında kendini aciz hissetmektedir. Tüketime coşkusu, eleştirel yetiyi ortadan kaldırır, böylece bilinci şeyleştirir ve öznelliği tasfiye eder.²³⁸

Araçsal akıl, hayatta kalma mücadelesiyle uyumlu bir şekilde doğanın değiştirilip dönüştürülmesi aşamasında ortaya çıkmaktadır. Adorno'nun eleştirdiği nokta, teknolojik gelişmelerin, toplumsal özgürlük ve maddi anlamda refahtaki artışı birbirine bağlayan doğal özgürleştirici bir etken olduğu düşüncesidir.²³⁹ Onun ifadesi ile “gerileyici ilerleme karşısında akıllılık da aptallığa dönüşür.”²⁴⁰ Adorno'ya göre, makinaların birer parçasına dönüşen insanlar, sanki hâlâ özne olarak hareket edebiliyorlarmış ve sanki bir şeyler gerçekten onların eylemlerine bağlıymış gibi sunulmaktadır.²⁴¹

²³⁶ Ömer Naci Soykan vd. “Adorno ve Yapıtı”, *Adorno: Kitle, Melankoli, Felsefe, Cogito: Üç Aylık Düşünce Dergisi*, Sayı 36 (İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2003), 41.

²³⁷ Malcolm Waters, *Modern Sosyoloji Kuramları*, çev. Zafer Cihirlioğlu (İstanbul: Gündoğan Yayınları, 2008), 283.

²³⁸ Charles Sumner, “Wyndham Lewis's Theory of Mass Culture”, *The Space Between*, III/1 (2007), 33.

²³⁹ Geoff Boucher, *Yeni bir Bakışla Adorno*, çev. Yetkin Başkavak (İstanbul: Kolektif Kitap, 2016), 58.

²⁴⁰ Adorno, *Minima Moralia*, 148.

²⁴¹ Adorno, *Minima Moralia*, 15.

Adorno'nun Horkheimer ile birlikte yaptığı Aydınlanma analizi, eleştirel kuramın daha sonraki gelişiminde gündemini tayin eder. Onlar, insanoğlunun fiziksel ve akli faaliyetleri yoluyla çevresindeki dünyayı belirlediği ve şekillendirdiği Hegelci varsayımdan hareket ederler. Sonrasında bilginin hâkim biçimi durumuna gelen, belirlenmiş bir amaca ulaşmak için etkili yolun gösterilmesini de buna eklemişlerdir. Aydınlanmanın tarihsel süreci, teknolojik ve bilimsel olarak sömürebilen bilme yöntemini diğerlerine göre öncelikli kılmaktadır. Adorno'ya göre, dış dünyaya dair kanıtlanabilir tahminler ve genellemeler yapan doğa bilimleri, akıl yürütme tekniklerinin gizli bir biçimidir. O, bürokratikleşmiş ve endüstrileşmiş modern dünyanın, rasyonalizasyon süreciyle şekillendiğini iddia eder. Yirminci yüzyılın sosyal dünyası, akıl kapasitesi küçülen bireylerin eylemlerinin sonucudur. Adorno, kurumsal hayatın, günden güne artan bir şekilde bilim ve teknoloji aracılığıyla yani araçsal rasyonellikle biçimlendirildiğini iddia etmektedir. Araçsal rasyonelliğin kurumsallaşmış biçimleri yanında, toplumsallığın şekilleri, araçsal içeriklere, betimlemeye ve dünya üzerine düşünme yöntemlerine sebep olur. Onlar, hesaplanmış, işlevsel ve bilimsel akıl kurgusunu oluşturur; böylelikle araçsal aklın mutlak olduğu acımasız bir sarmal ortaya çıkar. Öyle ki, gündelik yaşamda kişisel bir hediye bile, daha önce hesaplanmış bütçeye sadık kalınarak ve olabildiğince en az çaba gösterilerek gerçekleştirilen toplumsal bir işleve ve rasyonel bir nezaketsizliğe dönüşür.²⁴²

Adorno, Aydınlanmanın hem imkânsız hem de gerekli olduğunu söyler. Aydınlanma'ya yalnızca rasyonel insan faaliyetleri ile ulaşılabilir olması ve sorunun kaynağının hala rasyonelliğin kendisi olması, onu imkânsız hale getirir. Ancak gereklidir, yoksa insanlık tutsaklığa ve kendini imha etmeye doğru hızlı bir şekilde savrulacaktır.²⁴³

Adorno, rasyonellik tartışmalarında Weber'den büyük ölçüde etkilenmiş, onun araçsal-işlevsel-değere dönük akıl kategorilerinde Weber belirleyici olmuştur.²⁴⁴ O, öznel akli Weber'in araçsal rasyonelliği ile eşdeğer tutarak hataya düşmüş gibidir. Çünkü burada öznellik diğer öznelardan yalıtılmış bir halde yani tek mantıklı olarak algılanır ve bu açıdan bakıldığında akıl zorunlu olarak bir araçtır ve öznenin doğayı yönetmesini sağlar.²⁴⁵

²⁴² Adorno, *Minima Moralia*, 46.

²⁴³ James Gordon Finlayson, *Habermas*, çev. Talat Kılıç, (İstanbul, Dost Yayınları, 2007), 28-31.

²⁴⁴ Tamer Yıldırım, *Adorno ve Estetik*, (İstanbul: Değişim Yayınları, 2018), 44.

²⁴⁵ Callinicos, *Toplum Kuramı, Tarihsel Bir Bakış*, 418.

Adorno'ya göre, araçsal akıl, insanın birtakım hedeflerine en hızlı ve kısa yoldan nasıl gidebileceğini gösteren bir araçtır. Pozitivizm ve kültür endüstrisi çağında nesnellik onu yöneten özneler tarafından hesaplanır.²⁴⁶ Araçsal akıl, aklın doğrudan bir usul ve yöneme dönüşmesini ifade etmektedir.²⁴⁷ Adorno ise pragmatizmin en son biçimi olarak gördüğü araçsalcılığı, düşüncenin yalnızca uygulanması ile değil, aynı zamanda şeklinin önsel şartlarıyla ilgili olarak görmüştür.²⁴⁸

Adorno ve arkadaşları, araçsal aklın bir örneği ve biçimi olarak gördükleri için kapitalizmi ve kapitalist üretim şeklini eleştirmişlerdir. Bu haliyle, kapitalizm Aydınlanma'nın bir parçası durumundadır.²⁴⁹ Egemen akıl karşısında, diyalektik akıl her zaman akıl dışı görünür ve makul görünebilmesi için bu akli iptal etmesi ya da içermesi gerekmektedir.²⁵⁰

Genel olarak, Adorno, eserlerinde araçsal akli kapsamlı bir şekilde eleştirmiştir. Araçsal akıl, insanlar ve doğa da dâhil olmak üzere her şeye, içsel değerlerine göre değer vermek yerine, amaca giden bir araç olarak gören bir akıl yürütme ve rasyonellik tarzını ifade eder. Adorno, bu tür bir rasyonelliğin modern topluma hâkim olduğunu, çeşitli baskı, yabancılaşma ve insan yaşamının ve doğanın bozulmasına yol açtığını savunmaktadır. Ona göre araçsal akıl, insanoğlunun doğa ve toplum üzerinde kontrol sahibi olmak için aklını kullandığı, ancak sonunda kendi yarattıkları sistemlerin kölesi haline geldiği süreci ifade eden 'Aydınlanma'nın diyalektiği' olarak adlandırdığı şeyle yakından bağlantılıdır. Bu süreçte rasyonellik araçsallaştırılır, özgürleşme ve gelişme yerine baskı ve sömürünün çıkarlarına hizmet eder. Adorno, kapitalizm, bürokrasi, teknoloji, hatta kültür ve sanat da dâhil olmak üzere modern yaşamın çeşitli yönlerinde araçsal aklın işlediğini düşünmektedir. Adorno'ya göre, araçsal akıl altında, verimlilik ve üretkenlik arayışında insanın yaratıcılığı bastırılmaktadır.²⁵¹ Ona göre, modern toplumda etkinliğe, üretkenliğe ve niceliğe yapılan vurgu, her şeyi yalnızca metalara ve kâr araçlarına indirgemektedir. Bu, kültürün metalaşmasına, sanatın standartlaşmasına, bireyselliğin ve özgünlüğün kaybolmasına yol açmaktadır. Üstelik Adorno, araçsal aklın aynı zamanda insanların düşünme ve dünyayı algılama biçimine de nüfuz ettiğini,

²⁴⁶ Adorno, *Minima Moralia*, 74

²⁴⁷ Soykan, Keskin, Dellaloğlu, "Adorno ve Yapıtı", 41.

²⁴⁸ Adorno, *Minima Moralia*, 205.

²⁴⁹ Soykan, Keskin, Dellaloğlu, "Adorno ve Yapıtı", 50.

²⁵⁰ Adorno, *Minima Moralia*, 77.

²⁵¹ Adorno, *Minima Moralia*, 76.

bilinçlerini şekillendirdiğini ve alternatifleri hayal etme yeteneklerini sınırladığını savunmaktadır. Araçsal aklın tahakkümünün, eleştirel düşünceyi ve yaratıcılığı bastırdığına, bireylerin kapitalizm makinesinin sadece dişlilerine indirgendiği konformist ve uyumlu bir topluma yol açtığına inanmaktadır. Adorno, araçsal aklın baskıcı etkilerine karşı koymak için, rasyonalizasyon ve metalaştırmanın hâkim mantığına direnebilecek bir eleştirel bilinç biçimi çağrısında bulunmaktadır. Gerçek eleştirinin, insan yaşamını şekillendiren toplumsal ve tarihsel güçlere ilişkin farkındalığı ve statükoya meydan okuma isteğini gerektirdiğine inanmaktadır. Bu anlamda, Adorno'nun araçsal akla yönelik eleştirisi, onun insanın özgürleşmesini ve toplumsal dönüşümü teşvik etme yönündeki daha geniş projesinin bir parçasıdır. Ancak bu argümanlar çeşitli eleştirilerle karşılaşmıştır. Habermas, Horkheimer ve Adorno'nun akıl eleştirisini çok karamsar bulmuş ve bu eleştirilerin bir 'normatif temel'den yoksun olduğunu savunmuştur. Habermas'a göre, aklın tamamen araçsallaşmış bir şekilde ele alınması, Aydınlanma'nın sunduğu özgürleşme potansiyelini göz ardı eder.²⁵² Ayrıca Horkheimer ve Adorno eleştirilerinin yanısıra bir alternatif sunmaması nedeniyle postmodern düşünürler tarafından eleştirilmiştir.²⁵³

2.1.1.1. Rasyonelleşme

Adorno'ya göre birey, toplum içerisinde şekillenir ve kendisini toplumun şartlarına uydurur. Bu uyum sürecinde, kendini bağımlı hissetmenin oluşturduğu bilinç ile akıl başka özne ve nesnelere göre hareket ederek kendini araçsallaştırır. Dolayısıyla birey, dış dünyadaki gerçekliği eleştirel bir bakış açısıyla anlamaya ve yorumlamaya çalışmaz, aksine onu kendi zihin dünyasında ideal bir biçimde konumlandırır. Minima Moralia'da adil yaşam üzerine ahkâm kesen egemen özne, hem kendi iradesinin hem de bilme yeteneğinin efendisi değildir. Daha ziyade, Avrupa'yı kasıp kavuran barbarlığın şiddetiyle ve felaket sırasında ve sonrasında yaşamaya devam etmenin insanlıktan çıkaran bedelinin keskin farkındalığıyla yaralanan bir öznedir. Başka bir deyişle, yanlış bir şekilde adil bir hayat sürmenin imkânsızlığını anlayan ve bu nedenle artık hayatın hakikatini onun yabancılaşmış biçimiyle yüzleşmeden deneyimlemenin mümkün

²⁵² Jürgen Habermas, *İletişimsel Eylem Kuramı*, çev. Mustafa Tüzel (İstanbul: Kabalcı Yayınevi, 2001), 393-394.

²⁵³ Jay, *Diyalektik İmgelem*, 19.

olmadığını kabul eden bir öznedir.²⁵⁴ Gerçekten de düşünce, nihai kendi kendini yok etmenin irrasyonel bedelini bile üstlenen böylesine etkili bir yıkımla karşı karşıya kaldığında felç olur.

Dahası, Aydınlanma modernitesinin temelini oluşturan akıl, özne, özerklik, özgürleşme ve ilerleme gibi büyük fikirler, bu modernleşme sürecinin getirdiği yıkım karşısında önemini yitirmekte ve etkilerini kaybetmektedir. Ancak, bu gelenek içerisinde eleştiriye açık ve karşı durulabilir olan unsurlar da bulunmaktadır. Özellikle, bireyleri birer amaç olarak gören aydınlanma ilkesi, araç ile amaç arasındaki ilişkinin tersine çevrilmesiyle baltalanmıştır. Bu tersine çevirme süreci, yaşamı geçici ve anlamsız bir hayaletle dönüştüren kapitalist modernleşme süreçlerinin absürtlüğünü gözler önüne sermektedir. Böyle bir süreçte artık saflık söz konusu olamaz. Zira barbarlık, bu süreçte dışsal bir unsur olmaktan ziyade, modernleşme sürecinin ve onun doğasında barındırdığı çelişkilerin içinde kök salmıştır. Bu gerçek, aydınlanmış modernliğin ve onun temel öz-anlayış figürlerinin radikal bir özeleştirisini zorunlu kılmaktadır. Özellikle modernitenin temsilcisi olan ‘özne’ fikri, bu bağlamda kritik bir incelemeye tabi tutulmalıdır. Adorno’nun modern özneleşmeyi ve öznelliği radikal biçimde eleştirme çabaları, yirminci yüzyılda yaşanan barbarlık deneyimlerinden köklü bir şekilde beslenmiştir. Bu tür deneyimler, yalnızca modern öznelliği biçimlendiren süreçleri değil, aynı zamanda tarihsel dinamiklerin ezici nesnelliği ile öznenin çözülmesi arasındaki bağı ortaya çıkarmaktadır. Bu bağlar, özellikle imha kamplarında doruğa ulaşmış ve yalnızca kamplarla sınırlı kalmayacak şekilde tarihsel ve toplumsal gerçekliğin temelini sarsmıştır.²⁵⁵

Toplumdaki egemen güçler, bireyler için düşünür, ihtiyaçları belirler ve onlar adına üretir. Kendisine her şeyin hazır bir şekilde sunulduğu birey, düşünme gereksinimi duymaz ve zihinsel anlamda körelmeye başlar. Süreçle uyumlu hale gelen birey, kendisine dayatılan fikir ve eylemlere sadakat göstermeye başlayarak, irrasyonel davranışlardan kaçınır. Artık onun için daha önceden düşünülmüş ve hesaplanmış rasyonel davranışlar söz konusudur. İçerik, içi boşaltılarak rasyonelleştirilmiş ve anlamsız kavramlar yığına dönüştürülmüştür. Her şeyde aklın ölçüt olarak görülmesi ve bu doğrultuda hareket etmeye çalışmak, tahakküm altına alınmış ve rasyonelleşmiş

²⁵⁴ José A. Zamora, “The Fragile Strength of a Dissolving Subjectivity”, *Krisis*, 41 (2) (Journal for Contemporary Philosophy, 2021), 60.

²⁵⁵ José A. Zamora, “The Fragile Strength of a Dissolving Subjectivity”, 60.

bir toplum yapısı meydana getirmiştir. Adorno'ya göre, rasyonel bir toplumda mutlu olma imkânı da ortadan kalkmaktadır. Özellikle kültürün rasyonelleşmesi ile kültür ve doğa birbirine benzemekte, bu bütünleşme ile kültürün ilkesi de ortadan kalkmaktadır. Adorno, bu durumda barış olasılığının da ortadan kalktığını düşünür.²⁵⁶ Adorno, rasyonalizme değil, Aydınlanma aklının aldığı biçime karşıdır.

Adorno'nun temel iddiası, aydınlanmış rasyonalitenin gerçekte bir tür araçsal rasyonellik olduğudur. Adorno, Aydınlanma terimini, Antik dünyayı yöneten bazı gerçekten çılgın batıl inançları ve mitleri çürütmek için ortaya çıkan entelektüel süreç olarak anlamaktadır. Aydınlanmış rasyonalite, bu nedenle mitin yalanlarını aşmanın, efsaneyle olan bağları kırmanın bir aracıdır.

Adorno, kendimizi Antik mitolojiden kurtarma sürecinde geliştirdiğimiz rasyonelliğin tamamen rasyonel olmadığını, bunun yerine mitin üstesinden gelme iddiasında bulunurken körü körüne mitin temel bir ilkesini uygulayan bir araçsal rasyonellik biçimi olduğunu düşünür. Ona göre, kapitalizm, araçsal rasyonalitenin düşünce ve davranışa tamamen hâkim olduğu bir toplumun nihai yansımasıdır. Rasyonalitenin, tarihsel olarak kendi nesnesinden bağımsız olarak gelişmesi gibi, modern toplum da kapitalizmin kâr ilkesi tarafından yönlendirilir; bu, insanların mutluluğunu hesaba katmayan ve çoğu zaman doğrudan onunla çelişen, toplumsal açıdan bağlayıcı bir hedeftir. Üstelik ekonomik pazarın işlevi de metaların değişimine bağlıdır. Her şey ancak başka bir şeyle değiştirilebildiği ölçüde değerlidir. Hiçbir şeyin tek başına değeri yoktur ve her şey sonuçta fiyatının değeridir ve de bir metadır. Bireyler olarak bile tamamen değiştirilebilir durumdayız ve Adorno'ya göre, tıpkı özelde sigorta şirketinin yaşam ve ölümle ilgili olduğu gibi genel olarak her şeyle ilgili olan bir sistem tarafından değersizleştirildik. Önemli olan kimin öldüğü değil; kazalar ile şirketin yükümlülükleri arasındaki orandır.²⁵⁷

Genel olarak, Adorno, rasyonalizasyon kavramını modernite bağlamında toplum üzerindeki etkilerini incelemiştir. Adorno'ya göre rasyonalizasyon, araçsal aklın veya verimliliğe, tahakküme ve kontrole yönelik rasyonelliğin, toplumu organize etme ve düşünmenin baskın tarzı haline geldiği süreci ifade eder.²⁵⁸ Adorno, Aydınlanma'nın hem doğa hem de insan üzerinde hâkimiyet kurmasına yol açtığına inandığı araçsal akıl

²⁵⁶ Adorno, *Minima Moralia*, 35, 122.

²⁵⁷ Adorno, *Minima Moralia*, 242.

²⁵⁸ Adorno, *Minima Moralia*, 68.

vurgusunu eleştirmiştir. Ona göre rasyonalizasyon, bürokratikleşme, standardizasyon ve kültürün metalaştırılması dâhil olmak üzere modern yaşamın çeşitli yönlerinde kendini göstermektedir. Adorno'nun temel kaygılarından biri, rasyonalizasyonun bireyselliği ve yaratıcılığı nasıl bastırdığı ve insanları kapitalist toplum mekanizmasının dişli çarklarına indirgediğidir. Rasyonalizasyonun, müzik, film ve edebiyat gibi standartlaştırılmış kültürel ürünlerin kitlesel olarak üretildiği ve uygunluğun sürdürülmesine ve mevcut güç yapılarının güçlendirilmesine hizmet eden bir kültür endüstrisi ile sonuçlandığını savunmuştur. Dahası Adorno, rasyonalizasyonun sosyal kurumları ve etkileşimleri nasıl şekillendirdiğini ve bireylerin kendi emeklerine ve birbirlerine yabancılaşmasına yol açtığını araştırmıştır. O, rasyonalizasyonu, insan ilişkilerinin giderek kişisel olmayan sistem ve süreçler tarafından aracılık edildiği toplumun insanlıktan çıkarılmasına katkıda bulunan bir şey olarak görür.²⁵⁹ Kısacası, Adorno'nun rasyonalizasyon analizi, bunun bireysel özerklik, eleştirel düşünme ve gerçek insan gelişimi üzerindeki olumsuz sonuçlarını vurgulamaktadır. O, rasyonalizasyon güçleriyle eleştirel bir ilişki kurulması ve insani değerlere ve özgürleşmeye öncelik veren alternatif rasyonellik biçimlerinin geliştirilmesi çağrısında bulunmaktadır.

2.1.1.2. Yabancılaşma ve Şeyleşme

Yabancılaşma kuramı, Marx'ın bireyi merkeze aldığı ve kapitalist üretim sisteminin toplumsal süreç üzerinde yıkıcı bir etki gösterdiği yapıdır. Adorno, 'yabancılaşma' kavramını Marksist gelenekten miras almıştır. Marx, bu yaklaşım ile insanların yaşam koşullarını anlamaya çalışmıştır.²⁶⁰ Modernitenin temel motiflerinin başında, yabancılaşma, yalıtılmışlık, yalnızlık, anomi gibi kavramlar yer alır.²⁶¹ Yabancılaşma, tüm doğal dünyayı işlemeyi ve ona hükmetmeyi amaçlayan sosyo-teknolojik rasyonalitenin diyalektik diğer yüzünü ifade eder. Max Weber'in karamsarlığının izinden giden Adorno'ya göre, insanlar yaşadıkları gerçekliği ne kadar büyüsünden arındırır ve yönetirse, ona daha çok yabancılaşırlar.²⁶²

²⁵⁹ Adorno, *Minima Moralia*, 97.

²⁶⁰ Ollman, *Yabancılaşma, Marx'ın Kapitalist Toplumdaki İnsan Anlayışı*, 213.

²⁶¹ J.M. Bernstein, "Görünüşü Kurtarmak Niye? Metafizik Deneyim ve Etiğin Olabilirliği", *Adorno: Kitle, Melankoli, Felsefe, Cogito: Üç Aylık Düşünce Dergisi*, Sayı 36 (İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2003), 202.

²⁶² Ulrich Plass, "Refunctioning Alienation: Brecht and Adorno in Los Angeles" (1-36), 4. https://www.academia.edu/9969811/Refunctioning_Alienation_Brecht_and_Adorno_in_Los_Angeles

Adorno'nun ahlaki aforizmalarının amacı, sistemin mevcut normallliğini, tüm zarar verici çelişkileriyle görünür kılmaktır. Bu görünür kılma, dilbilimsel yabancılaştırma teknikleriyle gerçekleşir. Adorno'nun Los Angeles'taki yazılarındaki amaç, yabancılaşmayı yabancılaşma aracılığıyla yeniden işlevlendirmektir. Böylece, sürgünün bir yabancı olarak statüsü, sadece bir yabancılık değil, daha çok zarar görmüş hayatın içindekilerle ilgili bilgi diyalektik olarak yeniden değerlendirilir.²⁶³ Adorno, *Minima Moralia*'da politik değil, etik bir perspektif iddia ettiğinden, yanlış bilincin günlük bir tezahürü olarak yabancılaşmanın niteliğini ortaya koymaya çalışır.

Adorno'ya göre, dolaysız yaşam hakkındaki gerçeği öğrenmek isteyen kişi, onun yabancılaşmış biçimini, bireysel varoluşu en ince ayrıntısına kadar belirleyen nesnel güçleri incelemelidir.²⁶⁴ Burada kastedilen sadece bireyin toplumla iç içe olduğu tezi değil, daha da önemlisi, bireylerin yaşamlarının gerçekleştirilmesine 'yabancılaşmış bir biçim' veren nesnel güçleri anlamaktır.

Felsefenin bir zamanlar hayatı tasavvur ettiği biçim artık sona ermiştir: Filozofların bir zamanlar hayat olarak bildikleri şey, özerkliğini kaybetmiş; artık sadece tüketim ve maddi üretim sürecinin bir uzantısı haline gelmiştir.²⁶⁵ Adorno'nun, 'yaşam' derken canlı olmanın fizyolojik olgusundan daha fazlasını kastettiği açıktır; o, özellikle, insanların kendi kaderini tayin ettikleri düşünce ve eylem potansiyellerine göre yaşamalarına izin verecek, eksik olan 'doğru yaşamı' kasteder.²⁶⁶ İnsan hayatı, maddi geçim sağlamanın bir aracına dönüşmüş durumdadır. İnsanın aktif yaşamı, kendini gerçekleştirmekten ziyade kendini korumanın bir aracı haline geldiğinde, insan da türsel varlığından uzaklaşmaktadır. Adorno'ya göre, yaşamla üretim arasındaki ilişki saçma bir boyuta taşınmış, amaçlar ve araçlar yer değiştirmiştir. Artık kendini tayin eden bir insan yaşamı yoktur ve hayat bir amaçtan üretim aracına dönüştürülmüştür. Adorno, üretim ilişkilerindeki değişimi, büyük ölçüde tüketim alanında olup bitenlere bağlar. Ona göre, işçi ağırlıklı olarak üretim alanında yer alır, entelektüel ise tüketici alanında ikamet eder. Entelektüel bir işçi değildir ve o, işçinin yabancılaşmış emeğiyle hayatını sürdürme eğilimindedir.²⁶⁷ Ayrıca bireyin bilinçli ya da bilinçsiz olarak içinde

²⁶³ Plass, "Refunctioning Alienation: Brecht and Adorno in Los Angeles", 1.

²⁶⁴ Adorno, *Minima Moralia*, 15.

²⁶⁵ Adorno, *Minima Moralia*, 13.

²⁶⁶ Ulrich Plass, "Expropriated Death: Alienation and Nullification in Adorno's *Minima Moralia*" *Adorno and the Concept of Genocide*, ed. Ryan Crawford - Erik M. Vogt (Boston: Brill-Rodopi, 2016), 291/84.

²⁶⁷ Adorno, *Minima Moralia*, 13, 196.

bulunduğu tüketim alanı, sadece üretim ilişkilerini yansıtmakla kalmaz, aynı zamanda gerçek bir yaşamın görüntülerini içerir. Diğer taraftan, üretim alanında herhangi bir değişikliğin gerçekleşmesi, üretimin tüketim alanına nasıl yansıdığına bağlıdır. Adorno'ya göre tüketim alanı, yanlış bilinç alanıdır ve insanın insanlığı üretim mantığına kurban edilmiştir. Onun tüketim alanı, öznenin özne olarak faaliyet gösterdiği alandır. Ancak tüketim alanı nasıl yalnızca hayatın görünüşünü barındırıyorsa, özne de özü olmayan bir görünüşe dönüşmüştür.²⁶⁸

Adorno, toplumun kendi kurbanları eliyle ne kadar değiştirebileceğini sorgulayan bir diyalektikçi olmasından dolayı Georg Lukacs'ı şaşırtıcı bir şekilde övmektedir. Adorno'ya göre, Lukacs'ın devrimci Leninist öncü partiyi devrimci hareketin çıktığı yer olarak görmesi, onun 'şeyleşme' teorisi nedeniyle önemlidir. Bu şeyleşme teorisinin, Horkheimer ve Adorno'ya, toplumsal yaşamın her alanında şeyleşmeyi ortaya koymalarını sağlayan bir plan sunduğu iddia edilebilir.²⁶⁹

Adorno 'şeyleşme' kavramını, bu kavramı Marx'ın meta fetişizmi görüşlerine dayanarak geliştiren Lukacs'tan almıştır.²⁷⁰ Lukacs, işçilerin şeyleşmeye karşı direnebileceklerini söyler. Ona göre, işçi şeyleşmeye karşı bilinçli bir şekilde başkaldırdıkça ruhu ve insanlığı metalara dönüşmeyecektir.²⁷¹ Burada önemli olan, direniş sırasındaki işçinin ruhunun farklı olması değil, bu ruhun kutsal bir mesele haline gelip, şeyleşmenin işçi ruhunu etkilememesidir. Lukacs, tam bir paradoks içerisindedir. Devrimci özneyi, onun şeyleşmiş varlığına dışsal olan ve kalan bir faktörden türetir.²⁷²

Şeyleşme konusunda ciddi endişeler taşıyan Adorno'ya göre, şeyleşme her şeyi kuşatmış durumdadır ve onun etkisinden kurtulan hiçbir kuram yoktur. Adorno'ya göre, gerçeğe ancak onu yanlışlayan olumsuz kavramlar aracılığıyla ulaşılabilir.²⁷³

Adorno'ya göre, estetik deneyim, hem metafizik açısından hem de toplumsal açıdan önemlidir. Sebebi, bir yandan sanatın gerçeklikle olan bağının temelinde yatarken, bir

²⁶⁸ Adorno, *Minima Moralia*, 15-16.

²⁶⁹ Werner Bonefeld, "Adorno'da Özgürleştirmeci Praksis ve Kavramsallık". çev. Kutlu Tunca. *Olumsuzluk ve Devrim: Adorno ve Politik Eylemcilik*. John Holloway vd. 137-165 (İstanbul: Otonom Yayıncılık, 2013), 138-139.

²⁷⁰ Hal Foster, *Tasarım ve Suç*, çev. Elçin Gen. (İstanbul: İletişim Yayınları, 2015), 96.

²⁷¹ Georg Lukacs, *Tarih ve Sınıf Bilinci*, çev. Yılmaz Öner (İstanbul: Belge Yayınları, 1998), 276.

²⁷² Bonefeld, "Adorno'da Özgürleştirmeci Praksis ve Kavramsallık", 160.

²⁷³ Timothy Bewes, *Şeyleşme: Geç Kapitalizmde Endişe*, çev. Deniz Soysal (İstanbul: Metis Yayınları, 2008), 18-19.

yandan da neredeyse her seferinde şeyleşme tarafından kuşatılan deneyim boyutları sanat eserleri tarafından kaydedilerek nesnelleştirilir.²⁷⁴

Horkheimer ve Adorno, Aydınlanma'yı neredeyse yeni baştan yazar ve onların Aydınlanmanın Diyalektiği eserinin ana teması Aydınlanma'nın kendi ideallerine olan ihanetidir. Toplumsal eleştirileri, aslında modern aklın eleştirisidir ve temelinde Aydınlanma'nın vardığı noktada ortaya çıkan sonuçlar bulunmaktadır. Aydınlanma'nın ulaştığı sonuç, kendi kendini imha etmesidir. Aydınlanma'nın doğa ile özneyi kesin çizgilerle birbirinden ayırması ve Aydınlanma aklının bireyi silikleştirmesi bu sonucu doğurmuştur. Akıl, artık sadece amaçlara ulaşmak maksadıyla kullanılan araçlarla tanımlanmaya başlamış ve böylece yeni bir egemenlik biçimi oluşmuştur. Birey, varlığını kendisine tanımlanan rollerin dışında tanımlayamaz hale gelmiştir. Ayrıca özne ile doğanın mutlak ayrımı, doğayı insana bağımlı kılmış ve insanın doğayı kendi varlığı karşısın dışsal bir öge şeklinde algılamasına sebep olmuştur. Bu durumda ise, insan için doğa şeyleşecektir. Modern dönemde doğa, sadece üzerinde hâkimiyet kurmak üzere bilgisine ihtiyaç duyulan bir nesneye dönüştürülmüştür. Aydınlanma akli ve düşüncesi, modern insanın da çöküşünü hazırlamıştır. Yani insanın doğa üzerindeki egemenlik idealleri, hem doğanın hem de insanın kendi iç doğasının tahakküm altına alınması ile sonuçlanmıştır. Adorno da Horkheimer gibi Aydınlanma'nın mite dönüştüğünü düşünür.²⁷⁵

Adorno'ya göre, kültür ve sanatın endüstrileşmesi, akli ideoloji karşısında geri dönülmez bir şekilde geriye çekmiştir. Sanat yapıtları, bir endüstri ürünü haline getirilmiş ve artık ticari bir meta olarak görülme eğilimi başlamıştır. Ona göre, teknolojinin gücü, ekonomik anlamda ona sahip olanların gücüne dönüştükçe, biçimsel olarak gelişmiş ancak nispeten kapalı bir sanat, yani sadece modern bir sanat doğruyu anlatabilir. Bu şekilde kapalılık, sanatı bir yükümlülük haline dönüştürür ve bu da sanatçının kültür endüstrisi tarafından planlanmış bütün gösterilere dâhil olmaktan kaçınması demektir. Adorno, bu konuda uzlaşmacı bir yaklaşım sergilemediği ve sanatı en üst düzey bir konuma yerleştirmeyi amaçladığı için eleştirilmiştir. O, Marx'ın

²⁷⁴ Adorno, *Aesthetic Theory*, 429.

²⁷⁵ Besim Dellaloğlu, *Romantik Muamma*, (İstanbul: Ayrıntı Yayınları, 2010), 45-47.

kapitalist toplum tahlilinde kullandığı şeyleşme ve yabancılaşma kavramlarını, Batı uygarlığı tarihine uyarlayarak yorumlamıştır.²⁷⁶

Adorno'ya göre, kapitalist toplum, teknolojik, siyasi, bürokratik düşünceden meta fetişizmine kadar her alana yayılmış bir şeyleşmenin kıskacında kıvranmaktadır. Hâkim ideoloji eseri görünürde çelişkiden uzaktır, yani Adorno, esasen onu istediği gibi görmekte ve onu görünen yüzü ile yorumlamaktadır. Şayet şeyleşmenin etkisi her alanda hissediliyorsa, farazi olarak bu şeyleşme kavramının tanımlanmasında kullanılan ölçütü de kapsar ve şeyleşme kavramı tanımlanamaz bir hal alır. Yabancılaşma ise, sonuç olarak yabancılaştırılmanın farkına varamamak olacaktır. Şayet şeyleşmenin etkisi her tarafta hissediliyorsa, varsayımsal olarak bunun şeyleşme yargısını verirken kullandığımız ölçütü de kapsamı gerekir ve böyle bir durumda hiçbir şekilde şeyleşmeyi tanımlayamayız. O zaman, geç dönem Frankfurt Okulu'nun yaptığı eleştiriler de olanaksız bir hale gelir. Sonuç olarak, yabancılaşma, yabancılaştırılmanın farkında olmama ve farkına varamama olacaktır. Bir durumu yabancılaşmış veya şeyleşmiş olarak nitelendirmek, örtük bir şekilde, buna alternatif oluşturan ve nihayetinde bizim yabancılaşmış olmamızın ölçütü olabilecek eylem ve imkânlar işaret etmek demektir. Bu tür imkânlar, toplumsal iletişim biçimlerine resmedilmiş durumdadır. Bu tarz olanaklar, toplumsal deneyimlerin karmaşıklığı ve çelişkiselliğinden kaynaklanır. Üretim tarzlarının, egemen toplumsal düzenin ve egemen kültürün hiçbirisi, insani amacın ve insani eylemin tamamını geçerlikte hiçbir zaman ve hiçbir şekilde kapsayamaz ya da tüketemez.²⁷⁷

Adorno'ya göre, şeyleşmenin tüm suçların sorumlusu olarak gösterilmesi ve üzerindeki fazla zorlama idealist bir boyut taşımaktadır.²⁷⁸ Adorno, şeyleşme konusunda sağlam fikirlere sahiptir ve özellikle ilk döneminde ütöplast değıldır. Bir olayı ya da durumu şeyleşme olarak tanımlamak için, öncelikle şeyleşmemiş olanın neyi ifade ettiğini bilmemiz ve şeyleşmemiş yaşamı tanımlarken bir takım ölçütlere ve standartlara sahip olmamız gerekir.²⁷⁹ Adorno'ya göre, şeyleşmiş olanın yaşamı son bulmaktadır. Örneğin, mültecilerin önceki yaşamları silinir ve gittikleri ülkeye taşınamaz. Hatta düşünce ve

²⁷⁶ Nejat Bozkurt, *20. Yüzyıl Düşünce Akımları: Yorumlar ve Eleştiriler*, (İstanbul: Morpa Kültür Yayınları, 2004), 201.

²⁷⁷ Terry Eagleton, *İdeoloji*, çev. Müttalip Özcan (İstanbul: Ayrıntı Yayınları, 2005), 77-78.

²⁷⁸ Eagleton, *İdeoloji*, 147.

²⁷⁹ Axel Honneth, "Almanya'da Eleştirel Kuramın Bugünü", *Eleştirel Bakış; Entellektüellerle Söyleşiler*, ed. Peter Osborne, çev. Elçin Gen, 145-168 (İstanbul: İletişim Yayınları, 2013), 163.

anıları da etkisi altına alır, yani geçmiş bile korunamaz hale gelir. Tüm bilgiler, bir soru formatından ibaret olan özgeçmiş dosyasına sıkıştırılır.²⁸⁰ Araçsal akıl, doğayı olduğu gibi insan ilişkilerini de şekleştirmekte ve birtakım amaçlar için araç haline getirmektedir. Bir taraftan doğa denetim altında tutulurken diğer taraftan kendi özgür iradesini kullanamayan ve doğaya yabancılaşan insan da görünürlüğünü kaybeder. Adorno'ya göre, Aydınlanma'nın özne ile doğayı birbirinden ayırması kendi ideallerine bir ihanettir.

Horkheimer ve Adorno için Aydınlanma, doğaya hâkim olma, insanı onun elinden kurtarma girişimidir. Ancak girişim, hem doğaya hem de insanlığa hâkim olmakla sonuçlanır; her şey bir araca, işe yarar hale getirilecek ya da atılacak bir şeye dönüşür. Ölüm kamplarında, Aydınlanma'nın nesneler ve kişiler arasında korumaya çalıştığı çizgi silinir. Kişiler, manipülasyon ve yıkım için nesneler haline gelir.²⁸¹

Genel olarak, Adorno, Marx'ın yabancılaşma fikrini temel alarak, yabancılaşmayı modern kapitalist toplumun temel bir yönü olarak görmektedir. Adorno için yabancılaşma, bireylerin kendi doğalarından, birbirlerinden ve emeklerinin ürünlerinden ayrılmasını (yabancılaşmasını) ifade eder. Kapitalist toplumlarda insanlar çoğunlukla işlerine yabancılaşırlar, çünkü onlar daha büyük bir endüstri makinesinin yalnızca dişlileridirler ve emekleri ya da ürettikleri ürünler üzerinde çok az kontrole sahiptirler. Ayrıca toplumun baskı ve talepleri nedeniyle bireyler kendilerine yabancılaşabilmekte, kendi arzularından ve özgün benliklerinden kopuk hissedebilmektedirler. Yine Marx'ın çalışmalarından alınan ancak Adorno tarafından yeniden yorumlanan şekleşme, insan ilişkilerinin, sosyal yapıların ve kültürel ürünlerin, metalara veya eşyalara dönüştürüldüğü süreci ifade eder. Başka bir deyişle, kapitalizmde toplumsal ilişkiler ve kültürel olgular sıklıkla değişim değerlerine indirgenir, içsel niteliklerini kaybeder ve alınıp satılacak nesneler haline gelir. Adorno, şekleşmenin, insan deneyimi ve yaratıcılığı da dâhil olmak üzere her şeyin metalaştırıldığı ve standartlaştırıldığı bir dünyaya yol açtığını, bunun da insanlar arasındaki özgünlüğün ve gerçek bağın kaybolmasıyla sonuçlandığını savunmaktadır. Adorno, bu kavramların birbirleriyle yakından ilişkili olduğuna ve kapitalizmdeki modern durumun karakteristik olduğuna inanmaktadır. Yabancılaşma ve şekleşmeyi, yalnızca ekonomik ilişkileri değil aynı

²⁸⁰ Adorno, *Minima Moralia*, 51.

²⁸¹ Daniel Malloy, "Dialectic and Enlightenment: The Concept of Enlightenment in Hegel and Horkheimer-Adorno", *Auslegung: A Journal of Philosophy*, 27/2 (Winter-Spring 2005), 45.

zamanda kültürü, sanatı ve bireysel öznelliği de şekillendiren yaygın güçler olarak görmüştür. Adorno'ya göre, kitlesel üretilen eğlence ve standartlaştırılmış estetik biçimleriyle kültür endüstrisi, kültürel ürünlerin şekillenmesine örnek teşkil ederken, metaların fetişleştirilmesi gibi olgular da toplumdaki daha geniş şekillenme sürecine örnek teşkil etmektedir. Özetle, Adorno'nun yabancılaşma ve şekillenme analizi, kapitalizmin insanlık dışı etkilerine ve onun toplumsal ilişkileri, kültürel üretimi ve bireysel deneyimi şekillendirme biçimlerine dair eleştirel bir bakış açısı sunmaktadır.

2.1.2. Pozitivizm Eleştirisi

On dokuzuncu yüzyılda pozitivizm, sosyal bilimler ve beşeri bilimlerin en güvenilir ve yararlı sonuçları garanti etmek için başarılı doğa bilimlerine bir model olarak bakması gerektiği fikrini temsil etmeye başlamıştır. Pozitivizme göre bilimsel yöntem, ampirik, anti-metafizik olmalı ve sonuçlarını biçimsel mantığa göre çıkarmalıdır. Pozitivizm ve sosyoloji arasındaki yakın ilişki, Herbert Spencer ve Vilfredo Pareto gibi düşünürlerle on dokuzuncu yüzyıl boyunca sabit kalmıştır. Bununla birlikte, Comte'den ilham alan sosyoloji ve antropoloji için en etkili ve iddialı pozitivist program, sosyal olguların özel doğasını vurgulayan ve sosyolojinin bu şekilde olmasını talep eden Emile Durkheim tarafından on dokuz ve yirminci yüzyılların başında Fransa'da kurulmuş ve uygulanmıştır. Yalnızca sosyoloji için değil, genel bir pozitivist program formüle etme ve geliştirme girişimi, yirminci yüzyılda daha da büyük bir örgütsel ve propaganda gücüyle devam etmiştir.²⁸² Frankfurt Okulu, bu değerden bağımsız bilim eleştirisi geleneğini sürdürmüş ve bu nedenle bazen pozitivizm kavramını çok genel anlamda kullanmakla eleştirilmiştir. Aydınlanmanın Diyalektiği ve Akın Tutulması gibi yapıtlarda, sanki her şeyi kapsayan bir pozitivizm, akıllı ve rasyonaliteyi ele geçirmiş gibidir. Pozitivizme tam bir anlam vermenin zorluklarına rağmen, Adorno, pozitivizm kavramının genel bir kullanımını savunur. Eleştirel teori için pozitivizm eleştirisi, sadece bilim felsefesinde bir mesele olduğu için önemli hale gelmez. Pozitivizm, aynı zamanda analizi nicel, ölçülebilir ve ampirik olarak gözlemlenebilir olanla sınırlayarak topluma eleştirel bir yaklaşımın önünde bir engel olarak görülmüştür.²⁸³

²⁸² Anders Ramsay, "Positivism". In: *The Sage Handbook of Frankfurt School Critical Theory*, ed. Beverly Bst, Werner Bonefeld & Chris O'Kane, London: Sage, 2018, s.1180.

²⁸³ Ramsay, "Positivism", 1179.

Adorno, İkinci Dünya Savaşı sonrası Almanya'daki entelektüeller üzerinde etkisi olan en önemli düşünürlerden birisidir ve bunda Frankfurt Okulu'nun bir üyesi olmasının da rolü büyüktür. Kant'tan sonra Batı felsefi geleneklerini özenle ele alması yine etkili bir sebeptir ve pozitivism tartışmasında Alman sosyolojisinden önemli isimlerden biri olmuştur. Adorno, Aydınlanma'yı bütünüyle reddetmek yerine, onun ikili karakterine vurgu yaparak bir taraftan ilerlemeci görünürken diğer taraftan insanları küçültmesi ve yönetilebilir bir hale getirmesini eleştirmektedir. Aydınlanma'nın totaliter yapısı, pozitivism dönüşmesi ve mevcut olanın mitleştirilmesi, neticede akla karşı bir düşmanlığı da ortaya çıkarmıştır.²⁸⁴

Frankfurt Okulu içerisinde özdeşlik ve ontoloji teorisi hakkında en tutarlı eleştiriler Adorno'ya aittir. O, pozitivismi kendine özgü bir metafizik olarak görmekte ve derinlikli düşünceden yoksun olduğunu düşünmektedir. Ona göre, öznenin dolaylanabilmesi için toplumsal unsurların göz ardı edilmemesi gereklidir ve birey bir totalite içerisinde eriyip yok olmamalıdır. Ona göre, bütün doğru değildir ve felsefe, özne karşısında nesnenin haklarını savunmakla yükümlüdür. Ona göre, özne ile nesne ya da kavram ile içerik birbirinden koparılmak yerine, bunlar arasındaki giderilemez/kalıcı gerilim korunmalıdır.²⁸⁵ Yani, o, özne ile nesneyi, düşünce ile varlığı sadece birleştirmeye yönelik değil, aynı zamanda bunları birbirinden tamamen ayıran yaklaşımlara da karşı çıkar. Çünkü bu kavramlar, birbirinden tamamen farklı ve ya birbirine özdeş değildir; aralarında diyalektik bir ilişki mevcuttur. Adorno'ya göre, farklılıkları aynılaştırıp bütünleştirmek ve birbiriyle uyumlu hale getirmeye çalışmak ölümcüldür.²⁸⁶

Adorno, pozitivismi iki temel biçimde eleştirir: İlk olarak, araçsal aklın artışıyla birlikte insanların teknoloji tarafından hâkimiyet altına alınması ve teknolojinin toplumsal hayat üzerindeki egemenliği. İkinci olarak ise, eleştirel sorgulama alanını daraltarak her türlü eleştirel ve diyalektik yaklaşımı etkisizleştiren, bu yaklaşımları batıl ya da gereksiz olarak değerlendiren sistematik bir strateji olarak yorumlar. Adorno, eleştirel düşüncenin ve olumsuzlamanın (negatifliğin) geri plana itilmesine veya etkisizleştirilmesine şiddetle karşı çıkar.²⁸⁷ Pozitivizmin olanla olması gerekeni ayırt

²⁸⁴ Soykan, Keskin, Dellaloğlu, "Adorno ve Yapıtı", 39.

²⁸⁵ Bozkurt, 20. Yüzyıl Düşünce Akımları: Yorumlar ve Eleştiriler, 183.

²⁸⁶ Alex Callinicos, *Tarih Yapmak: Toplum Kuramında Etkinlik Yapı ve Değişim*, çev. Nermin Saatçioğlu, (İstanbul: Doruk Yayınları, 2009), 92.

²⁸⁷ Fredric Jameson, *Modernizm İdeolojisi*, çev. Kemal Atakay (İstanbul: Metis Yayınları, 2005), 347.

etme kapasitemizi yok edebileceğinden korkan Adorno, mevcut koşulların eleştirisi için daha sağlam bir temel arar ve bu temeli liberal söylemde bulur. Ona göre, liberal ideoloji, kimlik düşüncesinin daha rasyonel bir biçimini temsil eder.

Adorno ile Horkheimer'in pozitivizm eleştirisi birbirine benzer niteliktedir. Adorno'ya göre pozitivizm, gerçeklik ile düşünce arasındaki mesafeyi daraltarak onları özdeşleştirmeye çalışır ve nedenle o gerçeklikle ilgili yanlış bilince sahiptir. Yani gerçeklik, gerçek olmayan bir biçimde ele alınmaktadır. Adorno'ya göre, bir şeyi doğru ya da haklı çıkarmaya çalışmak adına, pozitivizm karşısında bir tavır almak doğru değildir. Bir kavram ve onu karşılayan arasında tam anlamıyla bir örtüşmenin mümkün olmadığını, bilginin eleştirisi yoluyla göstermek gerekmektedir. Ona göre, pozitivizmle birlikte eleştirel düşünce gücünü kaybetmektedir. Pozitivizm, bu gücün kendisinde olduğuna inanarak eleştiriden vazgeçmektedir.²⁸⁸

Horkheimer ve Adorno'ya göre, Aydınlanma, bilimsel düşünceyi modern dünyada hakikatin mihenk taşı haline getirmiş, ancak bilimin endüstrinin ihtiyaçlarına göre kullanılması kamuoyunu hayal kırıklığına uğratmıştır. Bilim, insanlığın özgürleşmesinin aracı olmak yerine, piyasa ekonomisinin artan gelişiminin aracı haline gelmiştir. Bilim gerçeğin peşinde koşmaktan kopmuş, kapitalist girişim için sorun çözmeye indirgenmiştir.²⁸⁹

Pozitivizm tartışmalarının önemli bir örneği, 1961 yılında Tübingen'de Alman Sosyoloji Derneği tarafından düzenlenen bir toplantıda yaşanmıştır. Bu etkinlikte, Adorno ile eleştirel rasyonalizmin savunucusu Karl Popper arasında bir tartışma yaşanmıştır. Tartışma, bilimsel bilgi ve toplum eleştirisi arasındaki ilişkinin nasıl anlaşılması gerektiği üzerine yoğunlaşmıştır.²⁹⁰ Toplantıda hem Adorno hem de Popper, pozitivist düşünceye eleştiriler yöneltmişlerdir. Ancak Adorno, Popper'i özellikle toplumsal düzeyde pozitivist bir yaklaşımı benimsediği gerekçesiyle eleştirmiştir.²⁹¹ Bu durum, iki düşünür arasındaki tartışmanın temelini oluşturmuş ve sosyal bilimlerde

²⁸⁸ Adorno, *Minima Moralia*, 133-134.

²⁸⁹ Howard Williams, "An Enlightenment critique of the Dialectic of Enlightenment", *The Enlightenment World*, ed. Martin Fitzpatrick vd. (New York: Routledge, 2004), 637.

²⁹⁰ Theodor W. Adorno vd., *Positivist Dispute in German Sociology*, çev. Glyn Adey - David Frisby (London: Heinemann Educational Books, 1977).

²⁹¹ Theodor W. Adorno, "On The Logic of the Social Sciences" iç. *Positivist Dispute in German Sociology*, çev. Glyn Adey - David Frisby (London: Heinemann Educational Books, 1977), 105-122.

yöntem tartışmalarını derinleştirmiştir. Adorno²⁹², Popper ile pozitivistlik karşı duruş noktasında aynı çizgide yer almasına rağmen, Popper'i eleştirmiş; onun düşünsel olarak pozitivist bir pozisyona sahip olduğunu ve görünüşte eleştirdiği pozitivist yaklaşımdan tamamen kurtulamadığını savunmuştur.²⁹³

Genel olarak Adorno, Horkheimer ile birlikte yazdığı *Aydınlanmanın Diyalektiği* kitabında pozitivistlik yönelik sert eleştiri yapmaktadırlar. Adorno, pozitivistliğin tüm bilgiyi, bilginin yalnızca pratik amaçlara hizmet ettiği veya ölçülebilir olduğu sürece değerlendirildiği araçsal rasyonelliğe indirgediğini savunmaktadır. Adorno'ya göre bu indirgemeci bilgi görüşü, eleştirel düşünceyi ve yaratıcılığı bastırarak bürokratik sistemlerin ve teknolojik rasyonelliğin hâkim olduğu bir topluma yol açmaktadır. Adorno, pozitivistliğin toplumsal ilişkilerin şeyleşmesine ve metaların fetişleştirilmesine katkıda bulunduğunu ileri sürmektedir. Ona göre, pozitivistlik, dünyayı nicel verilere ve ampirik gözlemlere indirgeyerek, insan deneyimini şekillendiren daha derin sosyal ve tarihsel bağlamları gözden kaçırmıştır.²⁹⁴ Bu durum, bireylerin kendi emeklerine ve birbirlerine yabancılaştığı, değerlerinin yalnızca üretkenliklerine veya tüketimlerine göre belirlendiği bir topluma yol açmaktadır. Adorno, pozitivistliğin bireysellik ve eleştirel düşünce pahasına standartlaştırmayı ve uyumu teşvik ettiğini savunmaktadır. Niteliksel anlayış ve öznel deneyim yerine ampirik gözlem ve istatistiksel analize öncelik veren pozitivistlik, egemen ideolojileri güçlendirir ve muhalif sesleri bastırır. Bu, alternatif bakış açılarının yok edildiği bir homojenlik ve aynılık kültürü yaratır. Adorno, pozitivistliğin, nesnellik ve tarafsızlık iddiası nedeniyle eleştirmiş; bunların altta yatan güç dinamiklerini ve ideolojik önyargıları maskeleyen yanılsamalar olduğunu savunmuştur. Adorno'ya göre pozitivistlik, alternatif bakış açılarını irrasyonel veya sapkın olarak marjinalleştirerek veya patolojikleştirerek ve onların bakış açılarını evrensel gerçekler olarak meşrulaştırarak egemen toplumsal grupların çıkarlarına hizmet eder. Adorno'nun pozitivistlik yönelik eleştirisi, özünde onun indirgemeciliği, gerçekliğin karmaşıklığını

²⁹² Adorno'ya göre, Popper'in yanlışlanabilirlik ilkesi, toplumun diyalektik bir biçimde ele alınmasını engelleyen indirgemeci bir yaklaşımdır. Adorno, toplumsal gerçekliklerin bilimsel yöntemle değil, tarihsel ve eleştirel bir yaklaşımla anlaşılabilirliğini savunmuştur. Bu nedenle, Popper'in yaklaşımını, toplumsal bağlamdan kopuk ve apolitik bir duruş olarak değerlendirmiştir. Bkz. Adorno, "Introduction", *Positivist Dispute in German Sociology*, , 32.

²⁹³ Popper, kendisini klasik pozitivistlerden ayırarak, bilgi üretiminin doğrulanabilirlik ilkesine değil, yanlışlanabilirlik ilkesine dayanması gerektiğini savunmuştur. Ona göre, bilimsel teorilerin geçerliliği, deneylerle doğrulanabilir olmaktan çok yanlışlanabilir olmalarıyla belirlenir. Bkz. Karl R. Popper, *Bilimsel Araştırmanın Mantığı*, çev. İlknur Aka - İbrahim Turan (İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 1998), 66.

²⁹⁴ Adorno, *Minima Moralia*, 74.

ve diyalektik doğasını gözden kaçırma eğilimi ve toplumsal eşitsizliklerin ve adaletsizliklerin sürdürülmesindeki suç ortaklığı etrafında döner. O, insan deneyimini şekillendiren çoklu perspektiflerin ve tarihsel ve sosyal bağlamların karşılıklı etkileşimini kabul eden bilgiye yönelik daha diyalektik ve eleştirel bir yaklaşımı savunmaktadır.

2.1.2.1. Bilim ve Teknoloji

Adorno, düşünce biçimlerinin herhangi birisi ile pozitif bir ilişki kurmaz. Onun epistemolojik aristokrasisi, sadece kendisine ait fikirlerle, kavramlarla düşünebileceği inancından yola çıkar.²⁹⁵ Adorno'ya göre, doğa bilimleri, gizli akıl yürütme yöntemlerinden biridir. İnsanlar, fiziki ve akli etkinlikler yoluyla etrafındaki dünyayı biçimlendirmektedir. Araçsal akıl ise, istenilene ulaşmak için en etkili yöntemi belirlemekle yükümlüdür. Ona göre, gittikçe artan teknoloji ve bilim aracılığı ile kurumsal hayat biçimlendirilmektedir. Adorno'ya göre Aydınlanma, insanlık için hem vazgeçilmez hem de ulaşılamaz bir hedeftir. İnsanlığın tutsaklığa düşmekten ve kendi kendini yok etmekten kurtulması için Aydınlanma'nın ideallerine ihtiyaç duyulmaktadır. Ancak bu ideallere ulaşmak imkânsızdır, çünkü rasyonelliğin kendisi hala sorunun kaynağı konumundadır.²⁹⁶

Adorno, teknolojinin tarafsız olmadığına ve toplum üzerinde önemli bir etkisi olduğuna inanmaktadır ve teknolojinin, onu kontrol edenlerin çıkarları tarafından şekillendirildiğini savunmuştur. Ayrıca, teknolojiyi, iktidardakilerin konumlarını korumak için kullandıkları bir kontrol aracı olarak görür. O, teknolojinin sadece bir araç değil, aynı zamanda bir sosyal örgütlenme biçimi olduğuna inanır ve bunu, verimlilik ve üretkenliğe dayalı toplumu örgütlemenin bir yolu olarak değerlendirir. O, bu örgütlenme biçiminin yabancılaşmaya yol açtığını düşünür.²⁹⁷

Ona göre, bilimsel ve teknolojik ilerlemeler insanların özgürleşmesi için ön şartları oluşturur ama aynı zamanda yeni bir esarete de neden olabilir. Çünkü özgürlük adına, araçların mutlak hale getirilmesi, amaçların tersine dönmesine ve ya unutulmasına neden olur. O, bu konuda Hegel ve Lukacs'tan yararlanır: İnsanlar doğanın tahakkümünden kurtulabilmek adına, en az onun kadar baskıcı, ikinci bir doğa

²⁹⁵ Finlayson, *Habermas*, 18.

²⁹⁶ Finlayson, *Habermas*, 28-31.

²⁹⁷ Adorno, *Minima Moralia*, 43.

oluşturmuşlardır. Oluşturulan bu ikinci doğa, teknoloji ve toplumsal kurumlardan oluşur. Adorno, eylemsel olmasa da düşünsel alanda bir çıkış yolu arar ve negatif diyalektiğin tutsaklık karşısında düşünceye direnme gücü oluşturacağına inanır.²⁹⁸ Adorno, negatif diyalektik ile modern dünya şeklinin totalleşmesini ve bu düzenin genelleşmesini engellemeye çalışmaktadır. Olumsuzlama, yabancılaşma ve umut gibi konuları ele alan Adorno, sanatın kurtarıcı doğasına vurgu yapar.²⁹⁹ Adorno'ya göre çağdaş sanat ürünlerinde niteliksel anlamda bir kayıp söz konusudur.³⁰⁰ Adorno'ya göre, teknolojik gelişmeler, modern dönemde sanat ve felsefeyi de olumsuz etkilemiştir. O, mevcut sistemin dışına çıkmadan toplumsal eleştirinin mümkün olamayacağı kanaatindedir.

Adorno, ileri teknolojinin sanatları politikleştirdiğini ve kolektif hale getirdiğini düşünür. Özellikle bu konuda, Benjamin görüşleri ile ters düşer çünkü Benjamin bu duruma ılımlı ve olumlu yaklaşmıştır. Adorno, popüler kültür ürünlerinin ve kitle sanatlarının sanatı metalaştırdığını düşünür. Televizyon, sinema vs. kitleleri yönlendirmekte ve koşullandırmaktadır. Nitekim toplumda ve sanatta toplu üretim-tüketim düzeni hâkimdir. Böylelikle sanat ve kültür yozlaşmakta ve giderek ortadan kalkmaktadır.³⁰¹

Adorno, teknolojinin insan hareketlerini hızlandırdığını ve jestleriyle insanları dakikleştirdiğini ileri sürer. Diğer yandan, düşüncelilik ve edep de kaybolur. Ona göre, yeni tip insan özelliği, çevresinde sürekli maruz kaldığı nesneler dünyasının etkisi ile şekillenmektedir. Gelişen teknoloji ile yeni araç gereçlerin eskilerinin yerini alması, insanların eski olanı kullanma yeteneğini de kaybettirmektedir.³⁰²

Adorno'ya göre, yirminci yüzyılda sesli filmlerin yapılması ve yaygınlaşması, kitle iletişim araçları için önemli bir gelişmedir. Bu yüzyılda teknoloji, hızla ilerlemiş ve hayatın her alanına yayılmış; öte yandan insanların eleştiri kabiliyetlerini durdurarak, düşünsel etkinliği de engelleyecek şekilde planlanmıştır.³⁰³

²⁹⁸ Bozkurt, 20. Yüzyıl Düşünce Akımları: Yorumlar ve Eleştiriler, 166-167.

²⁹⁹ Robert Hollinger, *Postmodernizm ve Sosyal Bilimler: Tematik Bir Yaklaşım*, çev. Ahmet Cevizci (İstanbul: Paradigma Yayınları, 2005), 124-125.

³⁰⁰ Charles Harrison, Paul Wood, *Sanat ve Kuram: 1900-2000 Değişen Fikirler Antolojisi*, çev. Sabri Gürses (İstanbul: Küre Yayınları, 2011), 1203-1204.

³⁰¹ Nejat Bozkurt, *Sanat ve Estetik Kuramları* (Bursa: Asa Kitabevi, 2000), 196.

³⁰² Adorno, *Minima Moralia*, 43.

³⁰³ Adorno, *Kültür Endüstrisi-Kültür Yönetimi*, 55-56.

Adorno'nun teknoloji eleştirisi, kültür endüstrisi eleştirisi kapsamında ele alınabilir. Adorno, teknolojik ilerlemelere karşı değildir ancak ortaya konan yeniliklerin toplumun yararına olması, amacını aşmaması ve hedeften uzaklaşmaması gerekmektedir. Ona göre, bu yüzyılda insanlar hayal etme, düşünme, değerlendirme ve eleştirme yeteneklerini kaybetme noktasında gelmiş; yalnızca içinde bulundukları düzeni olumlayan ve ona uyum sağlamaya çalışan edilgen bir konuma taşınmışlardır.³⁰⁴

Genel olarak, Adorno'nun bilim ve teknoloji eleştirisi, tahakküm, yabancılaşma ve insan özgürlüğünün ve yaratıcılığının bastırılmasıyla karakterize edildiğini düşündüğü, modern topluma yönelik daha geniş eleştirisinin bir parçasıdır. Adorno, bilimsel ve teknolojik ilerlemenin potansiyel faydalarını kabul ederken, bu tür ilerlemelerin sosyal ve kültürel sonuçlarını eleştirel bir şekilde incelemenin ve daha insani ve özgürleştirici bir toplum vizyonunu savunmanın önemini vurgulamaktadır. O, modern bilim ve teknolojinin, 'araçsal rasyonellik' olarak adlandırdığı şeye gerçek insan ihtiyaçları ve değerlerinden daha fazla öncelik verme eğiliminde olduğunu savunmaktadır. Bu görüşe göre, bilimsel ve teknolojik ilerleme, bilgi arayışı ya da insanın iyileştirilmesi tarafından değil, verimlilik, kontrol ve tahakküm zorunlulukları tarafından yönlendirilmektedir. Bu araçsal rasyonellik, insanlar da dâhil olmak üzere, her şeyi salt nesnelere veya bir amaca yönelik araçlara indirgemekte; bu da yabancılaşmaya ve insanlıktan çıkmaya yol açmaktadır. Adorno, teknolojik gelişmelere sıklıkla eşlik eden standardizasyon ve seri üretimi eleştirmektedir. O, bu eğilimlerin kültürün homojenleşmesine ve bireyselliğin aşınmasına katkıda bulunduğunu düşünmektedir. Kitlesele üretilen ürünler ve standartlaştırılmış süreçler, bir uyum ve aynılık kültürü oluşturarak çeşitliliği bastırmaktadır. Bilim ve teknoloji, kültürel ürünlerin seri üretimini ve yayılmasını kolaylaştırarak bu süreçte çok önemli bir rol oynamaktadır. Ayrıca Adorno, bilim ve teknolojinin yabancılaşma ile karakterize edilen bir topluma katkıda bulunduğunu düşünmektedir. Teknolojik ilerlemeler, çoğu zaman gücün ve kontrolün az sayıda kişinin elinde toplanmasına yol açarak, toplumsal eşitsizlikleri ve adaletsizlikleri daha da kötüleştirmiştir. Dahası, teknolojiye artan bağımlılık, bireyleri kendilerine, başkalarına ve doğal dünyaya yabancılaştırarak, kopukluk ve yabancılaşma duygusunu besleyebilir. Adorno, aynı zamanda modern bilim ve teknolojinin çevre üzerindeki etkisinden de endişe duymaktadır. O, kapitalizmin yıkıcı mantığının simgesi olarak

³⁰⁴ Theodor W. Adorno, "Bir Şeyler Eksik: Ütopik Özlemin Çelişkileri Üzerine Ernst Bloch ile Theodor Adorno Arasında Bir Tartışma", *Değer Dergisi*, çev. Hakkı Hünler, (İstanbul, 2001), 151-168.

gördüğü doğanın ekonomik kazanç için araçsal sömürülmesini eleştirmiştir. O, ekolojik sonuçları dikkate alınmaksızın, teknolojik ilerlemenin aralıksız sürdürülmesinin ekolojik felakete yol açabileceği konusunda uyarmaktadır.

2.1.3. Modern Toplum Eleştirisi

Modernizm ile ilgili çalışmalarda Frankfurt Okulu'nun eleştirel teorileri, güçlü bir motivasyon sağlamaktadır. Modernitenin doğasına ve siyasi, sosyal, kültürel ve estetik içeriklerine verdikleri yanıtların yanı sıra, modern-sanatsal-kültürel deneyimleri ve dönüşümleri eleştirel düşünmenin ana unsuru olarak almaları, onlara olan ilgiyi hep canlı tutmuştur. Adorno³⁰⁵, kırk yıl boyunca, felsefe, kitle iletişim araçlarının sosyolojik olarak incelemesi, müzik, edebiyat, sosyal psikoloji, eğitim teorisi, estetik ve ampirik sosyoloji gibi disiplin odaklı ve disiplinler arası alanlarda yazarak bu alanlara önemli katkılarda bulunmuştur.³⁰⁶

Horkheimer ve Adorno'nun çalışmalarının merkezinde, modern kapitalist toplumun doğasından duyulan derin rahatsızlık yatmaktadır. Onlara göre, insanlığın doğa üzerindeki teknik hâkimiyetini artırdıkça, insanlığın kendisi de bu tahakküm sürecine kapılmaktadır. Böyle bir toplumda, aydınlanmış aklın gerçek amacı – verili olanı eleştirel bir şekilde yadsımak – ortadan kaldırılmış, soykırım veya savaş gibi en irrasyonel hedefleri gerçekleştirmek için tamamen rasyonel yöntemlerin kullanılmasına izin verilmiştir.³⁰⁷

Horkheimer ve Marcuse gibi Adorno da, Freudcu psikanalizin sağladığı katkıları büyük ölçüde hesaba katarak, Hegelci ve Marksist temeller üzerinde burjuva toplumunun bir eleştirisini yürütür.³⁰⁸ Ona göre, tekelci kapitalizme geçişle birlikte insanlar arası ilişkiler saf görünüme indirgenir ve bireysel yaşam, kitle toplumunu yöneten nesnel güçlerin saf bir işlevi haline gelir.

³⁰⁵ Adorno, Hitler'in iktidara gelmesinden önce esas olarak Frankfurt ve Viyana'da yaşadı. Nazi döneminde sürgünde olan Adorno, Oxford'da, New York'ta ve en önemli eserlerinden biri olan *Aydınlanmanın Diyalektiği*'ni Max Horkheimer ile birlikte yazdığı Los Angeles'ta araştırmacı olarak çalıştı. Los Angeles'ta, Thomas Mann'ın Doktor Faustus romanı için uzman müzikal bilgi kaynağı olarak modernist edebiyatta dikkate değer bir destekleyici rol oynadı. Tyrus Miller, *Modernism and the Frankfurt School*, (Edinburgh: Edinburgh University Press Ltd, 2014), 77.

³⁰⁶ Miller, *Modernism and the Frankfurt School*, 77.

³⁰⁷ David Seymour, "Adorno and Horkheimer: Enlightenment and Antisemitism" *Journal of Jewish Studies*, 2 (Autumn 2000), 301.

³⁰⁸ Adorno, *Minima Moralia*, 17.

Adorno, ileri kapitalist toplumu, yaşamın her alanına nüfuz eden topyekun yönetimiyle karakterize eder. Adorno'nun kitle kültürü analizi, insanların yabancılaşması, pasifliği ve kitle kültürüne duyarlılığı gibi kitle toplumunun kritik unsurlarını ortaya koymaktadır veya açıklamaktadır gibi kelimelerle ifade etmek daha doğru olacaktır. O, modern toplumu, neredeyse eksiksiz yönetimi ve şeyleşmesiyle potansiyel olarak totaliter bir yapıda görür. Şimdiye kadar tasarlanmış hiçbir totaliter sistem, tebaasının bu kadar büyük bir yüzdesinin, içeriği çok az kişi tarafından yakından kontrol edilerek, günlük olarak benzer fiziksel ve zihinsel faaliyetleri gerçekleştirmesini sağlayamamıştır. Adorno, modern topluma yönelik eleştirileriyle, kapitalizm devam ettiği süreçte toplumda şeyleşme ve yönetim özelliklerinin egemen olacağını iddia eder. Ona göre insan, yönetimin ve şeyleşmenin etkisine bağımlı hale gelir ve bu nedenle toplumda yalnızca endüstri ve devlet bürokrasisinin en üst seviyeleri kalır.³⁰⁹

Adorno'ya göre modern toplumda, idari kapitalizmin biçimleri o kadar kapalıdır ki, içsel bir alt üst oluş için neredeyse hiçbir alan bırakmazlar. O, idarenin, bireyin mahremiyetini ve özgürlüğünü tehdit eder görünen bir ölçüde genişlemesini, çağdaş toplumun bir özelliği olarak görür. Kapitalist üretim, bireyleri, kendilerine sunulanın çaresiz kurbanları haline gelmeleri için sınırlar. İnsan, yönetimin etkisine bağımlı hale gelir. Bu nedenle, çağdaş kapitalist toplumda, yalnızca endüstri ve devlet bürokrasisinin en yüksek düzeyleri kalmıştır. Adorno, *Minima Moralia*'da, hayatı yeniden üretme, ona hükmetme ve onu yok etme mekanizmasının tamamen aynı olduğunu ve buna bağlı olarak endüstri, devlet ve reklamcılığın birbirine karıştığını söyler. Savaşın bir ticaret olduğunu dile getiren liberallerin eski abartıları gerçek olmuştur ve devlet gücü, kârdaki belirli çıkarlardan bağımsızlık görüntüsünü bile atmıştır. Gerçekten her zaman onların hizmetindedir ve artık kendisini ideolojik olarak da oraya yerleştirmektedir.³¹⁰

Yönetim, kültür endüstrisi yoluyla kültüre bile uzanır. Toplam entegrasyon kavramı, Adorno'nun tamamen yönetilen toplum teşhisini yansıtır. Adorno, şeyleştirmeyi modern rasyonalizasyonun ortaya çıktığı toplumsal biçimler olarak kavramsallaştırır. Özellikle şeyleştirme sorununu, meta fetişizmine ve araçsal akla atfeder. Meta fetişizmi, insanlar arasındaki ilişkiyi nesnelerin ilişkisine dönüştürür. Araçsal akıl, işlevselci bir kategoride standardizasyon yoluyla verimlilik arayışı olarak kabul edilir. Adorno, şeyleştirme

³⁰⁹ Seung-Hyun Park, "Dystopia in the Science Fiction Film: Blade Runner and Adorno's Critique of Modern Society", *International Journal of Contents*, 8/3 (September 2012), 94.

³¹⁰ Adorno, *Minima Moralia*, 57.

kavramını, modern rasyonalizm tarafından düzenlenen düşünce biçimi olan ‘tanımlayıcı düşünce’ olarak yeniden formüle eder. Ona göre şeyleştirme, tanımlayıcı düşünce adına heterojenliğin bastırılmasıdır ve şeyleştirmede benzer olmayan şeyler eşit ve aynı şeymiş gibi görünür ve kabul edilir. O, şeyleşmenin tarihsel bir evrenselleşme süreci içinde olduğuna inanır. Bu perspektiften, Adorno, evrensel tarih fikrini eleştirir. Ona göre, evrensel tarih, özdeş olmayanı tanımlayıcı düşünceyi dayatır.³¹¹

Adorno, *Minima Moralia*’da modern toplum üzerine somut bir etik bakış açısı geliştirerek, somut ve sıradan deneyimlerin mikro analizlerini yaparak, etik yaşam olasılığı sorusunu ele alır. O, kapitalizmi, bireyin etik deneyimi perspektifinden yargılabilecek bir yaşam biçimi olarak temalaştırır. Adorno, modern toplumu ve onun uygarlığını eleştirir. Gelişmiş kapitalist toplumu, yaşamın her alanına nüfuz eden topyekûn yönetimiyle karakterize ederek, modern toplumun yabancılaşmayı, konformizmi ve kaderciliği desteklediğini ileri sürer. Adorno, bu karamsar bakış açılarının oluşmasında önemli bir etkenin araçsal aklın baskınlığı olduğunu düşünür. Araçsal akıl açısından, insan rasyonalitesi, etkinliği gerçekleştirme araçlarına dönüşerek yozlaşır. Adorno için yok olma, modernitenin toplumsal kurumları içinde, içini boşaltma sürecindeki bireydir. O, *Minima Moralia*’da öznenin yok oluşunu ifşa etmeye çalışır.³¹²

Genel olarak, Adorno’nun modern topluma yönelik eleştirisi, kapitalizmin insanlıktan çıkarıcı etkilerini, kültürün yabancılaşmasını ve homojenleşmesini ve kâr ve güç arayışı için aklın araçsallaştırılmasını vurgulamaktadır. Adorno, modern kapitalist toplumların, eleştirel düşünmeyi körelten ve uyumu sürdüren, standartlaştırılmış, seri üretilen bir kültür ürettiğini savunmaktadır.³¹³ Ona göre, kültür endüstrisi, gerçek insan ifadesi yerine pasif tüketimi ve yüzeyselliği teşvik ederek bu yabancılaşmanın sürdürülmesinde önemli bir rol oynamaktadır. O, modern toplumda kültürel ürünlerin standartlaştırılmasını, bunun bireysellik ve yaratıcılık kaybına yol açtığını öne sürerek eleştirmektedir. Adorno, kitle kültürünü, egemen sınıfın kendi değerlerini ve ideolojilerini popüler medya ve eğlence yoluyla kitlelere empoze ettiği, böylece muhalefeti bastırdığı ve mevcut güç yapılarını güçlendirdiği bir toplumsal kontrol

³¹¹ Park, “Dystopia in the Science Fiction Film: Blade Runner and Adorno’s Critique of Modern Society”, 95.

³¹² Adorno, *Minima Moralia*, 246-249.

³¹³ Adorno, *Minima Moralia*, 141-142.

biçimi olarak görmektedir. Adorno, araçsal akıl olarak adlandırdığı, doğal ve toplumsal dünyanın verimli organizasyonu ve kontrolüyle ilişkili rasyonelliğe atıfta bulunan şeyi derinden eleştirmektedir. Araçsal aklın, etik ve ahlaki düşüncelerden arındırıldığında, doğanın ve insanın baskı altına alınmasına yol açarak çevresel yıkıma, sosyal eşitsizliğe ve kültürel yoksullaşmaya yol açtığını savunur. Adorno, sanatın değerinin, estetik veya içsel niteliklerinden ziyade yalnızca piyasa güçleri tarafından belirlendiği kapitalizm altında bir metaya dönüşmesinden yakınmaktadır. O, bu metalaştırma sürecinin sanatı, eleştirel ve özgürleştirici potansiyelinden yoksun bıraktığına, onu salt eğlence veya propagandaya indirgediğine inanmaktadır.

2.1.4. Kapitalizm Eleştirisi

Kapitalizm, hayatta kalmak için kendi emek gücünü para sahibine satmak zorunda olan, çünkü kendi emek gücünden başka metaya sahip olmayan işçiden artı değer elde edilmesine dayanan tarihsel bir üretim tarzıdır. Marx, bu sistemi eleştirmiş, değer yasasının sistematik bir incelemesiyle bu üretim tarzının ne kadar yabancılaştırıcı, alçaltıcı ve insanlıktan çıkarıcı olduğunu ileri sürmüştür. İşçi hayatını nesneye verir ama hayatı artık ona değil, nesneye aittir.³¹⁴ Dolayısıyla işçi zorunlu olarak aldığından daha fazlasını verir ve kapitalizmin devasa sermaye birikimi sürecinin tamamı aslında bu nedenle özellikle artı değer olarak tanımlanan bu ‘fazla’ya dayanır.³¹⁵ Marx, kapitalizmin işçilerin sermayeye ve onun dayattığı koşullara tabi olduğu bir sistem olduğunu savunmuştur.³¹⁶

Adorno, Horkheimer ve Marcuse gibi, Yahudi olması sebebiyle Almanya’daki Nazizm’den etkilenmiş ve Almanya’dan ayrılmak zorunda kalmışlardır. Özellikle İkinci Dünya Savaşı ile birlikte yaşanan bu gelişmelerin ve sonuçlarının, yalnızca siyasi ve ekonomik boyutu ile değil aynı zamanda kültürel boyutu ile açıklanabileceği gerçeği, kültür kavramını ön plana çıkarmıştır. Adorno’ya göre, insanlar her türlü eylemlerinde öncelikle kendilerini korumayı düşüneceklerdir. Adorno’nun iddiası, Aydınlanma’dan bu yana toplumun, konformist tüketicilerden oluşan kolektif bir kitleye doğru geliştiğidir. Üretim zorunluluğu, tüm insan faaliyetlerini ödeme işlemlerine

³¹⁴ Kelly Maeshiro, “Notes on the Culture Industry”, (28 April 2017), 1.

³¹⁵ Theodor W. Adorno. *Philosophy and Sociology*, 1960, Edited by Dirk Braunstein, çev. Nicholas Walker (USA: Polity Press, 2022), 101.

³¹⁶ Marcello Musto, “Revisiting Marx’s Concept of Alienation”, *Socialism and Democracy*, 24/3, 79-101 (November 2010), 100.

indirgemekte ve bunun sonucunda bir araç amaç haline gelmektedir. Satın alınamayan şeyin tüketim toplumunda artık hiçbir değeri kalmayacak ve yok olacaktır. Adorno, kapitalizmde tüm yolların tıklandığını, insanların her yerde görünmez bir engelle karşılaştığını ve bu nedenle insanlığın gerçek varoluşa ulaşamayacağını göstermeye çalışır.³¹⁷

Horkheimer ve Adorno, endüstrileşen kültürün piyasa değeri ile ele alınan bir varlık hale dönüşmesine dikkat çeker ve genel bir çerçeve oluşturur. Adorno, kültür endüstrisi kavramını Horkheimer'e göre daha geniş bir biçimde ele alarak farklı alanlardaki etkilerine ve sonuçlarına vurgu yapmaktadır. Ona göre kültür, doğal zenginliğini ve çeşitliliğini kaybetmiş ve her insana aynı şekilde hitap edebilecek genel bir yapıya büründürülmüştür. Yapay bir hal alan kültür, özellikle kitleler üzerinde bir tahakküm oluşturacak ve insanları yönlendirecek birer araca dönüşecektir. Adorno, endüstrileşme ile kültürel özelliklerin değiştiğini ve her şeyin birbirine benzeyerek kitleselleşmeye bir zemin oluşturduğunu düşünür.

Adorno'ya göre, kapitalist düzenin korunması, sürece dâhil olanlar ile sürecin dışında bırakılanlar sayesinde. O, zihinsel uğraş alanlarının da artık ticari birer faaliyet alanı haline dönüştüğünü söyler. Ona göre, kapitalizm hem insanlıktan çıkarıcı hem de anti liberaldir, nitekim liberal hümanizmi baltalamış ve faşizmi mümkün kılan koşulları oluşturmuştur.³¹⁸

Adorno'nun temalaştırdığı şekliyle, yani bir yaşam biçimi olarak kapitalizm, kişinin kendisiyle ve dünyayla olan ilişkilerini kuşatarak şekillendirir.³¹⁹ Adorno, kapitalizmin, özel ve kamusal hayat fark etmeksizin her yerde var olduğunu göstermek istemektedir. Ona göre, insan tarafından gerçekleştirilen her eylem, kapitalist devlete yansımaktadır. Minima Moralia'nın 'Sağır ve dilsizler okulu'³²⁰ başlıklı aforizmasında Adorno, kapitalist sistemde okulların öğrenciyi çalışmaya hazırlamak için inşa edildiğini söyler. Eleştirel Teori'nin önemli bir ilkesi, Aydınlanma'dan bu yana toplumun, konformist tüketicilerden oluşan kolektif bir kitleye doğru geliştiğidir. Horkheimer gibi Adorno da kültür endüstrisinin kitlesel tüketime uygun ürünler ortaya çıkardığını ve bunun da tüketimin doğasını büyük ölçüde belirlediğini savunmaktadır. Üretim zorunluluğu, tüm

³¹⁷ Wiggershaus, *The Frankfurt School: Its History, Theories and Political Significance*, 5.

³¹⁸ Boucher, *Yeni Bir Bakışla Adorno*, 13.

³¹⁹ Rahel Jaeggi, "No Individual Can Resist": Minima Moralia as Critique of Forms of Life", *Constellations*, 12/1, (Malden: Blackwell Publishing, 2005), 67.

³²⁰ Adorno, *Minima Moralia*, 144.

insan faaliyetlerini ödeme işlemlerine indirgemekte ve bunun sonucunda bir araç amaç haline gelmektedir. Satın alınamayan şeyin tüketim toplumunda artık hiçbir değeri kalmayacak ve yok olacaktır. Kapitalizm, özgür bireyi liberal bir şekilde yüceltmesine rağmen, sapkın, tuhaf, anlaşılmaz ve ıslah edilemez olanın nihayetinde artık hoş görülmediği, giderek kişiliksizleşen bir topluma yol açmaktadır. Adorno'nun Marx'tan öğrendiği gibi, kapitalist koşullar altında her şeyin ve herkesin değeri hakkındaki karar, onun ticari kullanılabilirliği perspektifinden alınma eğilimindedir. Bir şeyin veya kişinin gerçekte ne olduğu en iyi ihtimalle ikincil bir rol oynar. Adorno, 21. aforizmasında hediye vermenin gerilemesinden söz etmektedir. Ona göre, 'vermek' giderek unutulmakta ve bunun sebebi ekonomik 'değişim ilkesinin' toplumsal olarak her yerde bulunmasına dayanmaktadır. İdeal olarak tamamen bireysel bir şekilde başkalarına hediye vermek bu alışveriş ilkesini ihlal ettiğinden, Adorno'nun bakış açısına göre, bugün buna yalnızca 'saçma ve inanılmaz bir şey' iliştirilebilir. Kâr amacı güden bir dünyada, hediye yabancı bir cisim haline gelir ve 'hediyeelik eşya' diye kişiye ne alması gerektiği söylenen şeylerden dolayı hediye vermenin de yozlaştığı görülmektedir.³²¹

Minima Moralia, kitle toplumu çağında bireyin durumuna dair derin bir yansıma oluşturmaktadır. Bireyin yaşamı, onu bir üretim ve tüketim makinesine indirgeyen baskıcı bir ekonomik ve toplumsal örgüt tarafından ihlal edilir, bastırılır. Sermayenin giderek büyük endüstriler ve çokuluslu şirketler tarafından tekelleştirildiği yirminci yüzyılda gelişen kapitalist toplum, bireyleri üreten ve şekillendiren ve de her şeyi kapsayan bir organizma olarak gelişir. Birey, egemen toplumsal biçimleri bünyesinde barındırır, toplumun toplam yönetimi konusunda şeffaftır; tamamen ekonomik yasalar temelinde bilgilendirilir. Bu, bireyin davranışlarına hâkim olan, hayatını düzenleyen kanunların, piyasanın performansını ve gelişimini düzenleyen kanunlarla aynı olduğu anlamına gelmektedir. Ancak belki de işin en karmaşık ve en dramatik yönü şudur: Bireyin piyasa yasalarının gerçek bir görevlisi olabilmesi için, bireyin kendisini bu yasalardan farklı bir şey, bir varlık olarak düşünmesi gerekir: Kendi içinde, özgür, özerk, mevcut ekonomik ve sosyal organizasyondan tamamen ayrı, kendi özel alanına sahip olan bir varlık. Bu, insanın bir alet gibi, makinenin dişlisi gibi yaşamasını sağlayan 'yanlış bilinç'tir, yalandır, maskedir çünkü eğer farkına varacak olsa buna tahammül edemez. İnsan, hayal kırıklıklarını kendisine ve talihsizliğine bağlar:

³²¹ Adorno, *Minima Moralia*, 46.

Medyanın, reklamların reklamını yaptığı mutluluk vaadi ile mutlak tatminsizlik ve hayal kırıklığı arasındaki çelişki, bireyin parçalanmasının, çöküşünün, soğukluğunun kökenindedir. Varoluşunda hissettiği ama dramatik bir şekilde açıklayamadığı boşluk söz konusudur. Adorno bu durumu, şizofreninin sosyal patogenezi olarak görür.³²²

Kapitalizmin hâkimiyeti ile kişisel özgürlük metalaştırılmakta ve kısıtlanmakta, bu da yabancılaşmaya ve gerçek insani bağların kaybolmasına yol açmaktadır. Kapitalizmin bireysellik ve kişisel özgürlüğün üzerindeki etkisi, Adorno'nun *Minima Moralia*'daki ana temasıdır. Adorno, kapitalizm eleştirisinde, reklamın bireysel arzuları manipüle etmesini eleştirir. Reklamın, insanlığın ilkel arzularını ve zayıflıklarını istismar ederek karşı koyamaz bir satın alma dürtüsünü harekete geçirdiğini söyler. O, reklamın mekanizmalarını inceleyerek, kapitalizmin bireyselliği ve kişisel özgürlüğü nasıl benimsediğini ve bunları kâr odaklı bölümlere tabi kıldığını ortaya koymaktadır.³²³

Adorno, bu değişimlerin sonuçları için reklamcılığın sinsi özelliklerine daha fazla dalmaktadır. O, ekonomik kazançlar uğruna gerçek insani bağlantıların gizlenerek, yüzeysel bir düzeyde nasıl oynanacağını ortaya koymaya çalışmaktadır. Onun eleştirilerinde, kapitalist bir toplumun sosyal işlemsel hale gelmesi, derinlik ve özgünlükten yoksun olması öne çıkar. Bu insanlıktan çıkarıcı etki ve elde edilen üretim makinesinin yalnızca dişli çarklarına dönüştüğü kapitalizm, emek yoluyla daha da güçlenmektedir. Kapitalist bir toplumdaki emek, Adorno tarafından bireylerin emeklerinin meyvelerine yabancılaştıran bir süreç olarak tasvir edilmektedir. İşçiler şikâyet etmeyen kiralık işçilere dönüşmekte ve eylemlerin anlamı kopmaktadır. Endüstriyel cihazın tamamı bu yabancılaşmayı sürdürmek için çalışır ve bireyleri kendi özgün benliklerinden ve başkalarıyla olan bağlantılarından daha da uzaklaştırır.³²⁴ Bu metalaşmanın ve yabancılaşmanın sonuçları ekonomik alanın dağılımına uzanmaktadır. Adorno, gerçek insan ilişkilerinin kaybının ve bireyselliğin bastırılmasının, yüzeysellik ve sıklıkla ayrılan bir toplumla sonuçlandığını ileri sürmektedir. Gerçek duygusal alışverişler, kişisel gelirler, ekonomik kazanç amaçlı, alışverişlere indirgendiği piyasanın güdümlü düzenlemeleri tarafından gölgede bırakılmaktadır.³²⁵

³²² Adorno, *Minima Moralia*, 241.

³²³ Adorno, *Minima Moralia* 57.

³²⁴ Adorno, *Minima Moralia*, 239.

³²⁵ Adorno, *Minima Moralia*, 114.

Adorno, kapitalizmin bireysellik üzerindeki etkilerini analiz ederken, sistemin kendi içindeki içsel parçalarına de değinir. O, bireysel özgürlük ve özerklik teşvik ettiğini iddia eden kapitalizmin, bireyleri nesnelere indirgeyerek ve kişisel arzularını kısıtlayarak paradoksal bir şekilde bu değerleri baltaladığını savunmaktadır. Kapitalizmin ideolojisi ile onun gerçek etkileri arasındaki bu dağılım, gerçek insani bağların kaybolmasına daha da katkıda bulunmaktadır. Sonuç olarak, Adorno'nun *Minima Moralia*'sı, kapitalizmin bireysellik ve kişisel özgürlük üzerindeki etkisinin kapsamlı bir analizini sunmaktadır.

Genel olarak, Adorno'nun kapitalizm eleştirisi, onun insan özgürlüğü ve bireyselliğine olan ilgisinin derinliklerine dayanmaktadır. O, kapitalizmi bu ideallerin antitezi olarak görmektedir. Ona göre kapitalizm, gerçek insan gelişimi potansiyelini baltalayan sömürü sistemlerini sürdürmektedir. Adorno, kapitalizm altında kültürün bir endüstriye ve seri üretim ve tüketim aracına dönüştüğünü savunmuştur. Ona göre, kültürün bu endüstrileşmesi, standartlaşmaya ve homojenleşmeye yol açar; burada kültürel ürünler, eleştirel düşünceye meydan okumak veya teşvik etmek yerine kitleleri manipüle etmek ve sakınlaştırmak için tasarlanmış metalar haline gelir. Adorno, kapitalizmin, reklam ve kitle iletişim araçları aracılığıyla sahte ihtiyaç ve arzuların yaratılmasıyla büyüdüğüne inanmaktadır. Ona göre, bu endüstriler bireyleri kapitalist çıkarlar tarafından kolayca manipüle edilen pasif tüketicilere dönüştürmektedir. Adorno, kapitalist toplumlarda araçsal aklın hâkimiyetini eleştirir. O, rasyonalitenin, kapitalizmin çıkarlarına hizmet eden dar, araçsal bir düşünce biçimi tarafından kapsandığını savunmaktadır. Bu akıl yürütme tarzında, insan ilişkileri ve doğa da dâhil olmak üzere her şey, bir amaca yönelik araca indirgenir ve bu da sömürüye ve yabancılaşmaya yol açar. Adorno, kapitalizmin bireyler üzerindeki yabancılaştırıcı etkilerini vurgulamakta; kapitalizmi insanları kendilerine, birbirlerine ve doğal dünyaya yabancılaştıran bir sistem olarak görmektedir. Bu yabancılaşma, bireyleri salt üretim araçlarına dönüştüren emeğin metalaşmasından kaynaklanmaktadır. Adorno, kapitalizmin aynılık ve uygunlukla karakterize edilen bir kültürel manzara ürettiğini savunur. Ona göre, kültür endüstrisi aracılığıyla, çeşitli kültürel ifadeler metalaştırılır ve kitlesel üretilen mallara indirgenir; bu da sanatsal ve entelektüel çabaların benzersizliğini ve özgünlüğünü aşındırır. Adorno'ya göre, bu sürece kimse direnemez.³²⁶ Adorno, kapitalizmi doğası gereği

³²⁶ Adorno, *Minima Moralia*, 42.

baskıcı ve eşitsizlik sistemlerini sürdüren bir şey olarak görmektedir. O, kapitalizmin, hem açıkça devlet gibi kurumlar aracılığıyla, hem de bireylerin algılarını ve arzularını şekillendiren ideolojik mekanizmalar aracılığıyla ve de baskı yoluyla iktidarı sürdürme yollarını eleştirmiştir.

2.1.4.1. Kültür Endüstrisi

Adorno, çocukluğundan itibaren müzikle hep iç içe olmuş, on beş yaşından sonra ise klasik Alman felsefesi yapıtlarını (özellikle Kant'ın eserlerini) okuyarak felsefeye adım atmıştır.³²⁷ Onu, bağlı olduğu ekol içerisinde ve yaptığı ortak çalışmalarda Horkheimer ile yan yana görürüz. Adorno analizlerinde, kültür kavramını merkezi bir noktaya yerleştirmektedir. Ona göre, yaşanan sorunlar yalnızca politik ve ekonomik sebeplerle açıklanamaz, aynı zamanda kültürel alanda yapılacak çözümleme ve değerlendirmeler sorunların anlaşılmasında yardımcı olur. Özellikle Nazilerin ortaya çıkışı ile baş gösteren sorunlar, politik ve ekonomik açıdan yeterince açıklanamayıp, kültürel boyutunun da ele alınmasını gerekli kılmıştır. Daha önce de belirttiğimiz gibi, kültür endüstrisi kavramı ilk kez Horkheimer ve Adorno tarafından kullanılmış olup toplum incelemelerinde ve kültürel analizlerde önemli bir yer tutmuştur.

Horkheimer ve Adorno, *Aydınlanmanın Diyalektiği*'de kitle kültürü kavramını kullanmaktan kaçınmış ve kitlelerin aldatılışını yansıttığını düşündükleri kültür endüstrisi kavramını tercih etmişlerdir. Kültür endüstrisi gibi, kitle kültürü de tarihi bir kavramdır ve bunlar toplumun kendisine atıfta bulunur.³²⁸ Kültürün metalaşarak bilgi teknolojileriyle yaygınlaşması ve üretiliş tarzına bağlı olarak standartlaştırılması, Horkheimer ve Adorno'nun temel iddiasıdır. Sanat da buna dâhil edilerek kültür endüstrisinin bir parçası haline gelmekte ve estetik bir görünüşten ve etkiden ileriye gidememektedir. Kültür endüstrisi, bir bakıma her türlü zihinsel içeriği tüketim ürünlerine dönüştürme eğilimindedir. Esasen kültür endüstrisi eğlenmeye yönelik bir işletmedir ve kültür bir eğlenceye, sanat ise oyalanma biçimine dönüştürülür. Kitle kültürüne ait sanat, fotoğraf, radyo, televizyon ve sinema gibi teknik kazanımlar da herhangi bir ilerleme anlamı taşımaz. Kültürün bir meta gibi üretime dönüştürülmesi ile

³²⁷ Jay, *Adorno*, 22-24.

³²⁸ Behrens, *Adorno Sözlüğü*, 122-124.

birey potansiyel anlamda bir yok oluşa sürüklenir ve eleştirilerin temel sebebi de budur.³²⁹

Adorno'nun kültür endüstrisi anlayışı, en önemli muhataplarından ikisi olan Benjamin ve Horkheimer ile yakın eleştirel diyalogları sonucunda şekillenmiştir.³³⁰ Horkheimer gibi Adorno da kültür endüstrisi kavramını, tekelci kapitalizmin büyümesinden kaynaklanan kültürel biçimlerin metalaşmasını tanımlamak için kullanır. Kültür endüstrisinin, izleyicisini statükoya bağlamada merkezi bir rol oynadığını ve kültürün kendisini ideolojik bir tahakküm aracına dönüştürdüğünü savunur.

Adorno, yaşadığı dönemde, hâkim kapitalist düzenin topluma ve insanlığa sunmuş olduğu gerçekliğin özünde baskı olduğunu ileri sürmüş ve kültür endüstrisi eleştirisi ile bu iddiasını ortaya koymaya çalışmıştır. Ona göre, sistem tarafından bireyler üzerinde oluşturulan bu tahakküm, farklı mekanizmalar aracılığıyla kültürel alanda da devam ettirilmektedir. Hâkim kültürel sistem, kendi iç dinamikleri aracılığı ile bireylerin iradesi üzerinde kontrol oluşturarak, onları sisteme bağımlı kılmaktadır. Adorno'ya göre insanlığın mevcut bilinç durumu, geçmişte yaşanan büyük acı ve felaketleri unutmaya meyillidir ve bu acılar teknolojik gelişme yolunda yaşanan üzücü kazalar olarak görülür. Adorno, çeşitli baskı unsurlarını bünyesinde barındırdığı ve yaşanan felaketlerin fark edilmesini engellediği gerekçesiyle kültür endüstrisine karşı gelmiştir.³³¹ Kültür endüstrisi ile insanlar edilgenleştirilmiş ve artık içinde bulundukları durumu fark edemeyecek bir hale gelmiştir. Adorno, bu noktada karamsar bir düşünceye sahiptir ve gerçek bir özne olarak insanların kendi kaderleri üzerinde söz sahibi olacaklarına dair inancını yitirmiştir. Her ne kadar değişime olan ümidini kaybettiği düşünülse de o, kültür endüstrisinden bir çıkış yolu aramaya devam etmiştir. Adorno'nun kültür endüstrisi üzerine düşüncelerinin bugün için önemi giderek daha belirgin hale gelmektedir. Günümüzde, kültür endüstrisinin tahakküm araçlarıyla özgürlük kavramı da yozlaşmış ve adeta içi boşaltılmıştır. Kapitalizm, kendinde barındırdığı bütün çelişkilere rağmen, kültür endüstrisi aracılığı ile varlığını sürdürmekte ve gücünü korumaktadır. Adorno, modern sanatı savunurken, kültür endüstrisinin bir ürünü olarak

³²⁹ Behrens, *Adorno Sözlüğü*, 132-135.

³³⁰ Miller, *Modernism and the Frankfurt School*, 81.

³³¹ Theodor W. Adorno, *Eleştiri: Toplum Üzerine Yazılar*, çev. M. Yılmaz Öner (İstanbul: Belge Yayınları, 2006), 63-64.

kitle kültürünü eleştirmektedir. Ona göre, kültür endüstrisinin ürünlerinde şeyleşme söz konusudur.³³²

Bugün, kitle iletişim araçlarının etki alanı son derece genişlemiş, hâkim sistemin tahakküm unsurları arasında kültür de yerini almıştır. Kapitalist sistem içerisinde metalaşan ve bir endüstriyel bir ürüne dönüşen kültür, aynı zamanda sistemin üretim araçlarından biri olmuştur. Adorno'ya göre, Aydınlanma'nın hedefinden sapması kültürün endüstrileşmesinin de sebebidir. Nitekim akıl hâkim sistemin devamı için bir tahakküm aracına dönüşmüş ve bu süreç de kültür endüstrisi aracılığıyla hayata geçirilmiştir. Adorno, mevcut sistemin çıkarları için kültürün endüstrileştirilmesine ve araçsallaştırılmasına karşı çıkmaktadır. Ona göre, kültür endüstrisinin egemenliği altına giren birey, özne olma özelliğini kaybederek nesnelleşmeye başlar. Kültür endüstrisi tarafından kuşatılan bireyler, bu durumdan ancak sanat aracılığıyla kurtulabilirler. Yani, sanat, kültür endüstrisinin sürdürdüğü hâkim düşünce ve algı tarzlarını bozma potansiyeline sahiptir. Sanat, alternatif bakış açıları sunarak, yerleşik normlara meydan okuyarak ve eleştirel düşünmeyi teşvik ederek, bireyleri kendi özerkliklerine uyandırabilir ve kitle kültürünün homojenleştirici etkilerine direnmelerini sağlayabilir. Adorno, kültür endüstri ile ilgili yazılarında sosyolojik bir analiz getirmek için uğraşmamıştır. Ona göre, felsefe, sosyoloji, psikoloji, tarih gibi disiplinler arasındaki işbölümü bu alanlardaki konuların zorunlu hale getirdiği bir işbölümü değil, dayatılmış olan bir bölünmedir. Yani psikolojinin, felsefenin ya da sosyolojin kavramlarına dolaysız bir şekilde karşılayan ayrı nesneler yoktur. Adorno, bu işbölümü veya bölünmenin sebebini, kültür endüstrisi ile yüksek sanat arasında ayrılığa neden olan şeyleşme ve parçalanma kuvvetleri olarak görmektedir. Adorno'nun kültür endüstrisi hakkındaki görüşleri, esasen klasik Marksizm'in tarihsel süreçteki gelişmeler ilişkin evrimci tasarısının çökmesi sonucu ortaya çıkan şartlar içerisinde yer almaktadır. Ona göre, kapitalist üretim güçlerinin, kapitalist üretim ilişkilerinden kurtularak özgür bir topluma taşıyacağı Marksist inanç bir yanılsamadan ibarettir. Çünkü sermayenin dolaysız bir şekilde özgürleştirici gücü ya da öğeleri bulunmamaktadır. Kapitalizmin temelinde, daha ziyade bütünleştirme ve tahakküm yer almaktadır. Adorno'ya göre, vahşilikten insancılığa taşıyan evrensel bir tarihten söz edilemez ancak sapandan

³³² Adorno, *Kültür Endüstrisi-Kültür Yönetimi*, 9-10.

bombaya taşıyan evrensel bir tarih söz konusudur. Ve bu tarih, örgütlenmiş insanların karşı durduğu topyekûn tehditle son bulur.³³³

Sanatın popülerleşmesi, bugün farklı anlamları ifade etmektedir. Adorno’da bu ifade, kültür endüstrisi ile yorumladığı sanatın ticaretle etkileşimindeki hızlanma anlamına gelir.³³⁴ Adorno’nun yazılarında baskın bir şekilde sanatın hümanist, eleştirel ve devrimci işlevleri onun güvenilirliğinin kaybolmasına sebep olmuştur. Adorno için postmodern anlayışı benimsediği de söylenebilir. Adorno’nun kültür endüstrisi diye adlandırarak kullandıkları kavram ile sanatın karşılıklı etkileşimi üzerinde durması mevcut güven kaybını daha da hızlandırmıştır.³³⁵

Adorno, postmodern tartışmalar içerisinde çoğunlukla aristokrat ve seçkin olmakla eleştirilir. Hunchen şöyle der: Adorno’nun devamlı yaptığı gibi, kitle kültürünü yalnızca negatif bir güç şeklinde görmek, kültüre karşı bir öfkeyle açıklanabilir. Bu eleştiriye Adorno, demokratikleşme hareketiyle birlikte, hâkim kartellerin kitle sanatını insanlara dayattığını söyleyerek cevaplandırır. Adorno’ya göre bu dayatma, daha çok ticarileşen gıdalar üzerinden yapılmıştır. Kitlelerin bünyesi gıdalar ve ilaçlar aracılığıyla, zihni yapısı ise filmler ve ticari metinler aracılığıyla tahrip edilmiştir.³³⁶ Adorno, popüler kültür, kitle kültürü gibi kavramlar için kültür endüstrisi kavramını kullanır. Kültür bir endüstri haline geldiğinde insanlar artık kültür üretmez ve özne olma özelliğini kaybederek kültürün bir nesnesine dönüşür.³³⁷

Adorno, kültür endüstrisinin yükselişinin, kültürel biçimin standartlaşması ve rasyonelleşmesiyle sonuçlandığına ve bunun da bireyin eleştirel ve özerk bir şekilde düşünme ve hareket etme kapasitesini zayıflatığına ve yok ettiğine inanmaktadır. Standardizasyonun büyük ölçüde kültürel ürünlerin üretimini kontrol etme gücüne sahip olanların, insanların kesin ‘ zevklerinin’ ve beklentilerinin bilimsel bir ölçümünü formüle etmek ve bunu yaparken karlılığı artırmak amacıyla pozitivist yöntemler kullanma kapasitesinin bir sonucu olarak ortaya çıktığını savunmaktadır. Ona göre,

³³³ Adorno, *Kültür Endüstrisi-Kültür Yönetimi*, 11-12.

³³⁴ Peter V. Zima, *Modern Edebiyat Teorilerinin Felsefesi*, çev. Mustafa Özsarı (Ankara: Hece Yayınları, 2006), 149.

³³⁵ Zima, *Modern Edebiyat Teorilerinin Felsefesi*, 130.

³³⁶ Linda Hutcheon, *A Poetics of Postmodernism; History, Theory, Fiction* (New York: Routledge, 1988), 25-6, 157-158.

³³⁷ Soykan, Keskin, Dellaloğlu, “Adorno ve Yapıtı”, 53-54.

aydınlar dahi standartlaşma sürecinden geçerler ve her ne kadar farklı düşünseler de ortama uyum sağlamaya heveslidirler ve de ayak uydurmaya çalışırlar.³³⁸

Adorno'nun mekanik Marksizm (altyapı - üstyapı ile altyapıya ait endüstri ve üstyapıya ait kültürün birleşmesi) diye adlandırılabilir belirlenmeye karşı olması, kültürü ve sanatı oluşturan bireyi ön plana çıkarmak istemesinden dolayıdır. Ama bu kültür, endüstriyel anlamdaki bir kültür değildir; onu zaten birey değil endüstri meydana getirir. Bu bireycilikte, Adorno'nun haklı gerekçesi olarak tek umut bireydir; o batmış bir toplumun içerisinde hala ayakta kalabilmiştir. Bu da elbette sıradan bir birey değil, sanatı, kültürü oluşturacak olan bireydir. Adorno'nun bireye ve gerçek anlamda sanata önem vermesinde ve yine toplumun bu karanlık durumdan çıkmasında sanatçıları, düşünürleri öncü olarak önermesinde, onun seçkinci tavrının da önemli rolü vardır. Adorno'nun kültür endüstrisini reddeden bu seçkinciliğinde, örneğin cazı bile aşağılaması, bugün için aşırı bir tutum sayılabilir. Onun için bestesi olmayan, emprovize çalınan caz müzikten sayılmaz. Ama onun aşırı denebilecek bu tutumunda haklı yönleri de söz konusudur. Çikolata sepetine roman konulan bir ortamda gerçek yapıtların, sanat ya da düşün ürünlerinin gölgede kalmasına neden olmaktadır. Kültür denince toplumda bu orta malı olan şey anlaşılmaktadır. Dolayısıyla Adorno'nun kültür endüstrisine muhalif tutumu, kendi zamanından daha çok günümüz için geçerlidir.³³⁹

Kitle kültürü edilgen tüketicilerin, sorgulamadan basitçe yuttukları metalarla piyasayı istika eden kültür endüstrisinin ürünüdür. Aydınlanmanın Diyalektiği'nde kültür endüstrisi sadece hâkim sınıfın ideolojisi yayan değil, düşüncenin kendisini bile olanaksız hale getiren bir dünya görüşü yaratan bir şey olarak görülür.³⁴⁰

Kültür endüstrisine ve ya çağdaş kitle kültürüne dair iki eleştiri bulunur. Kitle kültürü esasen yapaydır ve sanat halk pazarlarında bir ürün haline getirilmiştir. Ayrıca, söz konusu kültür, kültür endüstrici aracılığıyla kitleleri sahte ihtiyaçlara yönlendirmektedir.³⁴¹

Adorno, moderniteye yönelik karamsar ve kötümser bir yaklaşım sergiler ve seçkinci bir estetik düşünceye sahiptir. Kültür endüstrisi, Adorno tarafından kültürel üstünlüğe

³³⁸ Adorno, *Minima Moralia*, 215.

³³⁹ Soykan, Keskin, Dellaloğlu, "Adorno ve Yapıtı", 54-55.

³⁴⁰ Kenan Çağan, *Popüler Kültür ve Sanat*, (Ankara: Altınkure Yayınları, 2003), 47.

³⁴¹ Bryan S. Turner, *Oryantalizm, Postmodernizm ve Globalizm*, çev. İbrahim Kapaklıkaya (İstanbul: Anka Yayınları, 2003), 178-179.

dair bir tehdit olarak algılanmıştır. Adorno'ya göre, kültür endüstrisindeki gelişmeler aynı zamanda kültürün üstünlüğünü de tehdit etmektedir.³⁴²

Kültür endüstrisinin ilk dönemi sesli sinemanın doğduğu, radyonun yaygınlaştığı bir dönem, ikinci dönemi ise tüketim toplumunun imajının şekillendiği ve üretim tarzlarının ona göre belirlendiği bir dönem olarak karşımıza çıkar. Son olarak da bugün içinde yaşadığımız, dijital devrimle kuşatılmış internet kapitalizmi ile karşı karşıya kaldığımız bir dönem söz konusudur.³⁴³ Adorno'nun kapitalizm, popüler kültür, tüketim toplumu gibi konulara eğilim göstermesinde, Amerika'daki (Los Angeles) sürgün hayatının etkili olduğu görüşü hâkimdir. O, Almanya'da Nazi döneminde de üretilen popüler kültürün büyük ölçüde farkındadır.³⁴⁴

Adorno'ya göre, eğlence şirketlerinin üretim amacı, insan özgürlüğü ve eleştirel düşüncüyü güçlendirmekten ziyade, maksimum kâra ulaşabilmektir. Bu nedenle gerçek sanata imkân sağlamaktan çok, endüstriyel ve bürokratik kuruluşların vasıflarını benimserler. Artık tekelleri sermaye piyasasının ölçütleri geçerli hale gelir. Aydınlanma ideolojisi, radyo ve sinema aracılığı ile kendini ifade eder. Müzik, sinema gibi alanlar, diğer üretim malları gibi, işçiler tarafından üretilir. Kapitalist üretimin sürmesinde kültür endüstrisi de önemli role sahiptir. Ayrıca, kültür endüstrisi ile insanlar git gide kendi inisiyatifini kaybeder ve halinden memnun tüketici haline gelir.³⁴⁵ Kısaca Adorno'nun eleştirisi, kitle iletişim araçlarının zihinleri manipüle etme sürecini hedef alır. Ona göre, kültür endüstrisi özgür düşüncenin bir aracı olmak şöyle dursun, insana inanması gereken değerleri, arzu etmesi gereken yaşam ideallerini, hatta eğlenceyi nasıl ve ne zaman araması gerektiğini vererek insanı boyunduruk altına alır. Adorno, şimdiki yaşamın zarar görmüş, özel ve basit bir tüketim alanına indirgenmiş, kendi özerkliğinden ve özünden yoksun görüldüğünü söyler.

Adorno'ya göre, gerçek sanat eleştirel bir düşüncüyü bünyesinde barındırmalı ve gündelik algıları yıkmalıdır.³⁴⁶ O, gerçek sanatın kültür endüstrisine direndiğini düşünür. Kültür endüstrisinde ise kültür yukarıdan yönetilmektedir.³⁴⁷

³⁴² Turner, *Oryantalizm, Postmodernizm ve Globalizm*, 186, 300.

³⁴³ Foster, *Tasarım ve Suç*, 25.

³⁴⁴ Philip Smith, *Kültürel Kuram*, çev. S. Güzelsarı, İ. Gündoğdu, 2. Basım (İstanbul: Babil Yayınları, 2007), 70.

³⁴⁵ Smith, *Kültürel Kuram*, 71-72.

³⁴⁶ George E. Marcus, Michael M.J. Fisher, *Kültürel Eleştiri Olarak Antropoloji*, çev. Barış Cezar (İstanbul: Koç Üniversitesi Yayınları, 2011), 175.

Adorno'ya göre, serbest zaman da endüstrileşmiş, kâr elde etmenin önemli amaç olduğu ve kültür üretimini standart hale getirildiği bir eğlence endüstrisi ortaya çıkmıştır.³⁴⁸ Adorno, kültürel anlamdaki gelişmelere olumsuz yaklaşır. Ekonomik ve politik amaçlara ulaşmak adına teknik anlamda kitle iletişim araçları ile kültürel ürünlerden faydalanmak, kültür endüstrisinin oluşmasına katkıda bulunur. Kültür endüstrisi ise farklılıkları ortadan kaldırarak uyumu ve itaati sağlamayı amaçlar.³⁴⁹ Ona göre, kültür endüstrisi insanlar için büyük bir tehlike oluşturmaktadır. O, kültür endüstrisinin toplumda aklın çöküşüne nasıl yol açtığını inceler. Kültür endüstrisi toplumun, bağımsız olarak akıl yürütebilen ve kendisi adına karar verebilen bireyler yetiştirme yeteneğini azaltır. Üstelik Adorno, daha da ileri giderek kültür endüstrisinin uyum ve standardizasyonunu sürdürdüğünü iddia eder. Kültürel içeriğin seri üretiminin beğenin homojenleşmesine ve gerçek çeşitliliğin yokluğuna yol açtığını söyler. O, kapitalist toplumlarda demokrasinin yalnızca yerleşik ekonomik eşitsizliklerini gizleyen bir maske olduğunu öne sürer. Örneğin, televizyon ve radyo yayınları, dergiler, gazeteler ya da romanlar, özgürlüğü desteklemekten ziyade engellemeye çalışan tüketim ürünlerine dönüşmeye başlamıştır. Adorno, kültür endüstrisinin eleştiriden uzak bir tüketici kitle oluşturmasını eleştirmektedir.³⁵⁰ Adorno'ya göre, modern endüstri toplumunun düzgün işleyebilmesi için kültür endüstrisine ihtiyaç duyulur. Bu nedenle, vaatlerini karşılayamayan kültür endüstrisi, insanları kardırarak sahte tatminler sunmaktadır.³⁵¹

Adorno'nun eserlerinde popüler kültür, popüler resim ve müzik, düşük sanat ve edebiyat, kitle kültürü gibi konularda getirmiş olduğu eleştiriler, eleştirel teoriye de önemli katkılar sağlamıştır. Adorno'ya göre popüler edebiyat sıradan bir hale getirilerek ve belirli kalıplara sokularak kültürel bir meta haline getirilmekte ve de kitlelerin tüketimine sunulmaktadır. Edebiyatta, sanat ve yaratıcılıktan ziyade kitleler tarafından daha kolay anlaşılması ve beklentilerin karşılanması ön plandadır. Ayrıca bu durum üretim sürecinin kısılmasını ve hızla tüketime sunulmasını da zorunlu hale getirmektedir. Bu süreçte edebiyatla birlikte müzik ve resim de metalaşmadan etkilenecek, eğlencenin bir parçası olarak varlığını devam ettirmeye çabalayacaktır. Adorno, özellikle eğlencenin kitlesel bir

³⁴⁷Jeffrey C. Alexander, Steven Seidman, *Kültür ve Toplum*. çev. Nuran Yavuz (İstanbul: Boğaziçi Üniversitesi Yayınları, 2013).

³⁴⁸ Anthony Giddens, *Sosyoloji*, çev. Cemal Güzel (İstanbul: Kırmızı Yayınları, 2013), 647.

³⁴⁹ Waters, *Modern Sosyoloji Kuramları*, 288.

³⁵⁰ Finlayson, *Habermas*, 38.

³⁵¹ Murat Kayıkçı, "Adorno'nun Kültür Endüstrisi Kavramı Üzerine", *Üniversite ve Toplum*, 7/2(2007), 2.

biçimde topluma dayatılmaya çalışılmasını eleştirir.³⁵² Ona göre, kitle kültürü bünyesinde faşist bir eleştiriyi de barındırmakta ve kitlelerin tek tipleştirilmesine öncülük etmektedir. Bu yolla kitleler üzerinde bir tahakküm oluşacak ve değerli olan şeylerde bir eksilme görülecektir. Dolayısıyla, müzik, edebiyat gibi sanat alanlarının etkisi azalmış olacaktır.

Adorno'ya göre, kitle tüketimi tıpkı medya gibi halkın her kesimine hitap edebilecek şekilde düzenli olarak sunulmaktadır. Yüksek ve düşük kültür, kitle iletişim araçları tarafından birleştirilir ve aralarındaki sınırlar karışarak iç içe geçer. Adorno için, kitleler esasen kültür endüstrisi tarafından bir hesaplama aracı olarak da kullanılır.³⁵³

Adorno'ya göre, günümüzün teknolojik toplumu, vicdanları manipüle etmenin bir aracı olan medya ile karakterize edilmektedir. Medya, kendi ihtiyaçlarına göre tüketicii şekillendirmek ve kültür endüstrisinin etkisini güçlendirmek için uğraşır.³⁵⁴ Kültür endüstrisi yöneticileri, kendi ideolojilerine uygun içerikler üreterek halka iletirken, kitleler bu duruma çok az eleştirel bir karşı duruş sergiler. Nitekim insanlar, zevkleri için kültür endüstrisinin ürünlerine ihtiyaç duyarlar ve doyuma ulaşabilmek için onu gerekli görürler ve hatta onsuz kendilerini eksik hissederler. Adorno, halkın medya bağımlılığı sebebiyle onu eleştirmekten kaçındığını düşünür.

Adorno'ya göre, kültür endüstrisinde tüketici bu endüstrinin öznesi değil nesnesidir. Eğlence bile planlanmıştır. Kültür endüstrisi, insanlara iyi bir yaşam kurgulayarak ve bunu gerçekmiş gibi göstererek, ortaya çıkan sahte ihtiyaç ve çatışmalarla gücünü devam ettirir. Kültür endüstrisi ürünlerini çekici kılar ve kültürün değerini düşürerek zayıf sınıflardan faydalanır. Kültür endüstrisi, tüketicinin beklentilerine uyum sağlamaktan ziyade onların sahtesini yapmakta ve tüketiciye onların istedikleri şeyleri sunduğuna ikna etmeye çalışmaktadır.³⁵⁵ Adorno, kültür endüstrisinin yanlış değerler yaydığını düşünür. Kültür endüstrisi insanları erişilemez hayallerin peşinden sürükleyerek onlara hayali mutluluk üretir. Adorno'nun kitle aldatmacası dediği şey budur. Kültür endüstrisi, geç kapitalizmin temel olgusudur ve tüketim ürünlerinin tamamını kapsar. Popüler kültür ürünleri, tüketicilerin eğlence ihtiyaçları karşılamaya yönelik olarak tasarlanmıştır. Kitlelerin kendilerinden kaynaklanan bir şey olmadığı için

³⁵² Adorno, *Minima Moralia*, 183.

³⁵³ Witkin, Adorno On Popular Culture, 54.

³⁵⁴ Adorno, *Minima Moralia*, 55.

³⁵⁵ Adorno, *Minima Moralia*, 209.

Adorno ‘kitle kültürü’ kavramını kullanmak yerine ‘kültür endüstrisi’ kavramını tercih etmektedir. Kültür endüstrisi ürünleri her ne kadar sanat eseri gibi görünse de, ürünleri kar amaçlı olduğu için hala endüstrinin çıkarlarına bağımlıdır. Böylelikle sanat özerkliğini kaybeder ve endüstriyel bir metaya dönüşür. Kültürün metalaşması eleştiriye ve özerk düşünmeyi de ortadan kaldırır ve kültür endüstrisi ile mevcut düzen korunmuş olur. Gündelik yaşamın gerekliliklerinden ve sorunlarından uzaklaşarak eğlenceye yönelen insanlar, gündelik yaşamın sorumluluğunu üstlenemeyen pasif öznelere dönüşürler.³⁵⁶

Adorno’nun *Minima Moralia*’sını yazdığı 1940’ların tarihsel koşulları göz önüne alındığında, ‘ben’ diyerek kendini gururla sunan ‘ben’, aslında bireysel hiçbir şey içermeyen evrensel bir örtüden başka bir şey değildir. Sahte hale gelen bütün, totaliter sistematik bir teorinin, totaliter devletin, kapitalizmin ‘demir kafesi’nin (Weber)³⁵⁷ ve kültür endüstrisinin ideolojik manipülasyonunun bütünüdür. Bu tür koşullar altında ‘ben’ demek, birkaç eleştirel entelektüelin, sanatçının ve filozofun üzücü bir ayrıcalığıdır; ancak insanların çoğunluğu için bu bir küstahlıktır. Birey olduklarını iddia ederler ama aslında bireysellikleri sahtedir.³⁵⁸ Bütün bunlardan, Adorno’nun gözünde tüm kültürün sahte olduğu sonucu çıkarılabilir.

Adorno’ya göre, kültürel unsurlar birer metaya dönüşerek kapitalizme hizmet eden endüstriyel ürünler haline gelmiştir. Kültürel alan, artık kişilerin kendini gerçekleştirdiği, yeteneklerini beslediği ve geliştirdiği, istek ve arzularını dile getirdiği bir özgürleşme yeri değil, kontrol aracıdır. Bu tahakküm bireyleri gitgide nesnelleştirmekte ve adeta sistem tarafından kuşatılarak özne niteliğini kaybetmektedir. Bu konuda oldukça karamsar olan Adorno, topluma ve bireye olan güven duygusunu yitirmiş ve bu durumun ancak sanat aracılığıyla olumlu anlamda değişebileceğini düşünmüştür. Nitekim mevcut baskı unsurları bireylerin bilinç durumunu etkilemekte ve onların gerçekleri idrak etmesini engellemektedir.

Sonuç olarak, Adorno’nun *Minima Moralia*’daki kültür endüstrisi eleştirisi, eleştirel teorinin toplumsal kontrol mekanizmalarını nasıl ortaya çıkardığının önemli bir örneğini

³⁵⁶ Adorno, *Minima Moralia*, 177.

³⁵⁷ bkz. Demir kafes Weber tarafından kullanılan bir metafordur. Weber bununla bürokratik yapının, sınıfsal anlamda memur sınıfının gücünü arttıracak ve bu gücün ilerleyen süreçte demokrasiye karşı bir tehlike olacağını ifade etmeyi kastetmiştir. (Weber, *Protestan Ahlakı ve Kapitalizmin Ruhu*, 164-165.)

³⁵⁸ Josef Früchtel, “Dwarf Fruit, or: The Impertinent Self”, *Krisis*, 41 (2)(Journal for Contemporary Philosophy, 2021), 74.

sunmaktadır. O, kültür endüstrisinin, kültürel içeriğin seri üretimi ve standartlaştırılması yoluyla, bir seçim ve bireysellik yanılmasını yarattığını, aslında varlığını sürdürdüğünü ve egemen ideolojiyi güçlendirdiğini savunur. Adorno, kültür ticaretinin gerçek amacının kapitalist ekonomik sistemlerin pasif üretkenlik yaratmayı sürdürdüğünü öne sürmektedir. O, eleştirel teorinin kültürel üretiminin ardındaki ekonomik güdülerinin nasıl ortaya çıktığını ve eşitsizliğin sürdürülen gizli güç yapılarını nasıl ortaya çıkardığını ortaya koymaya çalışmıştır.

Adorno, kültür ticaretinin kültür ile iş dünyası arasındaki ayrımı nasıl genişlettiğini göstermeye çalışmaktadır. Ona göre, kültür metalaşmakta, tüketilip satılabilir bir ürüne indirgenmektedir. Bu sistem tarafından yönetilen kültür, kâr ve pazarlanabilirlik dayatmalarına tabi hale gelir.³⁵⁹

Genel olarak, Adorno, kültür endüstrisinin özgünlük ve yaratıcılıktan yoksun, standartlaştırılmış ve kalıplaşmış kültürel ürünler ürettiğini savunmuştur. Bu ürünler, ister film, ister müzik, edebiyat veya sanat olsun, mümkün olan en geniş izleyici kitlesine hitap edecek şekilde seri üretilmekte ve sonuçta homojen bir kültürel manzara ortaya çıkmaktadır. O, kültür endüstrisinin tüketicilerin zevklerini, arzularını ve tercihlerini şekillendirerek manipüle ettiğini ileri sürmüştür. Ona göre, kültür endüstrisi, reklam, pazarlama ve kitle iletişim araçları aracılığıyla yapay ihtiyaçlar ve arzular yaratarak bireyleri kontrol etmekte ve kapitalizmin egemenliğini sürdürmektedir. Kültürel pazarda çeşitlilik ve seçim görünümüne rağmen Adorno, kültür endüstrisinin aslında uyumu ve aynılığı teşvik ederek gerçek çeşitliliği sınırladığını savunmuştur. O, hepsi aynı temel kapitalist mantığa uyduğu ve yönetici sınıfın çıkarlarına hizmet ettiği için, kültürel ürünlerin görünürdeki çeşitliliğinin yüzeysel olduğuna inanmaktadır. Ona göre, kültür endüstrisi, kültürel ürünleri tüketim metalarına indirgeyerek insan yaratıcılığını değersizleştirmekte ve bireyleri kendi özgün deneyimlerinden ve duygularından uzaklaştırmaktadır. Adorno bu süreci, insan ilişkilerinin metalar arasındaki ilişkilere dönüştüğü bir şeyleşme biçimi olarak görmüştür. Kötümser bakış açısına rağmen Adorno, direniş olasılığını tamamen göz ardı etmemiştir. Eleştirel düşünmenin ve estetik özerkliğin, kültür endüstrisinin hegemonyasına karşı direniş anları sağlayabileceğine inanmıştır. Ancak aynı zamanda kültür endüstrisinin ve kitle iletişim araçlarının hâkim olduğu bir toplumda, gerçek özerkliği sürdürmenin

³⁵⁹ Witkin, *Adorno On Popular Culture*, 67.

zorluklarını da fark etmiştir. Adorno'nun kültür endüstrisine yönelik eleştirisi, kitle iletişim araçları, tüketim kültürü ve sanat ile eğlencenin metalaştırılmasına ilişkin tartışmalarda etkili olmaya devam etmektedir. Ayrıca kapitalizmin kültürel üretimi ve tüketimi nasıl şekillendirip kontrol ettiğinin yanı sıra, bireysel özerklik ve toplumsal değişime yönelik potansiyel sonuçları anlamak için bir çerçeve sunar.

2.1.4.2. Sanat ve Estetik

Adorno, *Minima Moralia*'da sanat ve estetiğin modern yaşamdaki rolünü derinlemesine incelemekte ve bunları kapitalizm ve kitle kültürünün yol açtığı kültürel yozlaşmaya karşı hayati güçler olarak konumlandırmaktadır. Onun görüşleri, sanatın, yaşamın metalaşmasına karşı koyma ve dönüştürme potansiyeline sahip olduğu inancına dayanmaktadır. O, piyasa değerlerinin ve işlevselliğin giderek hâkim olduğu bir dünyada, gerçek estetik deneyimi hem bir sığınak hem de sessiz bir isyan biçimi olarak görmektedir. Onun estetik teorisi, gerçek sanatın gündelik gerçekliği aştığı ve kapitalizmin indirgemeci mantığına direnen alternatif bir deneyim alanı sunduğu önermesine dayanır. Bu fikir, sanatı mevcut iktidar yapılarını sürdürmek için tasarlanmış salt bir metaya dönüştürdüğünü ileri sürdüğü kültür endüstrisine yönelik eleştirisinin merkezine yerleşir. Onun sanat anlayışının merkezinde 'negatif diyalektik' kavramı yer almaktadır. Gerçek sanat eserleri, dünyayı olduğu gibi onaylamak yerine, toplumsal gerçeklik içinde dışlanan ve bastırılan şeyleri vurgulayarak onu olumsuzlamaktadır.³⁶⁰ Bu olumsuz yetenek, sanatın toplumun kusurlarını yansıtan ve insan varoluşu için yeni olasılıkları aydınlatan eleştirel bir ayna görevi görmesini sağlar. Sanat, alternatif vizyonları ve deneyimleri somutlaştırarak bireyleri sorgulamaya ve sonunda yaşadıkları baskıcı koşulları aşmaya teşvik etmektedir. Adorno, estetik deneyimi, bireylerin insanlıktan arındırılmış bir dünyada kendi insanlıklarını tanımalarını sağlayan, son derece öznel bir karşılaşma olarak algılamaktadır. Bu karşılaşma, kitlesel üretilen kültürün pasif tüketimiyle tam bir tezat oluşturmakta ve aktif katılımı ve eleştirel düşünceyi teşvik etmektedir. Adorno'ya göre, sanatın takdir edilmesi çaba gerektirir ve bu da izleyiciyi, kitle kültürünün tipik olarak caydırdığı bir öz-düşünüm ve farkındalık sürecine dâhil eder.³⁶¹ Onun estetik teorisinin önemli bir yönü, Aydınlanma'nın akıl ve faydaya aşırı vurgu yapmasıyla ilişkilendirdiği araçsal

³⁶⁰ Adorno, *Minima Moralia*, 130, 236.

³⁶¹ Adorno, *Minima Moralia*, 213.

rasyonalite eleştirisidir. Adorno, sanat ve estetik konularında kaleme aldığı yazılarıyla, disiplinler arası çalışmalara ve sosyal felsefeye önemli bir katkı sağlamıştır. Yazılarında, kapitalizm ve kültür endüstrisi eleştirisi, yabancılaşma ve şeyleşme, toplum gibi üzerinde durduğu konulara baktığımızda, her birinin sanatla olan bağlantısını görmek mümkündür. Onun ölümünden sonra yayınlanmış olan *Aesthetic Theory* (Estetik Teori)³⁶² kitabı, onun sanat ile ilgili düşüncelerini ortaya koymaktadır. Ayrıca kültür endüstrisi eleştirisi, müzik, edebiyat ve sanatla ilgili yazıları da onun sanat anlayışı hakkında bilgi verir. O, modern sanat eğilimini felsefî estetik bakış açısıyla yeniden değerlendirmeye açar. Adorno'nun dikkat çektiği sosyal işlevler, ekonomik ya da siyasi işlevlerden ziyade entelektüel işlevlerdir. Adorno, sanatın toplumsal gerçeklikten ve yanıltan ayrı tutulması gerektiğini düşünür. Ona göre sanat eserinin, bir gerçekliği ifade etmek gibi zorunluluğu yoktur. Adorno, sanat kavramını açıklamak için 'monadlar'ı kullanmaktadır. Ona göre, otantik sanat eserleri, birer sosyal monaddır ve ait oldukları sosyo-kültürel süreçler ile kendi dönemlerindeki çatışmaları yansıtırlar.³⁶³ O, monadların birbirlerinden ayrılabilmesi ve dış etkilere kapalı olması gibi özelliklerini sanatla ilişkilendirerek, sanatın kendine ait kurallarına dikkat çekmeye çalışır. Sanat, dış dünyadan beslenir ve elindeki tüm materyalleri kendi bünyesinde olgunlaştırarak sanatsal ürüne dönüştürür. Yani kendisini dışı kapatarak koruma altına alır ve kapitalist süreçte ticari bir ürüne dönüşme riskini azaltır. O, sanatın işlevsiz yani işe yaramaz olmasını ister. Onun için sanat eseri ticari bir kaygının kurbanı olmamalıdır. Sanat otonomluğunu kaybettiği zaman, sanat eseri herhangi bir metaya dönüşür ve onunla olan ilişkiler bu bağlamda şekillenir.³⁶⁴

Adorno'nun karşı olduğu şey, politik bir sanattır. O, sanat için sanatı değil, sanatın yüksek ahlaki bağlanma zemininin benimsenmesini savunmakta ve özerk bir sanatın eleştirel gücü olduğuna inanmaktadır.³⁶⁵ Ona göre, sanat toplumu eleştirmelidir. Sanat, hem sosyal hem de özerk bir olgudur. Sanatın doğasında ideoloji, metafizik ve ahlak felsefesi gibi kavramsal sistemlere dönüştürmeye engel teşkil edecek bir direnç mevcuttur.³⁶⁶ Adorno, gerçeği düşünce ve kuramla sınırlamayı ya da yalnızca toplumsal praksis ve bireysel ahlak açısından tanımlamayı reddetmiştir.

³⁶² Adorno, *Aesthetic Theory*, 1984.

³⁶³ Adorno, *Minima Moralia*, 156-157.

³⁶⁴ Theodor W. Adorno, *Müzik Yazıları*, çev. Şeyda Öztürk (İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2018), 18.

³⁶⁵ Harrison, Wood, *Sanat ve Kuram: 1900-2000 Değişen Fikirler Antolojisi*, 823.

³⁶⁶ Zıma, *Modern Edebiyat Teorilerinin Felsefesi*, 154-155.

Adorno'ya göre, endüstriyel kültürle karşılıklı etkileşime karşı direnç gösteren çağdaş sanat eserleri, toplumda bir marjinalleşme eğilimindedir. O, sanat eserlerinin ticarileşmiş kültür karşısındaki bu direnişini, çağdaş sanatın önemli problemlerinden biri olarak görür. Ona göre, sanat eserinin negatifliği, gerçek muhtevanın bir bölümünü oluşturur. Onun için toplumsal eleştiri içeren hakikat menfidir ve bu hakikat işçi sınıfında bulunmamaktadır. Sanatçılar ise eleştirel bilginin desteklediği estetik alana çekilirler ve bu geri çekiliş onları yeni Marksist anlayıştan ayırmaktadır.³⁶⁷

Adorno'ya göre, bir sanat eseri tarafından işlenen, tasvir edilen veya kasıtlı olarak geliştirilen fikirler, onun fikirleri değil malzemeleridir.³⁶⁸ O analizlerinde, eğlence ile kaynaşmış sanatın yenilikçi gücünün aksadığını ve tüm eleştirel içeriğinin boşaltıldığını göstermek ister. Adorno'ya göre sanat, ancak belirli taleplere tabi olmadığında ve 'işlevsizliği' dışında herhangi bir amaç için üretilmediğinde özerktir. Adorno'ya göre 'sanatın şu anki görevi, kaosu düzene sokmaktır'.³⁶⁹

Genel olarak, Adorno'nun sanat ve estetik üzerine düşünceleri, onun modern topluma ve onun kültürel tezahürlerine yönelik daha geniş eleştirisiyle derinden iç içe geçmiştir. O, yazıları aracılığıyla, sanatın sosyal dünyayı hem yansıttığı hem de şekillendirdiği yolları aydınlatmaya çalışmış; egemenlik ve baskı biçimlerine meydan okuyan estetik deneyim potansiyeline dair iç görüler sunmuştur. Adorno, müzik, film ve edebiyat gibi kültürel ürünlerin seri üretimine atıfta bulunarak 'kültür endüstrisi' adını verdiği şeyi eleştirmiştir. Kapitalist toplumlarda kültürel ifadenin metalaştığını ve standartlaştığını, bunun da mevcut güç yapılarını ve ideolojilerini güçlendirmeye hizmet eden kalıplaşmış, homojenleştirilmiş eserlerin üretimine yol açtığını savunmuştur. Adorno'ya göre kültürün bu şekilde endüstrileşmesi, gerçek sanatsal ifadeyi ve yaratıcılığı bastırmaktadır. Adorno, kapitalist toplumlarda sanatın piyasada alınıp satılan başka bir meta haline geldiğine inanmaktadır. Bu metalaştırma, sanatı içsel değer ve anlamından arındırarak onu salt bir tüketim nesnesine indirgemektedir. Sonuç olarak, gerçek estetik deneyimler giderek daha nadir hale gelmekte ve bunların yerini kolayca sindirilebilen kültürel ürünlerin pasif tüketimi almaktadır. Kültür endüstrisinin yaygın etkisine rağmen Adorno, sanatın hâlâ özerklik potansiyeline sahip olduğunu savunmuştur. Ona

³⁶⁷ Zima, *Modern Edebiyat Teorilerinin Felsefesi*, 157.

³⁶⁸ Theodor W. Adorno, *Mahler: A Musical Physiognomy*, çev. Edmund Jephcott (Chicago: The University of Chicago Press, 1992), 3.

³⁶⁹ Adorno, *Minima Moralia*, 232.

göre, gerçek sanat, metalaşmaya direnir ve toplum ve insan varoluşu üzerine eleştirel düşünceler sunarak egemen ideolojilere meydan okur. Adorno, sanatın özerkliğini, onun düşünceyi kışkırtma ve toplumsal değişime ilham verme kapasitesini korumak için gerekli görmüştür. Adorno'nun felsefesi, sosyal ve kültürel olguların doğasında var olan gerilim ve çelişkileri vurgulayan diyalektik yaklaşımıyla karakterize edilir. Estetik alanında Adorno, mevcut sanatsal ifade biçimlerini eleştirirken aynı zamanda bunların direniş ve yenilenme potansiyellerini de kabul eden bir 'negatif diyalektik' kullanmıştır. Adorno'ya göre, gerçek estetik deneyim, bu çelişkilere boyun eğmekten ziyade, bu çelişkilerle yüzleşmekten ve bunları aşmaktan doğar. Adorno'nun modern sanata ilişkin görüşleri karmaşıktır. O, modernist eserlerin geleneksel sanatsal geleneklere ve sosyal normlara meydan okuma potansiyelini kabul ederken, aynı zamanda modernizm içindeki algılanan elitizm ve daha geniş sosyal kaygılardan kopma gibi belirli eğilimleri de eleştirmiştir. Adorno, sanatsal ifadenin sınırlarını zorlayan, biçim ve içerik deneyleri yapan sanatçıları takdir etmiş, ancak aynı zamanda yeniliğin sırf yenilik olsun diye fetişleştirilmesine karşı da uyarıda bulunmuştur.

2.1.5. İnsan Eleştirisi

Adorno'nun modern toplumdaki 'insan' kavramına yönelik eleştirisi, onun kapitalizme, kitle kültürüne ve araçsal rasyonalitenin insanlıktan çıkarıcı etkilerine yönelik daha geniş eleştirisiyle derinden iç içe geçmiş durumdadır. O, modernliğin bireyleri insanlıktan çıkarabileceği ve yabancılaştırabileceği yolların altını çizerek, çağdaş kapitalist toplum bağlamında insanlık durumuna ilişkin derin ve genellikle kasvetli bir değerlendirme yapmaktadır. O, çağdaş sosyal yapıların, insan özgürlüğünü, yaratıcılığını ve tatminini nasıl baltaladığını açığa çıkarmak istemektedir. Adorno'nun insan eleştirisi, modern toplumun bireyleri yabancılaştırdığı ve köleleştirdiği çeşitli yolları vurgularken, aynı zamanda insanın kurtuluşu ve özgürleşmesi için gerekli koşullar üzerine eleştirel bir düşünce sunmaktadır.³⁷⁰

Adorno'nun *Minima Moralia*'sı kitle toplumundaki bireysellik krizini derinlemesine incelemekte ve kitle kültürünün ve kontrolsüz tüketiciliğin özgün bireyselliği nasıl giderek aşındırdığını ortaya koymaktadır. Benliğin dış etkiler tarafından giderek daha fazla tanımlandığı bir çağda Adorno, kitlesel üretilen kültürün uyumluluğu nasıl teşvik

³⁷⁰ Witkin, *Adorno On Popular Culture*, 155.

ettiğine ve gerçek bireyselliği bir normdan ziyade nadir görülen bir duruma nasıl dönüştürdüğüne dair etkileyici bir eleştiri sunmuştur. Bireyselliğin tehlikeye atıldığı merkezi mekanizmalardan biri kişisel yaşamın metalaştırılmasıdır. Adorno, piyasa ilkelerinin hâkim olduğu bir toplumda, insan varlığının her yönünün değişim değerine tabi olduğunu, bireylerin kimlikleri büyük ölçüde tüketim eylemiyle şekillenen tüketicilere indirgendliğini savunmaktadır.

2.1.5.1. Özne-Nesne İlişkisi

Horkheimer ve Adorno, *Aydınlanmanın Diyalektiği*'nde, insan zihninin, doğaya nasıl hükmedeceğini öğrenerek, dış doğanın egemenliğinden nasıl kaçmaya çalıştığını anlatmışlardır. Doğanın bu rasyonel hâkimiyeti bir özgürleşmedir, çünkü insanlığı dış dünyaya boyun eğmekten (çoğunlukla en yalın yollarla: selleri durdurmak, yangınları söndürmek, vb.) ve umursamaz kozmosu yatıştırmak için tasarlanan hurafeler ve mitlerden kurtarır. Öte yandan, zihin doğayı giderek daha fazla emri altına aldıkça ve rasyonel yönetici sınıfların irrasyonel olarak tanımladığı insanları (kadınlar, alt tabakalar, diğer ırklardan insanlar vb.) insanlığı genel olarak doğaya yeniden köleleştirir. Genellikle liberal, faşist ve komünist toplumlar arasında ayırım yapmayan Adorno, yirminci yüzyıl modernliğinin tamamını, insani düşünceyi, kendiliğindenliği, karmaşıklığı, yaratıcılığı ve bireyselliği ezen mekanik sistemler içinde ilerleyen bir proje olarak görmektedir. Modernizm projesinin de temelini oluşturan özne-nesne denkleminde, dengeler özne aleyhine olacak şekilde tersine dönmeye başlamış; nesne bünyesinde ahlaki ve kültürel değerleri, fikirleri barındıran etken bir güce dönüşmüştür. Bu durumda özne, nesnesini yitirmiş ve kendisi nesne muamelesi görmeye başlamıştır.³⁷¹

Adorno, *Minima Moralia*'da unutulma noktasındaki bireye hitap ediyor. Ona göre, araçsal aklın zaferiyle birey tehdit altındadır. Bugün bireylerin birer nesne olmasından ötürü, ne kadar güçlü olursa olsun, kendi yaşam biçimini belirlemesi mümkün değildir. Birey, insan olma özelliğini temsil edebilecek özerkliğini yitirmiştir.³⁷² Adorno'nun argümanı, özne ve nesnenin diyalektik bir ilişki içinde var olmasına rağmen, nesnenin

³⁷¹ Şentürk, *Eleştirel Teorinin Eleştirisi*, 12-13.

³⁷² Adorno, *Minima Moralia*, 41.

her zaman özneyi aştığı ve ondan farklı olduğu; böylece öznenin bilgi ve özdeşleşme yoluyla nesneye hükmetme ve onu kontrol etme arzusunu boşa çıkardığıdır.³⁷³

Adorno'ya göre, kişiyi yıldırım için, ilk başta inandırıcı görünen birtakım ölçütler sunulur ve en çok kullanılanlardan biri, kişinin söylediği şeylerin 'fazla öznel olduğu' ifadesidir. Ancak öznel ve nesnel olarak anlaşılan şeyler tamamen yer değiştirmiştir. Kültür endüstrisi döneminde, nesnellik artık onu yöneten öznel tarafından hesaplanmaktadır. Akıl artık iktidarı elinde bulunduranların keyfi bir şekilde keyfi olmakla suçladıkları, penceresiz mizaçlar duvarının arkasına tamamen çekilmiştir. Ona göre, öznenin güçsüz kalması istenir çünkü 'öznelerde depolanan nesnellikten' ölümüne korkarlar.³⁷⁴

Adorno'ya göre 'zararsız hiçbir şey' kalmamıştır.³⁷⁵ Bu ifade, *Minima Moralia*'nın nesnelere yaklaşımını da kısaca anlatır. Ona göre hiçbir şey masum değildir. Adorno, ele aldığı konularda yirminci yüzyıldaki felaketlerin ardından insanların zarar gören yaşamlarına dikkat çekmektedir. Ona göre, iyi bir yaşamın yeniden düzenlenmesi için özne ile nesne uzlaştırılmalıdır. *Minima Moralia*'nın 21. fragmanında kısaca şuna değinir: Her bozulmamış ilişki, belki de aslında organik yaşamın bir parçası olan uzlaşma bir armağandır. Hediye, birine verilen şeydir ve alıcının sevincini hayal etmeyi gerektirir. Hediye denildiğinde hediye veren düşünürüz. Ancak bu örnekte Adorno, hediye sadece kimliğimizin vekili olmadığını, bizden farklı olanı yani alıcıyı dikkate alan bir şey olduğunu vurgular ve bu tanıma, nesneyle, özdeş olmayanla ilişkinin kaybolmasını engelleyen şeydir.³⁷⁶

Genel olarak, Adorno'nun felsefesinde Hegelci ve Marksist düşünceden etkilenen özne-nesne ilişkisi, onun eleştirel teorisini anlamada merkezi bir kavramdır. Ona göre, özne-nesne ilişkisi, kapitalist bir toplumdaki metalar gibi insan emeğinin şeyleşmesi sorunuyla derinden iç içe geçmiş durumdadır. Bu durum, öznelere (insanların) nesneler (metalar, sosyal yapılar vb.) tarafından tahakküm altına alındığı bir duruma yol açar; bunun tersi de geçerlidir. Adorno, modern kapitalist toplumlarda özne-nesne ilişkisinin tersine döndüğünü, öznelere kendi ürettikleri nesneler tarafından baskı altına alındığını öne sürer. Bu tersine çevirme, bireylerin kendilerini ve etraflarındaki dünyayı sabit

³⁷³ Rich Daniels, "Non-Pious Discourse: Adorno, Ethics, and the Politics of Suffering", *Work Days: Cultural Logic, Culture and Crisis*, (17) (2010), 4.

³⁷⁴ Adorno, *Minima Moralia*, 74.

³⁷⁵ Adorno, *Minima Moralia*, 27.

³⁷⁶ Adorno, *Minima Moralia*, 46.

kategoriler ve kavramlar çerçevesinde algıladıkları ve bireysellik ve yaratıcılığın kaybına yol açan ‘kimlik düşüncesi’ olarak adlandırdığı şeyle sonuçlanır. Dahası Adorno, kapitalizm altında bireylerin gerçek anlamda özgür olmadığını, bunun yerine piyasanın ve kültür endüstrisinin emirlerine tabi olduklarını ileri sürerek Aydınlanma’nın özerk özne anlayışını eleştirir.³⁷⁷ Bu, bireylerin kendi özgün benliklerini ifade etmek yerine sosyal olarak belirlenmiş rollere ve kimliklere uydukları ve onun ‘sözde bireysellik’ olarak adlandırdığı duruma yol açar. Adorno’ya göre, eleştirel teorinin amacı, bu somutlaştırılmış özne-nesne ilişkisine meydan okumak ve gerçek insanın özgürleşmesini teşvik etmektir. Bu, bireylerin kendilerine ve toplumlarına nasıl yabancılaştığına dair eleştirel bir farkındalığın geliştirilmesini ve daha adil ve insani bir dünyanın yaratılması için çalışmayı içerir.

2.1.5.2. İnsan-Doğa İlişkisi

Uygarlık, insanın doğa üzerinde egemenlik kurmasıyla ortaya çıkmış, ancak dış doğanın yanısıra insanın kendi iç doğası da bu tahakkümün altına girmiştir. Kapitalizm ile bu tahakküm zirveye ulaşır. Horkheimer ve Adorno, Aydınlanma’nın Diyalektiği’nde bu durumu tartışmaya açarak, insanın doğa üzerindeki egemenliğinin nasıl geri yansıdığını ve kişi üzerinde bir baskı oluşturduğunu gösterir. Kitapta insan zihninin, dış doğaya ne şekilde hükmedeceğini öğrenerek, doğanın kontrolünden nasıl kurtulmaya çalıştığı anlatılır. Onlara göre, insanları mitlerin boyunduruğundan kurtaran ve doğada ilerlemeci bir düzenin kurulmasını hedefleyen akılsallık, insanların iç doğası üzerinde bir tahakküm oluşturarak yeniden mitlere dönmesine yol açmıştır.³⁷⁸ Bu süreç, Horkheimer ve Adorno tarafından eleştirilmiş ve Aydınlanma fikrinin kendi hedeflerine karşı sadakat gösteremediği iddia edilmiştir. Onlara göre, Aydınlanma’nın temel iddiası, mitleri ortadan kaldırarak insanları korkularından arındırmak ve onları saygıdeğer bir konuma taşımaktır. Aydınlanma, kuruntuları bilgi aracılığıyla yıkmayı ve dünyanın büyüsünü bozmayı tasarlamıştır; çünkü insanın üstün olmasının kaynağı bilgidir.³⁷⁹

İnsan, Olympos dinini referans göstererek, orada yeryüzünün insana tabi kılınması gerektiği anlayışı ile doğadaki her şeyi kendi için kullanmaya başlamıştır.³⁸⁰ Ancak

³⁷⁷ Witkin, *Adorno On Popular Culture*, 30.

³⁷⁸ Adorno, *Kültür Endüstrisi-Kültür Yönetimi*, 13-14.

³⁷⁹ Horkheimer - Adorno, *Aydınlanmanın Diyalektiği*, 19.

³⁸⁰ Horkheimer - Adorno, *Aydınlanmanın Diyalektiği*, 25.

modern bilimlerin yardımıyla doğanın kaynaklarından faydalanılırken, doğa dengesiz bir şekilde sömürülmüş ve ekolojik bir felaket tehlikesi ortaya çıkmıştır. Uygarlık süreci kendi diyalektiğini oluşturmuştur. Bir yandan Batılı endüstriyel toplumlar doğanın mevcut güzelliklerinden yararlanmaya çalışırken öte yandan başka coğrafyalarda yaşayan insanlar açlık ve yoksullukla mücadele etmektedir. Adorno'ya göre, evreni bir av alanı haline getirerek doğaya sınırsız şekilde hâkim olma fikri tarihsel bir hedeftir. Bugün, insanlar hem doğaya hem de birbirlerine karşı bir yabancılaşma içerisindedir ve sadece ihtiyaç durumunda birbirlerinin ne yaptıkları ile ilgilenirler.³⁸¹ Yani insanın doğa üzerindeki hâkimiyeti, giderek onun doğa ile olan bağlantısını kaybetmesine neden olmuştur. İnsan ve doğa arasındaki ilişkiler metalaşmış, doğanın güzelliği dahi ideolojinin bir parçasına dönüşmüştür. İnsanlar doğaya ve birbirlerine o kadar çok radikal biçimde yabancılaşmıştır ki, yalnızca ihtiyaçları üzerinden birbirlerini tanımlarlar.³⁸²

Minima Moralia'daki çok sayıda aforizma, entelektüelin kırılğan konumu, kırılğanlığı, açmazları ve ayrıcalıkları etrafında dönmektedir.³⁸³ Minima Moralia'da Adorno'nun otobiyografik yansımaları tekrar tekrar karşımıza çıkmakta, Adorno her zaman Amerika'daki bir göçmen olarak yaşadığı deneyimlere, diğer entelektüellerle ve toplumun 'ana akım'ıyla yaşadığı ilişkilere geri dönmektedir. Adorno, bu deneyimleri düşüncelerinin başlangıç noktası ve dönüm noktası haline getirir: Entelektüel için, katı yalnızlık, dayanışmayı hâlâ gösterebileceği tek biçimdir. Entelektüelin kırılğan, güçsüz konumuna başvurulması, aynı zamanda değişen bir pratiğin reddini de içerir; daha doğrusu, değişen pratiğin hâlihazırda çarpıtıldığı anlayışının bir ifadesidir. Adorno, aynı zamanda entelektüelin pratiği reddederek ondan kaçmadığına, zira toplumsal pratikten uzaklaşmanın kendisinin ürettiği bir lüks olduğuna işaret eder.³⁸⁴ Entelektüelin 'standartlaşma süreci'ne düşmemek için kendisini hiçbir ilkeye, hatta dirençli bir şeye bile bağlamaması gerekir. Onun bilgiye karşı tutumu kendine özgüdür ve sisteme entegre olmayandır; bilginin aracı haline gelen sapma: 'Gözündeki kıymığı en iyi büyüteçtir.'³⁸⁵ Horkheimer ve Adorno'da sergilenen perspektifte, araçsal teknik

³⁸¹ Horkheimer - Adorno, *Aydınlanmanın Diyalektiği*, 330, 337.

³⁸² Adorno, *Minima Moralia*, 154.

³⁸³ Örnekler arasında 5, 6 ve 86 (entelektüeller ve pratik), 13 ve 25 (göçteki entelektüel), 51, 83, 84 ve 91 (entelektüellerin çalışma durumu üzerine) aforizmaları bulunmaktadır.

³⁸⁴ Adorno, *Minima Moralia*, 28-30.

³⁸⁵ Adorno, *Minima Moralia*, 215-216, 54.

rasyonelliğin hegemonyası hâkimdir. Bu rasyonellik modeli politik ve ekonomik tahakküme dayanmaktadır. Bu nedenle, onların anlayışına göre modern insan, araçsal aklın üstünlüğünün hâkim olması nedeniyle bir kölelik durumuna gömülmüştür.

Genel olarak, Adorno'nun insan-doğa ilişkisine ilişkin bakış açısı karmaşık ve çok yönlü olup, kökleri onun modernite ve kapitalizme yönelik daha geniş eleştirisinde yatmaktadır. O, kapitalist toplumların doğayı nesneleştirme ve sömürme, yabancılaşmaya ve ekolojik yıkıma yol açma yollarına dikkat çekerken, aynı zamanda eleştirel bilinç ve kültürel eleştiri yoluyla direniş ve uzlaşma potansiyelini de kabul etmektedir. Adorno, modern toplumu, doğanın giderek insan amaçları için sömürülecek bir kaynak olarak görüldüğü, araçsal rasyonelliğin hâkim olduğu bir toplum olarak görmüştür. Adorno'nun insan-doğa ilişkilerine ilişkin anlayışı son derece diyalektiktir. O, insanın hem doğanın bir parçası hem de ondan farklı olduğuna ve bu ilişkinin gerilim ve çelişkilerle dolu olduğuna inanmaktadır. Adorno, doğayı öncelikle amaca yönelik bir araç olarak gören modern kapitalist toplumların doğasında bulunan araçsal rasyonelliği eleştirmiştir. Bu dünya görüşünde doğa, içsel değeri veya bu tür bir sömürünün uzun vadeli sonuçları dikkate alınmaksızın nesneleştirilir, metalaştırılır ve kâr amacıyla sömürülür. Adorno, doğaya hâkimiyetin insanın tahakkümüyle iç içe olduğunu savunur. O, kapitalist üretim tarzının yalnızca doğal dünyayı sömürmekle kalmayıp aynı zamanda bireyleri kendi temel doğalarına yabancılaştırdığını düşünmektedir. Adorno, kültür endüstrisinin kitle iletişim araçları ve tüketim kültürü aracılığıyla kapitalizmin araçsal rasyonalitesini nasıl güçlendirdiğini ve doğanın sömürsünü nasıl sürdürdüğünü araştırmıştır. Adorno, endüstrileşme ve kentleşmenin bir sonucu olarak gördüğü modern bireylerin doğaya yabancılaşmasından yakınmaktadır. O, bu yabancılaşmanın insan yaşamında kopukluk ve varoluşsal boşluk hissine katkıda bulunduğuna inanmaktadır. Modern toplumun doğaya yaklaşımına yönelik eleştirisine rağmen Adorno, insan-doğa ilişkisini uzlaştırmak için basit bir çözüm sunmamıştır. Ancak yabancılaşmanın, eleştirel düşünce ve kapitalist egemen güçlere karşı kültürel direniş yoluyla aşılabileceğinin ipuçlarını verir.

2.1.6. Marksist Teorinin Eleştirisi

Adorno'nun Marksist teoriye yönelik eleştirisi oldukça karmaşık ve derin olup, modern toplum ve kitle kültürü hakkındaki kendi fikirlerini yansıtmaktadır. O, Marksizm'den

derinden etkilenmiş ancak Marksizm'e önemli eleştiriler de getirmiştir. Özellikle Ortodoks Marksizm'in tüm toplumsal ilişkileri, fikirleri ve kültürü ekonomik olgulara indirgeme eğilimini eleştirir. Bu indirgemeci vizyonun sosyal ve kültürel etkileşimlerin karmaşıklığını ve zenginliğini yeterince hesaba katmadığına inanmaktadır. Teknolojinin doğaya hâkim olmasında otomatik bir ilerleme olacağını ve bunun da sonuçta Komünizmle sonuçlanacağını varsayan Ortodoks Marksizm'den farklı olarak Horkheimer ve Adorno, teknolojinin doğaya hâkimiyetinde bir dizi felaketle sonuçlanan otomatik bir gerileme olduğunu varsaydılar. Ortodoks Marksizm'de (Stalinizm veya Maoizm gibi) insanın doğadaki faaliyeti tamamen olumlu olarak görünür ve kurtuluşla ilişkilendirilir; Horkheimer ve Adorno bu tür faaliyetleri tamamen olumsuz görür ve tahakkümle ilişkilendirir. Her iki girişim de determinist ve doğrusaldır; modern teknolojilerin, karşıt toplumsal eğilimleri, fırsatları ve riskleri aynı anda öne çıkaran diyalektik karakterini görmezler.³⁸⁶

Adorno, Marksizm'in belirli yorumlarının, özellikle de Sovyetler Birliği gibi rejimlerde uygulamaya konduğunda, totaliterlik ve yabancılaşma biçimleriyle sonuçlandığına dikkat çekmiştir. O, bu gelişmeleri, toplum üzerindeki devlet kontrolünün bireysel özgürlüğün bastırılmasına ve kültürel yabancılaşmaya yol açtığı Marksizm'in özgürleştirici idealinin çarpıtılması olarak görmüştür. Kapitalist toplumun insanlar arasındaki toplumsal ilişkileri nesneler arasındaki ilişkilere dönüştürme biçimini eleştirmek için kullandığı şeyleşme kavramı, ona göre, Marksizm'in tahakkümün kültürel ve ideal boyutunu hesaba katmayan bazı yorumlarıyla daha da kötüleşmiştir. Bu eleştirilere rağmen Adorno'nun Marksizm'in temel ideallerine, özellikle de kapitalist toplumun eleştirisi ve insanın kurtuluşu arayışına derin bağlılığını sürdürdüğünü belirtmek önemlidir. Daha ziyade onun eleştirisi, daha güncel sosyal ve kültürel gelişmeleri hesaba katarak Marksist teoriyi derinleştirmeyi ve zenginleştirmeyi amaçlamaktadır. O, öncelikle Sovyetler Birliği ve diğer ülkelerdeki totaliter dönüşümü nedeniyle Marksizm'in modern yorumunu eleştirmiştir. Genel olarak, Adorno'nun çalışmaları, modern dünyada bireyselleşme, özgünlük ve demokrasi sorunlarını vurgulayarak, kapitalizmin, Marksizmin ve popüler kültürün unsurlarını içeren modern toplumun karmaşık bir eleştirisini sunmaktadır. Adorno'nun Marksist teoriye yönelik eleştirisi çok yönlü ve karmaşıktır; kendi eleştirel düşüncesini ve Marx'ın çalışmalarına

³⁸⁶ Christian Fuchs, "The Dialectic of the Nature-Society-System", *TripleC* 4(1), 1-39 (2006), 32.

ilişkin yorumunu yansıtır. O, modern toplumun, kitle kültürünün ve ileri kapitalizmin diyalektiğinin anlaşılmasına önemli katkılarda bulunmuştur. Onun Marksist teoriye yönelik eleştirilerinden biri, modern toplumun artan bürokratikleşmesi ve rasyonelleşmesiyle ilgilenmesidir. O, Marksizm'in, ekonomiyi ve sınıf mücadelesini vurgulayarak, kitle kültürü ve kültür endüstrisi tarafından empoze edilenler gibi diğer baskı ve yabancılaşma biçimlerini ihmal ettiğini savunmuştur.³⁸⁷

Adorno ayrıca Ortodoks Marksizm'in dogmatik ve totalleştirici olma eğilimini de eleştirmekte ve bu yaklaşımın insan deneyiminin zenginliğini, toplumun ekonomik yapısına indirgediğini ileri sürmektedir. O, bu aşırı basitleştirmenin, çağdaş toplumda mevcut olan daha ince baskı ve yabancılaşma biçimlerini gizlediğine inanmaktadır.³⁸⁸

Dahası Adorno, proleter devriminin kaçınılmazlığı ve bunun ardından sınıfsız bir toplumun inşası konusundaki Marksist inanca meydan okumuştur. Bürokrasinin ve kamuoyunun manipülasyonunun devrimci seferberliği engellediğini ve kültürel yabancılaşmanın insanların kendi baskılarını tanıma ve direnme yeteneklerini baltaladığını savunmaktadır. Ancak Adorno'nun Marksist teoriyi tamamen reddetmediğini vurgulamak önemlidir. O, eleştirel ve toplumsal analizin bir aracı olarak önemini farkındadır ancak modern toplumun karmaşıklığını tam olarak yakalamak için Frankfurt Okulu eleştirel teorisi gibi diğer perspektiflerle tamamlanması gerektiğini savunur.

2.1.6.1. İşçi Hareketi

Frankfurt Okulu üyeleri bir taraftan Marksizm'i eleştirilerinin temeli olarak kullanmışlar diğer taraftan ise geleneksel Marksizm'i bir ideoloji olmakla eleştirmişleridir. Onlara göre, klasik Marksizm bireyin rolünü küçümseyerek ekonomik güçlere fazla alan açmış ve fazla determinist bir halk almıştır. Onlar Marksizm'i çağdaş gelişmeler ışığında tekrar canlandırarak yaşatmak istemişlerdir.³⁸⁹

Horkheimer ve Adorno, 1920'lerde Marksist etkilerle eleştirel bir toplum teorisi geliştirmek için birlikte çalışan bir grup Alman entelektüeli olan Frankfurt Okulu'nun en önde gelen isimlerinden ikisiydi. Horkheimer ve Adorno'nun çalışmaları, Karl Marx'ın mirasına dayanıyor ve Batı endüstrileşmiş-kapitalist toplumunun eleştirisini

³⁸⁷ Adorno, *Minima Moralia*, 48.

³⁸⁸ Adorno, *Minima Moralia*, 229.

³⁸⁹ Slattey, *Sosyolojide Temel Fikirler*, 205.

hedefliyordu. Ekonominin her şeyi belirlediği geleneksel Marksizm'den farklı olarak, Horkheimer ve Adorno, ekonominin kültür, psikoloji, medya ve kapitalizmin işleyişini sağlayan diğer karmaşık faktörlerle karşılıklı bağlantılarını tanımlamaya çalıştılar.

Adorno, her ne kadar Marx'ın kapitalizme dair görüşlerini kabul etse de, siyasi hareketlerin modern kapitalist toplumları ortaya çıkardığı düşüncesine katılmamaktadırlar. Mesela Nazi Almanyası'nda faşizmin doğmasına etki eden şey, işçi sınıfının oylarıdır. Adorno'ya göre, modernliğin içinde bulunduğu kriz ile o dönemde egemen olan araçsal akıl arasında bir ilişki söz konusudur. Çünkü Aydınlanma düşüncesi, karşısında çıkan her şeyle birliktelik kurabilecek ve işbirliği yapabilecek araçsal aklı üretmiştir. İnsanlar ise nesnelleştirme sürecine girerek, siyasal ve toplumsal kontrol için baskı altında tutulan nesnelere, şeylere dönüşmüştür. Şöyle ki, ulusalcı sosyalizm teknokratik bir aklın ürünüdür ve bu akıl insanlığın insanlığını kaybetmesine yol açmıştır. Adorno, Aydınlanma aklının faşizmle nasıl ilişkilendirilebileceğini de göstermiştir.³⁹⁰

Adorno, savaş sonrası kaleme aldığı *Minima Moralia*, *Negatif Diyalektik*, *Estetik Teori* gibi eserlerinde karamsar bir görüşe sahiptir. Adorno'ya göre, işçi sınıfı ve entelektüellerin temsil ettiği pratik ile teori arasında yapısal bir ayrılığın olması gerekmektedir. Aydınlanmanın Diyalektiği eserinde bu düşünce radikalleştirilmiştir. Burada, sınıfın sistematik bir şekilde kapitalizme dâhil edilerek, meta fetişizmi tarafından soyutlanmış ve edilgen tüketicilere dönüştürüldüğü görüşü yer almaktadır.³⁹¹ Adorno, proletaryanın tamamen sermayenin işleyişine asimile edildiğini varsayar ve çok az direniş olasılığı görür.³⁹²

Genel olarak, Adorno'nun işçi hareketiyle karmaşık bir ilişkisi vardır. Adorno, geleneksel Marksizm'i ve kendi zamanında var olan işçi hareketini eleştirmiştir. O, kapitalizmin işçi hareketine kadar uzanan kontrol ve manipülasyon mekanizmaları geliştirdiğini ve bu mekanizmaların onu gerçek toplumsal değişimi sağlamada etkisiz hale getirdiğini ve devrimci potansiyelin kaybolduğunu savunmuştur. Adorno, emek sömürsünün köklü olduğu mevcut kapitalist sistemi eleştirmekte, üretimin arkasındaki itici güç olmasına rağmen işçilerin sistematik olarak nasıl güçsüzleştirildiğini ve

³⁹⁰ Jeremy Stangroom, *Felsefe*, çev. Ferit Uslu (Ankara: Liman Kitapları, 2013), 78.

³⁹¹ Callinicos, *Tarih Yapmak: Toplum Kuramında Etkinlik Yapı ve Değişim*, 276.

³⁹² James Schmidt, "Language, Mythology, and Enlightenment: Historical Notes on Horkheimer and Adorno's 'Dialectic of Enlightenment'" *Social Research*, 65/4 (Winter-1998), 812.

emeklerinin meyvelerinden nasıl yabancılaştırıldığını göstermek istemektedir.³⁹³ Adorno'nun işçi hareketine yönelik eleştirisi, onun kültür endüstrisine ve kapitalizmin bilinci şekillendirme yollarına ilişkin anlayışından derinden etkilenmiştir. O, kapitalizmin, bireylerin ideolojik kontrolden kurtulmasını zorlaştıran bir uyum ve kitlesel tüketim kültürü yarattığına inanmaktadır. Bu bağlamda işçi hareketinin bu sisteme meydan okumaktan çok sürdürülmesinde suç ortağı olduğunu düşünmüştür. Ancak eleştirilerine rağmen Adorno, işçi hareketinin önemini tamamen göz ardı etmemiştir. Direniş potansiyelinin farkındadır ve onun içindeki gerçek mücadele anlarını görür. Örneğin, yirminci yüzyılın başlarında Almanya'da ortaya çıkan işçi konseylerini desteklemiş ve onları işçi sınıfı gücünün geleneksel işçi sendikalarından daha özgün bir ifadesi olarak görmüştür.³⁹⁴

2.1.7. Felsefe

Adorno felsefesinin, Hegel, Nietzsche, Kant, Benjamin ve Marx gibi Alman filozoflarının etkisinde kaldığı kabul edilir.³⁹⁵ Ayrıca Frankfurt Okulu'ndaki ilişkileri onun düşüncelerinin gelişiminde etkili olmuştur. O, metafizikten müziğe kadar farklı konularda çalışmalar yapmış ve yazılarında Hegelci metafiziğin³⁹⁶ felsefi analizlerine yer vermiş; 'caz ve astroloji'³⁹⁷ gibi konulara da değinmiştir. Üslup ve içerik olarak yazılarının geleneklere meydan okuduğu söylenebilir. Onun felsefesi daha ziyade insanın ıstırapıyla ilgilidir ve neredeyse tüm yazılarında bu durum hissedilir. O bu ıstırapın ortadan kaldırılması ve şartların daha iyiye doğru değiştirilebilmesi ihtimali üzerinde düşünmüştür.

Adorno'ya göre düşünme, tarihsel ve sosyal bir eylem biçimidir ve felsefi kavramlar da içinde bulundukları sosyal yapıları ifade etmektedir. Adorno'nun felsefesi, insan ıstırapını konu edinir ve bu durum neredeyse tüm yazılarına sirayet eder. Adorno'nun en bilinen ifadelerinden biri olan 'yanlış yaşam doğru yaşanmaz' sözü *Minima Moralia* eserinde yer alır. Adorno'ya göre içinde yaşadığımız toplum insanlık dışı bir hal aldığı için artık dürüst bir yaşam mümkün görünmemektedir. O, özellikle insanların gittikçe

³⁹³ Adorno, *Minima Moralia*, 42.

³⁹⁴ Adorno, *Minima Moralia*, 119.

³⁹⁵ Bkz. Adorno, *Minima Moralia*.

³⁹⁶ Theodor W. Adorno, *Hegel: Three Studies*, çev. Weber Nicholzen (Cambridge: The MIT Press, 1993), 28.

³⁹⁷ Bkz. Horkheimer - Adorno, *Aydınlanmanın Diyalektiği*.

neden bu kadar acımasız olduğunu ve altında yatan sebepleri aydınlatmaya çalışmaktadır. Adorno, burada felsefeye hayati bir sorumluluk da yükler ve yanlış bir yaşam içinde doğru yaşam olanaklarının yeniden düşünülmesi gerektiğini söyler.³⁹⁸ Bernstein'e göre, Adorno 'yanlış yaşam doğru yaşanmaz' iddiasıyla, hayatın somut sosyal-kültürel-dilbilimsel altyapısı ortadan kalktığında etik bir hayat yaşamanın imkânsızlığına işaret eder.³⁹⁹

Minima Moralia, etik ve aynı zamanda etiğin eleştirisiyle ilgilidir. Bireyin nasıl davranması gerektiğine dair gittikçe karmaşık ve belirsiz hale gelen sorudan yola çıkarak geç kapitalist toplumdaki yaşamın sorunsalını açıkladıkları ölçüde etikle ilgilenir. Aynı zamanda, tartışılan patolojilerin yalnızca doğru bireysel davranış biçimlerinin felsefi olarak belirlenmesine başvurularak çözülemeyeceği ölçüde etiğin eleştirisiyle de ilgilidir. Adorno, etik yaşamı mümkün kılan şeylerin, modernitenin araçsallaştırılmış pratiklerinde bulunmadığını düşünmektedir. Uygulamaların araçsallaştırıldığı durumlarda, kişisel çıkarlar ön plana çıkar ve toplumsal bağlar onarılamayacak şekilde bozulmaya gider. Toplum, kişisel çıkarların yönettiği ve kapitalist sosyo-ekonomik düzenlemelerin empoze ettiği dışsal zorunlulukların egemen olduğu atomize bireyler topluluğuna dönüşür.⁴⁰⁰

Adorno, Minima Moralia'da, olumlu hiçbir şeyin olmadığını düşündüğü koşullarda etik eleştiri için bir çerçeve geliştirmeye çalışmaktadır. O, örselenmiş bir yaşamda insani bir seviyeye ulaşmak için bir bilinçlendirme vazifesini üstlenmiştir. Ona göre, insanlar içinde yaşadığı koşulları eleştirerek bir farkındalığa erişebilirler ve ancak bu şekilde özgürleşebilirler. İyi bir yaşam arzu edebilmek için öncelikle iyi bir yaşamın ne olduğu ya da nasıl olması gerektiği konusunda da fikir sahibi olmak gerekir. Adorno için felsefe, tarihsel bir girişimi de ifade eder ve çevresine bilinçli cevaplar üretir. Adorno'nun amacı, felsefi düşüncenin eleştirel potansiyelini yeniden oluşturmaktır.

Kitabın Horkheimer'e ithafında Adorno, Minima Moralia'nın özel yaklaşımının, ortak felsefelerinin yönlerini öznel deneyim açısından sunmak olduğunu yazmıştır.⁴⁰¹ Burada, 'öznel deneyim' terimiyle, yalnızca otobiyografik ya da anısal olandan uzaklaşmak ve bu deneyimin toplumla, yaşamla ve felsefeyle ısrarlı ilişkisine dikkat çekmek önemlidir.

³⁹⁸ Adorno, *Minima Moralia*, 42-43.

³⁹⁹ Jay M. Bernstein, *Adorno: Disenchantment and Ethics* (Cambridge: Cambridge University Press, 2001), 64.

⁴⁰⁰ Adorno, *Minima Moralia*, 137.

⁴⁰¹ Adorno, *Minima Moralia*, 18.

Adorno'nun yaşadığı dönem, felsefi düşüncenin yanısıra yoğun tartışmaların ve siyasi mücadelenin yaşandığı bir dönemdir ve onun felsefi çalışmaları bu durumdan etkilenmiştir. O, felsefesini bir direniş olarak kurmuş ve geleneksel kurallarla hareket etmeyi uygun bulmamıştır. Çünkü sistemler ve önceden belirlenmiş kavramlar bir baskıya dönüşür.

Genel olarak, Adorno, eleştirel teorisi ve felsefe, sosyoloji ve estetiğe disiplinler arası yaklaşımıyla tanınmaktadır. Onun felsefesi, modern toplumun doğasını, kültürün bu toplumdaki rolünü ve insanın özgürleşme potansiyelini anlamakla derinden ilgilidir. Adorno'nun temel ilgi alanlarından biri modern kapitalizmin eleştirisi ve onun insan yaşamı üzerindeki etkileridir. O, kapitalist toplumun, gerçek bireysel ifadeyi ve eleştirel düşünceyi teşvik etmek yerine kitleleri sakinleştirmeye ve manipüle etmeye hizmet eden, kitlesel üretilen sanat ve eğlence gibi standartlaştırılmış kültürel ürünler üreten bir kültür endüstrisi ile karakterize edildiğine inanmaktadır. Adorno, kültürün bu metalaşmasının, insanların aslında önceden paketlenmiş kültürel normlara uydukları halde, tüketim yoluyla benzersiz kimliklerini ifade ettiklerine inanmaya teşvik edildiği bir sözde bireyselleşmeye yol açtığını savunmuştur. Adorno'nun felsefesi, aynı zamanda aklın ve rasyonelliğin doğasını da araştırmaktadır. Kendisi, araçsal akıl olarak adlandırdığı, doğaya hükmetmeyi ve kontrol etmeyi amaçlayan ama sonuçta insanlara da hükmetmeye ve kontrol etmeye varan bir düşünme tarzını eleştirmiştir. Adorno, araçsal aklın, modern toplumda rasyonelliğin baskın biçimi haline geldiğini, bunun da dünyanın büyüünün bozulmasına ve özgün insan deneyimlerinin kaybolmasına yol açtığını savunmuştur. O, mevcut kavram ve sistemlerdeki çelişkileri ve gerilimleri yeni bir senteze dönüştürmeden ortaya çıkarmayı amaçlayan bir felsefi araştırma yöntemi olan 'negatif diyalektik' fikrini önerir. Negatif diyalektik, karşıt fikirleri vaktinden önce uzlaştırmanın veya farklılıkları yumuşatmanın cazibesine direnerek felsefenin eleştirel dürtüsünü korumayı amaçlamaktadır.

2.1.7.1. Negatif Diyalektik

Minima Moralia'nın ana temalarından biri, Adorno'nun geleneksel felsefi yaklaşımları eleştirmek ve gerçekliği anlamının yeni yollarını sunmak için kullandığı negatif diyalektik kavramıdır. Kökleri Sokrates'e kadar uzanan diyalektik kavramı, akıl yürüterek gerçeklere ulaşmayı ifade eder. Adorno, diyalektik anlayışında Hegel'den

faydalanmış, fakat ondan ayrı olarak farklılığın diyalektikten olumlu olmaktan ziyade olumsuz bir idealizm meydana getirdiğine inanmıştır.⁴⁰²

Adorno, diyalektik adı verilen felsefi yöntemin ustasıdır. Kitabının 152. aforizmasında diyalektiğin kökenini ve ikilemini şöyle açıklar: ‘Diyalektik, sofistlerden kaynaklanır; dogmatik iddiaların sarsıldığı bir tartışma biçimiydi ve Cumhuriyet savcılarının ve çizgi roman yazarlarının dediği gibi, az söz daha güçlü hale geldi. Daha sonra, philosophia perennis’e karşı olduğu gibi, sürekli bir eleştiri yöntemine, ezilenlerin tüm düşüncelerine, hatta onlar tarafından düşünülmeyenlere bile bir sığınak haline geldi. Ama kendini haklı çıkarmanın bir yolu olarak, aynı zamanda en başından beri bir tahakküm aracıydı...’⁴⁰³

1930’ların Almanya’ında yazan Frankfurt Okulu düşünürleri, Weber’in karamsarlığını uç sınırlara taşımışlar ve proletarya görüşünden vazgeçme derecesine kadar gelmişlerdir. Modernitenin baskıcı doğası, onların çalışmalarının merkezinde yer alır. Onlara göre, araçsal akıl Auschwitz’e ve Aydınlanma barbarlığına götürmekte, faşizm kapitalizmin zirvesi olup, yabancılaşma da onur duyulacak bir durum haline gelmektedir. Adorno, negatif diyalektik kuramı ile modern dünya düzeninin totalleşmesini ve yayılmasını reddederek engellemeye çalışır. Olumsuzlama, yabancılaşma ve umut gibi konular üzerine yazan Adorno, 1960lı yıllarda sanatın kurtarıcı rolünü vurgular.⁴⁰⁴

Adorno endüstrileşme karşısında tepkisiz kalınmaması ve susulmaması gerektiğini ve bunun da diyalektik yöntemle mümkün olduğunu düşünür.⁴⁰⁵ Adorno’ya göre, kültür endüstrisi, mutluluk, işçi haklarının yokluğu gibi eksikliklerin oluşturduğu boşluğu, gittikçe artan tüketilebilir ürünler listesiyle doldurmaya çalışmaktadır.

Adorno, düşünmeyi baskıya karşı bir isyan ve negatif karşılık olarak görür.⁴⁰⁶ Adorno, felsefe, sanat ve kültür alanı başta olmak üzere eleştirel bir yaklaşım olarak negatif diyalektik fikrini geliştirmiştir. Klasik Marksist anlayış ile arasına mesafe koymuş ve geleneksel diyalektik yöntemin pozitivist ve olumlamacı mantığı kabul etmez ve negatif diyalektik ile problematik olanı ön plana çıkarır. O, daha ziyade modern kapitalizmle sosyal hayatta sürekli yaşanan değişimlere ve karmaşıklıklara dikkat çeker ve modern

⁴⁰² Adorno, *Minima Moralia*, 76-77.

⁴⁰³ Adorno, *Minima Moralia*, 256.

⁴⁰⁴ Hollinger, *Postmodernizm ve Sosyal Bilimler: Tematik Bir Yaklaşım*, 124-125.

⁴⁰⁵ Adorno, *Negatif Diyalektik*, 16-17.

⁴⁰⁶ Adorno, *Negatif Diyalektik*, 29.

toplumların mantıksızlığını ne şekilde eleştirebileceğimiz hakkında bilgi verir. Adorno, her türlü totaliter sisteme ve ideoloji üreten ütopyalara açıkça karşıdır. Özellikle kültür endüstrisi ve popüler kültür konuları üzerinde duran Adorno, kültürü şekillendirmeye çalışan totaliterliğe ve kültürün ticarileştirilmesine karşı çıkar. Ona göre, modern insan sistemin kontrolüne girmiş ve adeta bir yıkım aracına dönüşmüştür yani insanlık olumlu olana ve ileriye doğru evrilmemiştir.⁴⁰⁷

Adorno, diyalektiği sürekli olarak özdeş olmama şeklinde yorumlar ve Hegel'in diyalektiğini reddetmesinin sebebi de onun özdeşliğe ulaşmış olmasıdır. Ona göre, özdeşlik tuzağına düşmemek gerekir. Adorno'nun diyalektiği 'negatif diyalektik'tir ve ben'den ya da Varlık'tan başlamaz, her daim vardır ve var olacaktır yani bir başlangıç noktası söz konusu değildir.⁴⁰⁸ Negatif diyalektiğin ana fikri olumsuzlamadır ve mevcut olanı değiştirmek için olumsuz eleştiri yaparak işe başlar ve bu şekilde hakikate ulaşmayı hedefler. Eleştirel düşünme, diyalektiğin özünü oluşturur ve hem geri he de ileriye doğru özgürce hareket eder. Burada sadece özne dikkate alınmaz, özne ve nesne arasındaki sürece vurgu yapılır. Nitekim yalnızca özneye atıf yapılırsa diyalektik de ortadan kalkacaktır.

Adorno, Negatif Diyalektik kitabında çağdaş düşüncede sorunlu gördüğü özgürlük, ahlak gibi konuları derinlemesine ele almıştır.⁴⁰⁹ Ayrıca söyleşme ve öznelciliğe de bir karşı duruş sergiler. Ona göre, ne özne tümüyle bir özne, ne de nesne tümüyle bir nesne değildir; onlar arasında var olan ilişki 'özdeşsizliğin' bir yansımasıdır. Adorno'nun olumsuzluk anlayışı Hegel ve Marx'ın olumsuzundan farklıdır. Onlarda olumsuz olan bir gün yok olacak iken, Adorno'da bir şey var olduğu sürece olumsuz da var olacaktır.⁴¹⁰ Onun diyalektiğinde özdeşlik, çelişkinin bir kusuru olarak görülmektedir ve bu özdeşlik durumu negatif diyalektik ile aşılır. Adorno için meşru olan uyumsuzluğun felsefesidir, o aklın totalleşmesini eleştirerek özdeşlik fikrine karşı farklılıkların korunması gerektiğini düşünür.

Adorno, doğa konusunda doğa bilimcileri tarafından yapılan tanımlara uzak dururken, onların doğa hakkındaki görüşleriyle de uyumsuzdur. Onlar gibi, doğayı yalnızca 'madde'ye indirgemez; var olan her şeyin tekilliğine vurgu yapar ve var oluşun tarihsel

⁴⁰⁷ Adorno, *Minima Moralia*, 54-55.

⁴⁰⁸ Adorno, *Negatif Diyalektik*, 17.

⁴⁰⁹ Adorno, *Negatif Diyalektik*, 13, 20.

⁴¹⁰ Willem van Reijen, *Adorno: Bir Giriş*. çev. Mustafa Cemal (İstanbul: Belge Yayınları, 1999), 63-64.

yönüne de dikkat çeker. Onun negatif diyalektiği aynı zamanda tarihin materyalist bir yorumudur.⁴¹¹

Genel olarak, Adorno'nun negatif diyalektiği, özellikle modern kapitalist toplum bağlamında gerçekliğin karmaşıklıklarını ve çelişkilerini anlamak ve bunlarla ilgilenmek için eleştirel bir çerçeve sağlar. O, basit yorumlara meydan okumakta ve sosyal, politik ve kültürel olayların daha derin, daha incelikli bir analizini teşvik etmektedir. Negatif diyalektik özünde, geleneksel diyalektiğe, özellikle de gerçekliğin olumlu yönlerini tez, antitez ve sentez süreci yoluyla onaylama eğiliminde olan Hegelci diyalektiğe karşı çıkan felsefi bir yaklaşımdır. Adorno, geleneksel diyalektiği, karşıt kavramları daha yüksek bir birlik (sentez) içinde uzlaştırma eğilimi nedeniyle eleştirmiş ve bunun gerçekliğin doğasında var olan çelişkileri ve gerilimleri bastırdığına inanmıştır. Negatif diyalektik, çözüm aramak yerine fenomenlerin içindeki indirgenemez gerilimi ve kimliksizliği vurgular. Adorno, kavramların kendileriyle ve gerçeklikle özdeş olmadıklarını söyler. O, gerçekliğin kavramsal anlayışa kolayca indirgenemeyeceğini ve bunu yapmaya yönelik girişimlerin soyutlama ve çarpıtmayla sonuçlanacağını savunmuştur. Negatif diyalektik, kavramlarla nesneleri arasındaki gerilimi, onları kimliğe dönüştürmeden sürdürmeye çalışır. Adorno, çelişkilerin nihai olarak daha yüksek bir sentezde çözüldüğünü ileri süren Hegelci olumsuzlamanın olumsuzlanması fikrine karşı çıkar. Bunun yerine Adorno, olumsuzlamayı, çözüme götürmeyen, daha ziyade gerçekliğin doğasında var olan çelişkileri ve gerilimleri vurgulayan devam eden bir süreç olarak görüyor.⁴¹² Negatif diyalektik, Adorno'nun toplumdaki gizli baskı yapılarını ortaya çıkarmayı amaçlayan eleştirel teorisinin merkezinde yer alır. Adorno, görünürdeki çözümleri kabul etmeyi reddederek ve çelişkiyi ve kimliksizliği benimseyerek, altta yatan toplumsal çelişkileri ve dönüşüm olanaklarını ortaya çıkarmayı amaçlamaktadır. Adorno'nun negatif diyalektiği, gerçekliği anlamada bütünsel bir yaklaşım benimser. Gerçekliği yalıtılmış kategorilere ayırmak yerine toplumsal, tarihsel ve maddi koşulların bütünlüğünü kavramaya çalışır. Bu bütünsel bakış açısı, toplumdaki karmaşıklıkların ve çelişkilerin daha incelikli bir şekilde anlaşılmasına olanak tanır.

⁴¹¹ Reijen, *Adorno: Bir Giriş*, 21, 22, 26, 28.

⁴¹² Adorno, *Minima Moralia*, 257.

3. BÖLÜM: HERBERT MARCUSE VE TEK BOYUTLU İNSAN

3.1. Herbert Marcuse'nin Modern Toplum Eleştirisi

Herbert Marcuse, *Eros ve Medeniyet* ve *Tek Boyutlu İnsan*'da hem modern endüstri toplumunun güçlü bir eleştirisini yapmakta hem de kolektif özgürleşmeye giden yolu göstermeye çalışmaktadır. Çalışmaları, Horkheimer ve Adorno gibi Hegel, Marx ve Freud'un bakış açılarını belirli bir biçimde geliştirerek veya onların teorik çerçevelerine dayalı olarak şekillenmiştir.⁴¹³ Hitler'in iktidarda olduğu dönemde Almanya'dan sürgün edilen Marcuse, Okul ile birlikte kısa süreler için Cenevre ve Paris'e, ardından da kırklı yıllarda kitle kültürü, anti-Semitizm, Aydınlanma pozitivizmi ve Sovyet Marksizmi'ne yönelik yoğun bir eleştiride bulundukları Amerika'ya taşınmışlardır.⁴¹⁴ O, diyalektik düşünce ve eleştirel teori üzerine kurulu bir özgürleşme felsefesinin mevcut koşullarla birlikte değişmesi gerektiğine inanmaktadır. Marcuse diyalektik felsefenin eleştirel düşünceyi geliştirebileceğini düşünmüştür. Çatışmalar, bireyleri mevcut sistemin doğasını sorgulamaya ve alternatif bir özgürleşme vizyonu aramaya itecektir. Tarihin ilerleyişi, diyalektik bir süreç olarak olayların birbirine etkisi ve tepkisi yoluyla şekillenir. Bu tarihsel hareket, sürekli olarak toplumsal gerçekliğin sorgulanmasını ve dönüştürülmesini mümkün kılar. Marcuse, tarihsel olayların bu diyalektik niteliği sayesinde eleştirel düşüncenin doğasında bulunduğunu savunur. Mevcut düzen, tarihin ilerleyişine direnç gösterdikçe eleştirel düşünce bu direnci kırmak ve yeni bir toplumsal düzen yaratmak için harekete geçer.⁴¹⁵ Marcuse'ye göre, Aydınlanma, iddia ettiği gibi bir özgürleşme aracı olmaktan çok, toplumsal kontrolün bir aracı (ya da bir otorite aracı) olarak görülmeye başlanmıştır.⁴¹⁶ Bu makalesi, aynı zamanda modern kapitalizmin yükselişine ilişkin daha sonraki Frankfurt Okulu analizlerine de ilham kaynağı olmuştur. Marcuse'ye göre, Aydınlanma düşüncesi zamanla etkisini yitirerek yerini önce Romantizme, ardından Hegelci felsefeye ve nihayetinde Marksist toplumsal

⁴¹³ Charles Reitz, *Art, Alienation, and the Humanities: A Critical Engagement with Herbert Marcuse*, (New York: State University of New York Press, 2000), 6.

⁴¹⁴ Richard Kearney - Herbert Marcuse, "Interview with Herbert Marcuse", *The Crane Bag, Art and Politics*, 1/1(Spring, 1977), 76.

⁴¹⁵ *Hegel's Ontology and the Theory of Historicity*'de Marcuse, Hegelci diyalektiğin çelişkiyi yalnızca bir sorun olarak değil, aynı zamanda toplumsal ve tarihsel gelişimin dinamik kaynağı olarak ele aldığını vurgulamıştır. Bkz. Herbert Marcuse, *Hegel's Ontology and the Theory of Historicity*, çev. Seyla Benhabib (Cambridge: The MIT Press, 1987), 282.

⁴¹⁶ Herbert Marcuse, *Studies in Critical Philosophy*, çev. Joris De Bres (Boston: Beacon Press, 1972), 51-53.

analize bırakmıştır. Bununla birlikte, Aydınlanma, entelektüel olarak çoktan beri onun rasyonel olmayan ve yeni otorite kavramlarını bütünleştiren yaklaşımlarla değiştirilmiş olmasına rağmen, toplumsal yaşama hâlâ hâkimdir.⁴¹⁷ Marcuse, Aydınlanma'nın tarihi süreçte farklı evrelerden geçerek dönüştüğünü, ancak modern topluma hâkim olmaya devam ettiğini belirtir. Marksizm, Aydınlanma'nın doğrudan bir devamı değil, onun eleştirisi ve dönüştürülmüş bir biçimdir. Yani Marcuse, Aydınlanma'nın Marksizm hâline geldiğini değil, Aydınlanma'dan doğan fikirlerin tarihsel olarak Marksizm'de yeniden şekillendiğini ifade etmektedir.

Frankfurt Okulu'nun belki de siyasi açıdan en radikal üyesi olarak görülen Marcuse⁴¹⁸, fikirleriyle sadece akademik çevrelerde değil, aynı zamanda toplumsal ve siyasal alanlarda da büyük bir etki yaratmıştır. Özellikle 1960'lar ve 1970'lerde solcu siyasi aktivistler üzerinde bıraktığı güçlü iz nedeniyle sık sık 'Yeni Sol'un Babası' olarak anılmıştır. Bu dönemde, Marcuse'nin teorileri, toplumsal dönüşüm ve özgürleşme mücadelesinin entelektüel zeminini oluşturarak, onu 'Yeni Sol' içinde etkili düşünür haline getirmiştir. Marcuse'nin en önemli eserlerinden olan Tek Boyutlu İnsan, yeni baskı ve kontrol biçimlerinin bir eleştirisidir. Bu kitabında Marcuse, modern Batı'nın ileri endüstri toplumlarına yönelik sert bir suçlamada bulunur ve herhangi bir çağdaş endüstriyel toplumun totaliter olma eğiliminde olduğunu öne sürer. Buna göre, kapitalist Batı'da, çok uluslu özel teşebbüsün ekolojisi ve ekonomisinden başka bir tür totaliter düzen doğmaya başlamıştır. Çıkar odakları tarafından, ihtiyaçların manipüle edildiği, ekonomik-teknik bir koordinasyon oluşturulmuştur.⁴¹⁹ Ona göre modern insanlar, kitle iletişim araçlarının, reklamcılığın, bilimin ve teknolojinin rasyonelleştirici güçleri tarafından neredeyse tamamen kontrol edilmekte; sonuç olarak düşüncelerinde ve faaliyetlerinde giderek 'tek boyutlu' hale gelmektedirler. Marcuse'nin eleştirileri, özellikle gelişmiş kapitalist toplumun çevresel krizleriyle ilgili olarak güçlü ve derindir. O, doğa ve sosyal çevre anlayışımızın tamamen kapitalist toplum içindeki kültürel, politik ve teknolojik örgütlenme araçlarının bir ürünü olduğunu düşünmektedir. Ona

⁴¹⁷ Marcuse, *Studies in Critical Philosophy*, 54.

⁴¹⁸ Marcuse, 19 Temmuz 1898'de Berlin'de doğdu. (Wiggershaus, *The Frankfurt School: Its History, Theories and Political Significance*, 95)

⁴¹⁹ Luke, "One-Dimensional Man: A Systematic Critique of Human Domination and Nature-Society Relations", 95.

göre dünya ve insanlığın hâkimiyeti, teknolojiye dayalı bilgi ekonomisinde gözler önüne serilmektedir.⁴²⁰

Marcuse, ileri endüstri toplumunu, tartışmayı bastıran, her türlü muhalefeti emen ve her şeyi kapsayan bir baskı sistemi olarak tasvir eder. Bu ‘tek boyutlu toplum’a karşı, geleneksel işçi sınıfından ziyade, gelişmekte olan dünyadaki öğrenciler, etnik azınlıklar, kadınlar ve işçiler gibi marjinal gruplara odaklanır. Marcuse, bu gruplar üzerinden kişisel ve cinsel özgürleşmeye yönelik ütöpik bir beklentiyi savunur.⁴²¹

Marcuse’nin çalışmalarının çoğu, gelişmiş kapitalist ülkelerde devrimin neden henüz gerçekleşmediğini açıklamaya odaklanır.⁴²² Marcuse, ileri endüstri toplumunun teknolojisinin ve tüketimciliğinin, işçi sınıfının sesi gibi geleneksel muhalif sesleri asimile ederek toplumsal eleştiriyi ve çatışmayı ortadan kaldırmaya olanak sağladığını savunur.⁴²³ Sonuç, sürekli olarak ‘sahte ihtiyaçlar’ yaratıp tatmin ederek onu bütünleştirdiği için toplum hakkında eleştirel düşünemeyen ‘tek boyutlu insan’dır. Bu nedenle gerçek toplumsal eleştirinin, bütünleşmemiş, toplumsal olarak marjinalleştirilmiş seslerden gelmesi gerekir.

Marcuse, faşizmin ve totalitarizmin sadık bir muhalifi ve her türlü baskıya karşı özgürlüğün savunucusu olmuştur. Avrupa’da faşizmin ardından ortaya çıkan siyasi karamsarlığa ve bunun ilerleme olasılığı üzerindeki yıkıcı sonuçlarına değinirken söylemlerinin merkezine ‘eleştirel aklı’ yerleştiren Marksist-Hegelci diyalektik bir sistem izlemektedir. Ona göre diyalektik, gerçekliği ve tarihin hareketini kavrayabilen tek düşünce biçimidir ve mevcut gerçeklik ile onun potansiyelleri arasındaki çelişkinin farkındalığından kaynaklanır.

Değişen maddi koşulların bireysel psikolojik etkilerine odaklanan Tek Boyutlu İnsan, teknoloji ve politik düşüncenin bir analizidir; siyasi koşullar hakkında eleştirel ve radikal düşünme yeteneğinin neden ortadan kaybolduğunu ve bunu nasıl geri alabileceğimizi açıklamaya çalışır. Marcuse’ye göre, radikal özne, toplumsal yapılardaki egemen güçlere direnme iradesine sahip olan kişidir. Toplumsal değişim

⁴²⁰ Herbert Marcuse, *Karşıdevrim ve İsyan*, çev. Gürol Koca-Volkan Ersoy (İstanbul: Ayrıntı Yayınları, 1998), 57-58.

⁴²¹ Heywood, *Political Theory: An Introduction*, 280.

⁴²² Marcuse, *Karşıdevrim ve İsyan*, 15.

⁴²³ Herbert Marcuse, *Tek Boyutlu İnsan: İleri İşleyim Toplumunun İdeolojisi Üzerine İncelemeler*, çev. Aziz Yardımlı (İstanbul: İdea Yayınları, 1990), 28.

ancak bireyin insan toplumundaki adaletsiz ekonomik düzenin radikal eleştirisine yönelmesiyle başlayabilir.⁴²⁴

Marcuse'nin Tek Boyutlu İnsan'daki temel tezi, teknolojik rasyonalitenin⁴²⁵ daha önceki iki karşıt muhalif gücü burjuvazi ve proletaryayı birleştiren 'ileri endüstri toplumunda' en baskın faktör olduğudur. Kapitalist dünyada burjuvazi ve proletarya hala temel sınıflardır, ancak kapitalist gelişme bu iki sınıfın yapısını ve işlevini değiştirerek onları tarihsel dönüşümün etkenleri olarak etkisiz hale getirmiştir. Kurumsal statüko, çağdaş toplumun en ileri alanlarında geçmişin karşıtlarını birleştirir. Onun buradaki analizi, teknolojik başarı düzeyiyle diğer tüm toplumlardan ayrılan 'ileri endüstri toplumu' veya 'en yüksek düzeyde gelişmiş çağdaş toplumlar' üzerine odaklanmaktadır.⁴²⁶ Teknolojik başarı düzeyi düşük olan toplumlarda teknoloji ve bürokrasi, belirli amaçlara tabidir. Özetle, Tek Boyutlu İnsan, her şeyden önce baskının her biçiminin reddedilmesinin teorileştirilmesi, teknolojik uygarlığın aşılması ve yine hayal gücüne verdiği büyük önem nedeniyle ön plana çıkar.

Özünde, Marcuse'nin Aydınlanma eleştirisi, Aydınlanmanın insan bilgisinde ve özgürleşmesinde önemli ilerlemeler sağlarken, aynı zamanda içinde tahakkümün tohumlarını da barındırdığı fikrine odaklanmaktadır. O, tek boyutlu düşüncenin ve tüketimciliğin giderek daha fazla hâkimiyetinde olduğunu düşündüğü bir toplum bağlamında Aydınlanma'yı incelemektedir. Onun temel eleştirilerinden biri, Aydınlanma'nın araçsal rasyonaliteye ya da aklın belirli amaçlara ulaşmak için bir araç olarak kullanılmasına yaptığı vurgunun, doğanın boyun eğdirilmesine ve insanların teknolojik sistemler tarafından kontrol altına alınmasına yol açmasıdır. Bunu, bireylerin kendi arzularından, yaratıcılıklarından ve gerçek insan gelişimi potansiyelinden koptuğu bir yabancılaşma biçimi olarak görmektedir. Üstelik Marcuse, Aydınlanma'nın özgürlük ve eşitlik ideallerinin çağdaş kapitalist toplumlarda tam olarak gerçekleşmediğini savunmaktadır. Bunun yerine, kapitalizmin ve tüketimcilik ve kitle iletişim araçları gibi onunla ilişkili toplumsal örgütlenme biçimlerinin, gerçek

⁴²⁴ Christopher Ryan Maboloc, "Herbert Marcuse's Theory of Domination," *SABTON: Multidisciplinary Research Journal*, /1/1 (June 2021), 1.

⁴²⁵ *Tek Boyutlu İnsan*'da, "teknolojik rasyonalite", araçsallaştırılmış akıl demektir. Marcuse, bu eserinde 'araçsal akıl' terimini değil özellikle 'teknolojik rasyonalite' kavramını kullanmıştır. Bu kavramı kullanarak modern toplumların mantığını ve insan düşüncesini eleştirir. Ona göre teknolojik rasyonalite, modern endüstriyel toplumlarda akıl ve düşüncenin nasıl araçsal bir biçimde kullanıldığını ifade eder. Bu tür bir rasyonalite, teknolojik ve bilimsel ilerlemelerin, toplumsal yapıyı ve bireylerin düşünme biçimlerini belirlediği bir durumu anlatır. Marcuse, *Tek Boyutlu İnsan*, 16.

⁴²⁶ Marcuse, *Tek Boyutlu İnsan*, X, XII.

özgürlüğü gölgeleyen ve toplumsal eşitsizliği sürdüren bir tür ‘yanlış bilinç’ yarattığını ileri sürmektedir.

Sonuç olarak, Aydınlanma’nın akılcılık ve bireyin özgürleşmesi üzerine kurulu idealleri, geç kapitalist toplumlarda araçsal akıl tarafından dönüştürülmüştür. Bu dönüşümle birlikte özgürlük, yalnızca tüketim davranışlarına ve mevcut toplumsal düzene uyum sağlamaya indirgenerek anlamını yitirmiştir. Marcuse ayrıca Aydınlanma’nın ilerleme kavramını da eleştirmiş ve bunun çoğunlukla bireyleri özgürleştirmek yerine mevcut güç yapılarını güçlendiren teknolojik ve bürokratik sistemlerin genişlemesiyle sonuçlandığını öne sürmüştür. Marcuse’ye göre, teknolojik olarak yönlendirilen ilerleme çağında, Aydınlanma metalaştırılmış, paketlenmiş ve mevcut güç yapılarını sürdürmenin bir aracı olarak bireylere geri satılmıştır. Yine, Aydınlanma’nın özerklik ve kendi kaderini tayin etme idealleri, kitle iletişim araçlarının, reklamcılığın ve tüketim kültürünün yaygın etkisi tarafından gölgede bırakılmıştır. Böylelikle Aydınlanma, gerçek eleştirel düşünceyi ve toplumsal dönüşümü teşvik etmek yerine, mevcut düzenin korunmasını ve egemen ideolojinin güçlendirilmesini sağlayan bir araç haline dönüşmüştür. Marcuse, mevcut normlara ve kurumlara uyum uğruna eleştirel düşüncenin ve alternatif toplum vizyonlarının bastırıldığı ‘tek boyutlu düşünme’ olarak adlandırdığı şeye karşı uyarıda bulunmaktadır. Genel olarak, Marcuse’nin İkinci Dünya Savaşı sonrası yazılarının karakteristik temaları, Frankfurt Okulu’nun teknolojik rasyonaliteye, bürokrasiye, kapitalist devlete; kitle iletişim araçlarının ve tüketim biçimlerinin rolüne ilişkin analizlerine dayanmaktadır.

3.1.1. Araçsal Akıl

Marcuse için akıl, insanın doğaya hükmetme arzusundan doğmuş ve insan hayatının her alanına etki edecek şekilde sürekli genişlemiştir. Aklın bir baskı aracı haline gelmesi, gerçeği keşfetme isteğinde bir engel teşkil etmiş; öznel aklın nesnel akıl üzerindeki hâkimiyeti neredeyse kaçınılmaz bir hale gelmiştir. Öznel akıl, aklın baskın biçimi haline geldiğinde, doğaya hâkim olmak artık araçsal akıl ile mümkün olacaktır.⁴²⁷ Böylelikle, akıl tahakkümü de eleştirmenin bir aracı olmaktan çıkacaktır.

⁴²⁷ Parviz Piran, “Marcuse and The Problem of Instrumental Rationality” *Mid-American Review of Sociology*, 2/2, 19-28 (Winter, 1977), 22.

Marcuse'ye göre modern toplum, bilim ve teknoloji sayesinde güçlü bir rasyonel kapasiteye sahip olmuştur. Ancak bu kapasite, irrasyonel siyasi sistemlerin müdahalesi ile sınırlandırılmış, dolayısıyla insanlığın mutluluğuna katkıda bulunamamıştır. Bu irrasyonelite, kapitalist toplumun üretim ve tüketim ilişkilerinde görülen çelişkilerden, modern kontrol sistemlerinin baskıcı doğasından ve bireylerin özgürlüğünü engelleyen yapısal sorunlardan kaynaklanmaktadır. Mevcut koşullar altında akıl, artık bir eleştiri merkezi ve özgürleşmeye giden bir yol olmaktan çıkmıştır. Marcuse, modern kontrol sistemlerinin durumundan hareketle yeni bir bakış açısının geliştirilmesi gerektiğini savunur ve bunun ancak bir devrimle mümkün olduğunu ileri sürer. Reformlar ya da birtakım iyileştirmelerin hiçbir olumlu sonuç vermeyeceğini düşünen Marcuse, sistemin kendisinin değişmesi gerektiğini savunur. Bu devrimci değişim, insan ve doğa arasındaki ilişkinin yeniden yapılandırılmasını merkezine almalıdır. Kısacası, Marcuse'nin irrasyoneliteyi -yani modern kapitalist sistemin çelişkilerle dolu, baskıcı ve insan ihtiyaçlarından kopuk yapısını- değiştirip dönüştürmeyi amaçlayan bir devrimci olduğu söylenebilir. Ancak o, hem devrimci bir değişimi gerekli görmekte hem de rasyonaliteye dayalı teknolojik ilerlemenin yani araçsal rasyonalitenin daha çok geliştirilmesi gerektiğini düşünmektedir.⁴²⁸ Marcuse, bugünün teknolojik gelişmelerini reddetmiyor ya da ortadan kaldırılmasını talep etmiyor. O, modern endüstri toplumunda kullanılan akıl kavramının aslında irrasyonel bir yapıya sahip olduğunu göstermeyi amaçlamaktadır. Modern toplumun çelişkili doğası burada açıkça ortaya çıkar: Bir yandan, teknolojinin geliştirilmesi, yaşam kalitesinin artırılması ve artan nüfusun ihtiyaçlarının karşılanması için gereklidir. Ancak diğer yandan, bu aşırı endüstrileşme, bireylerin özgürleşmesini 'engellemek' amacıyla kontrol altında tutulmalıdır. Marcuse'ye göre özgürlük, aklın en temel ve en önemli kategorisidir. Ancak ileri teknolojik toplumlarda, herkesin yaşamına dayatılan araçsal bir akıl egemendir. Bu ideoloji, doğayı, bedeni ve insan zihnini kontrol altına alarak endüstri toplumunda özgürlüğü, yalnızca yüzeysel ve aldatıcı bir özgürlük haline dönüştürür.⁴²⁹ Yani mesele, teknolojinin potansiyel olarak özgürleştirici olabileceği halde, mevcut güç yapıları tarafından bireyleri kontrol altında tutmak ve toplumsal düzeni sürdürmek için araçsallaştırılmasıdır.

⁴²⁸ Piran, "Marcuse and The Problem of Instrumental Rationality", 24-26.

⁴²⁹ Marcuse, *Tek Boyutlu İnsan*, 7.

Marcuse'ye göre muhalefet, mevcut siyasi koşulları eleştirme ve dönüştürme kapasitesini büyük ölçüde yitirmiş görünmektedir. Tek Boyutlu İnsan'ın son bölümü Marcuse'nin pozitivizme ve araçsallığa karşı diyalektik alternatifinin temellerini detaylandırmaktadır. Hayal gücümüz, baskı araçları tarafından şekillendirildiği ve sınırlandırıldığı için siyasetin görevi sadece hâlihazırda hayal edebildiklerimizi dile getirmekten ibaret olamaz. Özgürleşme şansına sahip olmak için bile siyasi muhalefetin, tek boyutlu düşüncenin sınırları içinde başlaması ve teknolojik rasyonelitenin inşa ettiği ve güçlendirdiği makinelere dayanması gerekir. Marcuse'ye göre bu, siyasi ideallerin bittiği yer değil, başladığı yerdir. İnsanlar ancak ihtiyaçların sağlanmasıyla hayal güçlerini tamamen araçsal olanın ötesine genişletmeye başlayabilirler. Özgürleşmenin üreme zeminini sağlaması gereken maddi koşullar, onları üreten rasyonellik tarafından zehirlenirse, onlar da tahakkümün basit bir özeti haline gelirse, o zaman bu koşulların özgürleştirici potansiyeline erişebilmek için bu rasyonelliğin yadsınması gerekir. Marcuse'ye göre eleştirel akılda can alıcı olan şey şudur: 'Tam bir olumsuzlukla onu asimilasyona ve özümsemeye karşı dirençli kılan topyekûn bir reddetme olasılığı'. Bu reddin doğası, buna katılmanın neye benzediği ve bunun sonucunda ortaya çıkanlar, Tek Boyutlu İnsan'ın sonunda zorunlu olarak hala görüş dışındadır. Marcuse, okuyucuya somut bir siyasi program sunmaz ancak, mevcut düzenin mutlak reddinde, yine de bir miktar umut barındığını savunur.⁴³⁰

Genel olarak, Marcuse'nin araçsal akıl eleştirisi, toplumun kontrol ve verimlilik saplantısından uzaklaşarak, insanın refahı ve özgürleşmesine dair daha bütünsel bir vizyona doğru temelden yeniden yönlendirilmesi ihtiyacının altını çizmektedir. Marcuse, araçsal aklın, bireylerin dünyayı yalnızca teknik manipülasyon, kontrol ve yararlılığı açısından algılamaya koşullandırıldığı tek boyutlu düşünme biçimine yol açtığını savunmaktadır. Marcuse, çağdaş toplumlarda, görünüşte demokratik özgürlüklerin statükoyu korumaya ve baskıcı yapıları sürdürmeye hizmet ettiği bir tür 'baskıcı hoşgörü'nün⁴³¹ mevcut olduğunu gözlemlemiştir. "Baskıcı bir bütünün yönetimi altında özgürlük, güçlü bir tahakküm aracına dönüştürülebilir"⁴³² diyen Marcuse'ye göre, hoşgörü adı altında muhalif sesler ve radikal eleştiriler

⁴³⁰ Marcuse, *Tek Boyutlu İnsan*, 227.

⁴³¹ Marcuse, 1965'te yazdığı "Baskıcı Hoşgörü" (Repressive Tolerance) başlıklı makalesinde 'baskıcı hoşgörü' kavramını kullanır. (Herbert Marcuse vd., *A Critique Of Pure Tolerance*. (Boston: Beacon Press, 1970), 81-117.

⁴³² Marcuse, *Tek Boyutlu İnsan*, 7.

marjinalleştirilmekte veya benimsenmekte, böylece mevcut güç dinamikleri güçlendirilmektedir. Belirttiğimiz gibi Marcuse, araçsal aklın geliştirilmesinde teknolojik rasyonelliğin rolünü vurgulayıp, teknolojik ilerlemenin eleştirel olmayan bir şekilde benimsenmesine karşı uyarmakta ve teknolojik ilerlemenin toplumsal sonuçlarıyla daha eleştirel bir şekilde ilgilenmeyi savunmaktadır. O, araçsal aklın, bireylerin gerçek arzu ve özemlerinden yabancılaşmasına katkıda bulunduğunu savunur. Kapitalist toplumlarda, aralıksız verimlilik ve üretkenlik arayışı, sömürü ve tüketim döngüsünü sürdürmeye hizmet eden sahte ihtiyaçların (tüketim kültürü tarafından üretilen yapay arzuların) yaratılmasına yol açar. Araçsal aklın yaygın etkisine yanıt olarak Marcuse, baskıyı ve eşitsizliği sürdüren egemen değerlerin ve düşünce tarzlarının reddedilmesi anlamına gelen ‘büyük reddetme’⁴³³ çağrısında bulunur. Eros ve Uygarlık kitabında Marcuse, büyük ret/büyük reddediş (The Great Refusal) kavramının ‘gereksiz baskıya karşı protesto, en son özgürlük biçimi için savaşım’ olduğunu belirtir. Büyük reddediş, sanatın kurtuluş umudu olabileceği düşüncesinden yola çıkarak, devrimci değişimin ve refah toplumundan özgürleşmenin imkânlarını sunan ve sanat dilinde ifade edilebilen bir düşüncedir.⁴³⁴ Bu reddediş, toplumun özgürlük, dayanışma ve özgün insan gelişimi ilkelerine dayalı olarak radikal bir şekilde yeniden tasavvur edilmesini gerektirir. O, büyük reddin, bu tek boyutlu topluma karşı gerekli bir isyan eylemi, daha özgün ve tatmin edici bir varoluş uğruna toplumun değer ve normlarının reddedilmesi olduğunu savunmaktadır.

3.1.1.1. Rasyonelleşme

Marcuse, Marx’ın yanısıra Weber ve Freud’dan da etkilenecek onların görüşlerinden yararlanmıştır. Ancak rasyonalizasyonla kapitalizmin birbirine bağlanmasını kabul etmez ve bu düşüncesiyle Weber’den ayrılarak rasyonalizasyonun sadece kapitalist üretim ilişkilerinin bir yansıması olmadığını belirtir. Ona göre rasyonalizasyon, aklı bilimsel bir çerçevede geliştirip olgunlaştırırken aynı zamanda onu özgürleştirme potansiyeline sahiptir.⁴³⁵ Rasyonalizasyon, bireylerin düşünce ve davranışlarını daha mantıklı ve sistematik hale getirmekte bir adım ileriye gitmiş ve bu süreçte bilimsel düşüncenin gelişmesine katkıda bulunmuştur. Onun görüşüne göre, rasyonalizasyon,

⁴³³ Marcuse, *Tek Boyutlu İnsan*, 227.

⁴³⁴ Marcuse, *Eros ve Uygarlık*, 116.

⁴³⁵ Marcuse, *Tek Boyutlu İnsan*, 168.

aklı sadece kapitalist üretim süreçlerinin bir aracı olarak değil, aynı zamanda bireysel ve toplumsal özgürlüğün bir aracı olarak da geliştirir.

Marcuse, ileri endüstri toplumunun kusurlarına ilişkin analizinde ihtiyaçlar kavramını merkeze alır. Onun temel tezlerinden biri, teknik rasyonalitenin zorunlulukları tarafından yönlendirilen ve kontrol edilen çağdaş endüstri toplumunun -hem Sovyet hem de Batılı- üyelerinin çoğu tarafından algılanan ihtiyaçları karşılamayı başardığıdır; algılanan bu ihtiyaçlar öncelikle maddi ihtiyaçlardır.⁴³⁶ Douglas Kellner'e göre, Marcuse'nin ileri endüstri toplumuna yönelik eleştirisi, tüketim toplumunda zenginliğin yanı sıra yoksulluğun devam eden varlığına öfkelenen genç kuşağının hissettiği öfkeyi dile getirmektedir.⁴³⁷ Marcuse'ye göre, teknolojik rasyonalite, insanların ihtiyaçlarına göre kaynakları düzenleyebilecekken; kapitalizm insanlar üzerinde yıkıcı bir baskı oluşturmuştur. Teknolojik akılda bir zorlama yokken, kapitalizm onu kendi çıkarları doğrultusunda kullanmaya başlamıştır. Marcuse, 'teknolojik rasyonalite'nin siyasi hayal gücünü sınırlamada etkili olduğunu düşünür ancak onun projesinin amacı, daha geniş bir felsefi sistemin doğrudan bir bileşeni olarak siyasi düşünce ve eylemin somut, çağdaş bir eleştirisini sağlamaktır. Ona göre, felsefi kavramlar öyle bir anlam ve olgu boyutunu amaçlamaktadırlar ki, sıradan söylemin sözcüklerini dışardan aydınlatmaktadır.⁴³⁸ Ona göre felsefi kavramlar, gündelik dile ve toplumsal normlara eleştirel bakış açıları sunma potansiyeline sahiptir. Bu süreç, gerçekliğin hâkim ideolojiler tarafından gizlenen veya çarpıtılan yönlerinin aydınlatılmasına yardımcı olabilir ve sosyal ve kültürel olguların daha derin bir şekilde anlaşılmasına olanak sağlayabilir.

Marcuse'ye göre, tek boyutlu toplum, sahip olduğu güç, tahakküm ve rasyonellik bakımından aslında irrasyoneldir. Ancak bu rasyonalitenin çılgınca yönleriyle kıyaslandığında, karşıt irrasyonellik, gerçekten rasyonel olanın ve yaşam sanatını teşvik edebilecek fikirlerin barınağı haline gelir. Estetik boyut, yazara ve sanatçıya insanları ve şeyleri adlarıyla çağırma, başka türlü adlandırılmayan şeyleri adlandırma olanağı veren bir ifade özgürlüğünü içermektedir.⁴³⁹ Ona göre, 'rasyonel dünyanın, bireyleri, onların

⁴³⁶ Ross Fitzgerald, "Human Needs and Politics: The Ideas of Christian Bay and Herbert Marcuse", *Political Psychology*, 6/1, 87-108 (March 1985), 88.

⁴³⁷ Douglas Kellner, *Herbert Marcuse and the Crisis of Marxism* (Los Angeles: University of California Press, 1984), 2.

⁴³⁸ Marcuse, *Tek Boyutlu İnsan*, 159.

⁴³⁹ Marcuse, *Tek Boyutlu İnsan*, 247.

gereksinimlerini ve yeteneklerini imha edici olması; barışın daima bir savaş tehdidi ile sürdürülmesi ve yeterli araçların varlığına rağmen insanların güçsüzleşmiş, bastırılmış, sömürülmüş ve kendilerini gerçekleştiremez olarak kalmaları irrasyoneldir.⁴⁴⁰ Yani Marcuse, Aydınlanma sonrası endüstri toplumunu ‘irrasyonel’ ve ‘baskıcı’ olarak nitelendirmektedir. Görünür ilerlemeye ve üretkenlikteki artışa rağmen, ona göre bu toplum insan ihtiyaçlarının ve yeteneklerinin özgür gelişimi açısından yıkıcıdır.⁴⁴¹ Bugün aralarından seçim yapabileceğiniz daha çok şey var: Piyasada birçok farklı gazete, radyo istasyonu, TV kanalı, motorlu arabalar ve çamaşır makinelerine kadar çok çeşitli ürünler mevcuttur ancak insanların kendi seçimlerini yapma konusunda gerçek bir kapasitesi yoktur. İnsanların ihtiyaçları, az sayıda kişinin çıkarlarını gözetken medya endüstrisi tarafından sürekli olarak şekillendirilmekte ve manipüle edilmektedir: Evde, pazarda ve sosyal etkileşimlerde, yaptığımız seçimleri belirleyen görüntüleri şekillendirir ve inşa eder. İhtiyaçların (sahte ihtiyaç) medya tarafından şekillendirildiği bir dünyada, etkili bir entelektüel özgürlük ya da insanın kurtuluşu yoktur. Bu durum modern endüstrileşmiş bir dünyada, yabancılaşmanın daha ilerici bir aşamasını oluşturmaktadır.

Marcuse, Martin Heidegger’in Nazileri desteklediğini beyan etmesinden sonra ondan kesin olarak ayrılmış olsa da, Marcuse’nin ‘teknolojik rasyonalite’ olarak adlandırdığı şeye yönelik eleştirisi büyük ölçüde Heidegger’in teknoloji felsefesinden yararlanır. Heidegger’in teknoloji eleştirisi, belirli bir dizi buluş, cihaz veya sistem olarak değil, genel olarak dünya hakkında düşünmenin ve pratik olarak dünyaya yaklaşmanın bir yolu olarak, Tek Boyutlu İnsan kitabında açıkça yankılanır. Heidegger teknolojiyi, nesneleri ve olguları kullanışlılığına indirgeyen bir düşünme biçimi olarak tanımlar. Marcuse ise teknolojik rasyonaliteyi, hem tüm insan enerjisinin endüstriyel üretime topyekûn yönlendirilmesini sağladığı için mevcut siyasi sistemlerin (hem Batılı kapitalist hem de Sovyet sosyalist) işlevi adına gerekli hem de herhangi bir siyasi sistemin inşasının önünde muazzam bir engel olarak görür.⁴⁴² Yani, Marcuse, bilim, teknoloji ve toplum arasındaki uyumun nihai olarak kapitalizmin ve onun yansıttığı

⁴⁴⁰ George Ritzer, Jeffrey Stepnisk, *Sosyoloji Kuramları*, çev. Himmet Hülür (Ankara: De Ki Basım Yayım, 2014), 288.

⁴⁴¹ Marcuse, *Tek Boyutlu İnsan*, VII.

⁴⁴² Andrew Feenberg, *Heidegger and Marcuse: The Catastrophe and Redemption of History*, (Routledge, 2005).

dünyanın toplumsal gereksinimlerinden kaynaklandığını öne sürerek Heidegger'den ayrılmaktadır.

Her ne kadar Horkheimer ve Adorno, Aydınlanma değerlerinin hiçbir şekilde ideolojik olarak saf veya rasyonel olmadığını göstermeye çalışsa da Marcuse, teknolojik rasyonelliğin, onun etkilerine dair anlayışımızı şekillendirdiği yolları açığa çıkarır. Teknolojik rasyonalite, kültürel ve endüstriyel üretimi, dolayısıyla 'yaşam kalitesindeki artış' dediğimiz şeyi artırırken, aynı zamanda yaşam kalitesini ölçtüğümüz tanımları ve metrikleri de inşa eder; baskıcı ve yıkıcı etkilerini de perdeler. Marcuse'ye göre, rasyonel ve üretken bir şekilde yaşıyor ve ölüyoruz. Ölümün, yaşamın bedeli olduğu gibi ilerlemenin bedelinin de yıkım olduğunu, feragat ve çalışmanın haz ve neşenin önkoşulları olduğunu, işlerin devam etmesi gerektiğini ve alternatiflerin ütöpik olduğunu bilmemiz gerekir. Bu ideoloji yerleşik toplumsal aygıtta aittir; sürekli işleyişinin bir gereği ve rasyonelliğinin bir parçasıdır.⁴⁴³

Marcuse, daha ziyade ileri endüstri toplumunda hâkim düşünce tarzını tanımlamak için teknolojik rasyonellik terimini kullanmaktadır. Onun bakış açısına göre, teknolojik rasyonellik, bireysel rasyonelliğin değerlendirilmesinde bir ölçüt görevi görmektedir. O, hem insanların hem de toplumlarının teknoloji tarafından boyunduruk altına alındığını ve manipüle edildiğini; bunun yalnızca endüstrilerdeki insan çabalarının yerini almakla kalmayıp aynı zamanda yaşamın her alanına nüfuz ettiğini öne sürmektedir. Sonuç olarak, araçsal rasyonalite, teknolojik rasyonalite, bunların kültürle etkileşimi ve toplum ile kültürün araçsal rasyonalite yoluyla kurduğu karmaşık bağlantılar, Marcuse ve arkadaşları için önemli bir kavram olan kültür endüstrisi içindeki analizin odak noktalarını oluşturur.⁴⁴⁴

Marcuse, sosyal kontrole dayanan bir rasyonellik biçimi olan teknolojik rasyonelliğin, gelişmiş endüstriyel toplumlarda derin bir hâkimiyet uyguladığını öne sürmektedir. Biçimsel ve araçsal ilkelere dayanan bu tür rasyonellik, bir zamanlar endüstri öncesi toplumları karakterize eden daha içsel ve değerlendirci akıl biçimlerinin yerini alır. Günlük yaşamın dokusunu Marcuse'nin 'teknolojik gerçekliğe' dönüştürdüğü, bireylerin algılarının, deneyimlerinin ve düşüncelerinin, doğal dünyadaki nesnelerin ve unsurların bir amaca yönelik araç veya araç olarak tasvir edilmesiyle, derinden iç içe

⁴⁴³ Marcuse, *Tek Boyutlu İnsan*, 128.

⁴⁴⁴ Shima Mokhles vd., "Culture and Rationality in Herbert Marcuse's Thought", *International Political Economy Studies*, 6/1 (2023), 165.

geçtiği bir şeye dönüştürür. Ona göre hayat, her bireyde gizli olan muazzam potansiyeli ortaya çıkararak, insan özgürlüğünün temel ilkelerine bir dönüşü gerektirir. Bu, kültür endüstrisinin sürdürdüğü yapay varoluşun tam tersine, sahte ihtiyaçlardan kopuk bir yaşamı temsil eden tüketici odaklı modern yaşam tarzının sığılığınan uzaklaşmayı gerektirir.⁴⁴⁵ Sonuç olarak Marcuse'nin Tek Boyutlu İnsan'ı, gelişmiş endüstri toplumunun aynı zamanda giderek rasyonelleştiği, yani araçlar ve amaçlar arasındaki pragmatik ilişkide kontrol edildiği ve giderek irrasyonelleştiği iddiasını ortaya koyar.

Genel olarak, Marcuse, özellikle gelişmiş endüstri toplumları bağlamında rasyonalizasyona yönelik sert bir eleştiri sunmuştur. O, çağdaş toplumlarda rasyonelleşmenin 'tek boyutlu düşünme' olarak adlandırdığı şeye yol açtığını savunmaktadır. Bu, karmaşık konuları basite indirgeyen araçsal akıl, akıl yürütmeyi, eleştirel düşüncüyü ve yaratıcılığı sınırlandıran bir düşünce biçimini ifade eder. Böyle bir toplumda bireyler statükoyu sorgulamadan kabul etmeye koşullandırılır ve bu da bir tür yanlış bilince yol açar. Marcuse, modern endüstriyel toplumlarda, teknolojik rasyonalitenin hâkimiyeti olarak gördüğü şeyi oldukça eleştirmiştir. Verimlilik, üretkenlik ve teknolojik ilerlemeye yönelik aralıksız çabanın, insanların makinenin ihtiyaçlarına tabi kılındığı bir sistem yarattığına inanmaktadır. Bu durum, kapitalizmin çarklarından başka bir şeye indirgenmeyen bireylerin, yabancılaştırıcı ve insanlık dışı bir varoluşa sürüklenmesine neden olmuştur. Marcuse, ayrıca muhalefeti bastırmak ve mevcut güç yapılarını sürdürmek için rasyonelleştirme mekanizmalarının nasıl kullanıldığını tanımlamak için 'baskıcı hoşgörü' terimini türetmiştir. İfade özgürlüğü gibi liberal değerleri benimseyen toplumlarda Marcuse, bu değerlerin sıklıkla eşitsizliğin ve baskının devamına hizmet edecek şekilde uygulandığını savunur. Marcuse'nin eleştirisi, maddi bolluğun manevi ve entelektüel yoksullaşmayla bir arada var olduğu, savaş sonrası Amerika'nın 'zengin toplumu' olarak adlandırdığı toplumla özellikle alakalıdır. O, Batı toplumlarının görünürdeki refahının, rasyonalizasyon ve teknolojik tahakküm süreçleriyle daha da kötüleşen sosyal ve psikolojik yabancılaşma biçimlerini maskeleydiğini savunmaktadır. Kısacası, Marcuse'nin rasyonalizasyon eleştirisi, ileri kapitalist toplumların insan özgürlüğünü ve yaratıcılığını nasıl bastırdığına dair daha geniş bir analizin parçasıdır. Marcuse, teknolojik rasyonalitenin baskıcı doğasını ve onun doğurduğu yanlış bilinci açığa çıkararak, bireylere daha özgür

⁴⁴⁵ Mokhles, Nejati Hosseini, Aliahmadi, "Culture and Rationality in Herbert Marcuse's Thought", 166.

ve tatmin edici bir varoluşu hayal etmeleri; bunun için çabalamaları konusunda ilham vermeye çalışmaktadır.

3.1.1.2. Yabancılaşma ve Şeyleşme

Marcuse'nin üzerindeki en büyük etkiler, 1920'lerde ün kazanan iki büyük yabancılaşma ve şeyleşme filozofları, Georg Lukacs ve Martin Heidegger idi.⁴⁴⁶ Marcuse Tek Boyutlu İnsan'da hâkim sosyal düzenin tek boyutlulukla karakterize edildiği, maddi zenginliklerin alternatifsiz toplum idealine yükseltildiği Batılı endüstri toplumlarının son derece eleştirel bir resmini çizmektedir. Reklamcılık, eğlence ve kültür endüstrileri tarafından şekillendirilen bilinç, (sahte) ihtiyaçlarda, insanların çalışmaya ve tüketime toplumsal katkısını azaltan kapitalist ekonomik düzenin çıkarlarını yansıtır.⁴⁴⁷ Ona göre, düşünce ve eylem bu durumdan etkilenir, insanların bilinçleri ve ihtiyaçları manipüle edilerek özne kendine yabancılaştırılır. Bugün bile toplumda özneler kendine yabancılaşmakta, yanlış bilinç hâkim olmakta ve insanların düşünceleri buna göre şekillenmektedir. Toplumdaki düşünce ve eylemi şekillendiren tek boyutluluk yine toplumda yabancılaşma, sahte ihtiyaçlar ve yanlış bilinç ile sonuçlanır. Hâkim tüketim kültürü, bireyleri baskıcı bir sistemin tuzağına düşüren, potansiyellerini tam olarak gerçekleştirmelerini engelleyen sahte ihtiyaç ve arzuları sürdürür.

Marcuse, yabancılaşmayı uyuşturma, baskıyı ve manipülasyonu mümkün kılan duyuların uyuşturulması olarak anlamaktadır.⁴⁴⁸ Yabancılaşma kavramı, Marcuse'nin çalışmalarının temelinde yer alır. Onu, kapitalizmin en önemli özelliği olarak görmektedir. Marcuse'ye göre, toplumunun yabancılaşmış insanı, kendisi ile olması gereken arasındaki farkı artık göremeyen kişidir; dolayısıyla onun için, yaşadığı toplumun dışında var olmanın başka olası yolu yoktur. Bir anlamda tek boyutlu insan kendine yabancılaşmıştır.

Marcuse'nin yabancılaşma teorisi, tüketim teorisine dayanmaktadır. Ona göre, son derece gelişmiş modern endüstri toplumunun yeni tarihsel koşullarında, bilim ve teknolojinin gelişmesi, işçilerin zengin tüketim ürünlerine sahip olmalarını

⁴⁴⁶ Wiggershaus, *The Frankfurt School: Its History, Theories and Political Significance*, 95.

⁴⁴⁷ Marcuse, *Tek Boyutlu İnsan*, 4-5.

⁴⁴⁸ Reitz, *Art, Alienation, and the Humanities: A Critical Engagement with Herbert Marcuse*, 15.

sağlayacaktır. İnsanlar tüketim yoluyla tatmin olurlar ancak bu gerçekçi olmayan bir ihtiyaçtır.⁴⁴⁹

Marcuse'ye göre, tek boyutlu toplumda, tahakküm bir yabancılaşma biçimidir. Kapitalist toplum, özgürlüğü bastırarak insanı yabancılaştırır ancak bunu yaparken akla yatkın ve demokratik görünen bir yol tercih eder.⁴⁵⁰ Teknolojik rasyonalitenin hâkim düşünce biçimi haline gelmesi ve tüketim kültürünün yaygınlaşması insanı tek boyutlu hale getirmiştir. Birey, özgür ve yaratıcı manevi doğasını kaybetmiş, kendini topluma hâkim olan yanlış bilince teslim etmiş; bastırılmış ve yabancılaşmış bir insandır.

Marcuse, yabancılaşmayı Marksist bir bakış açısıyla açıklar. Marx'a göre yabancılaşma, insanın birisine ya da bir şeye kaptırdığı bir süreçtir. Onun doğası için gerekli olan şey, esas olarak kendi faaliyetlerini kontrol altında tutmak ve tarihsel sürecin başlatıcısı olmaktır. Marx, emeğin yabancılaşmasının ya da işçinin bu nesneye yabancılaşmasının üç biçimde ortaya çıktığını söyler: Emeğin ürününe yabancılaşması, emeğin üretim eylemine yabancılaşması ve insanın doğaya yabancılaşması.⁴⁵¹ Marcuse'ye göre, özgür bir toplumda yabancılaşmış emek tamamen ortadan kaldırılamaz, yalnızca azaltılabilir.⁴⁵²

Marcuse, kapitalist toplumların üretim aygıtlarını ve tüketim nesnelerini, vatandaşların yüzeysel ve yüzeysel tatminlerini sağlamak için kullandığını belirtir. Bu düzen, bireylerin ihtiyaçlarını karşılıyormuş gibi görünse de gerçekte bu tatmin yüzeyseldir ve genellikle yanıltıcıdır. Esasen tek boyutlu toplum, bireylerin özgürleşmesini sağlamaktan ziyade, onları daha da yabancılaştırmıştır. Yani yabancılaşma tek boyutlu toplum tarafından ortadan kaldırılmamış, aslında yeni bir düzeye yükseltilmiştir.⁴⁵³

Genel olarak, Marcuse, Marx'ın çalışmalarından (Kapital, Grundrisse) yararlanarak, kapitalist toplumların bireyleri gerçek insani özünden ve potansiyelinden nasıl uzaklaştırdığını analiz etmektedir. Marksistler için olduğu gibi, Marcuse için de yabancılaşma, bireylerin kendi emeklerinin ürünlerinden, kendi çalışma faaliyetlerinden, diğer insanlardan ve yaratıcı varlıklar olarak kendi gerçek doğalarından yabancılaşması veya ayrılması anlamına gelir. Kapitalist toplumlarda, kârı ve

⁴⁴⁹ Ren Qiaohua - Lu Qiuye, "A Comparative Study of the Alienation Theory of Marx and that of Marcuse", *Advances in Social Science, Education and Humanities Research*, 176 (2018), 128.

⁴⁵⁰ Marcuse, *Tek Boyutlu İnsan*, 27.

⁴⁵¹ Karl Marx, *Yabancılaşma*, çev. Kenan Somer vd. (Ankara: Sol Yayınları, 2013), 24-25.

⁴⁵² Myriam Miedzian Malinovich - Herbert Marcuse, "Herbert Marcuse in 1978: An Interview", *Social Research*, 48/2 (The Johns Hopkins University Press, Summer-1981), 372.

⁴⁵³ Marcuse, *Tek Boyutlu İnsan*, 10.

verimliliği, insanın tatmini ve yaratıcılığının önünde tutan bir sistem içinde, bireyler genellikle yalnızca metalara veya işçilere indirgenir. Bu yabancılaşma, kişinin güçsüzlük, anlamsızlık ve kendi insanlığından kopma hissine yol açmaktadır. Kökleri Marksist düşüncedeki önemli kavramlardan biri olan ‘şeyleşme’ ise soyut kavramların veya insan ilişkilerinin somut hale getirilmesi sürecini ifade eder. Marcuse’ye göre kapitalist toplumlarda sosyal ilişkiler ve insan deneyimleri somutlaştırılır veya metaya dönüştürülür; karmaşık insan etkileşimleri salt ekonomik işlemlere indirgenir. Her şeyin, piyasanın mantığına tabi hale gelmesinden dolayı, bu şeyleşme süreci, insan ilişkilerinin ve deneyimlerinin değersizleşmesine katkıda bulunmaktadır. İnsanlara, başlı başına bir amaç olarak değil, bir amaca yönelik nesneler veya araçlar olarak davranılır. Marcuse, bu olguları kapitalist toplumlara özgü olarak eleştirmiş ve bunların sömürü sistemlerini sürdürdüğünü ileri sürmüştür. O, kapitalist üretim tarzının, bireyleri yalnızca emeklerinden ve birbirlerinden yabancılaştırmakla kalmayıp, aynı zamanda onların arzularını ve özlemlerini çarpıtarak onları sistemin ihtiyaçlarına uyacak şekilde şekillendirdiğine inanmaktadır. Marx, emeğin, insanın özgürlüğünün anlamını bütünüyle belirleyen ekonomik faaliyet olduğunu düşünmektedir. Ancak Marcuse’ye göre, emeğin ekonomik boyutu, emeğin nihai amacı değildir; daha ziyade, birey, emek yoluyla, özgür bir varlık olarak kendi özgün doğasını gerçekleştirir.⁴⁵⁴ Marcuse’nin eleştirisi, ekonomik alanın ötesine geçerek toplumun kültürel ve ideolojik yönlerini de kapsayacak şekilde genişlemektedir. O, kitle iletişim araçlarının, tüketim kültürünün ve teknolojik ilerlemelerin, uyum sağlamayı, tüketiciliği ve sahte ihtiyaçları teşvik ederek yabancılaşmayı ve şeyleşmeyi nasıl daha da güçlendirdiğini ortaya koymak istemiştir. Marcuse’ye göre yabancılaşmanın ve şeyleşmenin üstesinden gelmek, toplumun radikal bir dönüşümünü gerektirmektedir. Bu dönüşüm, kapitalizmin temel yapılarına meydan okuyan ve bireylerin gerçek potansiyellerini gerçekleştirebilecekleri ve birbirleriyle ve doğayla uyum içinde yaşayabilecekleri daha insani ve özgür bir varoluş yaratmayı hedeflemiştir.

3.1.2. Pozitivizm Eleştirisi

Marcuse, pozitivizm kavramını hem felsefi hem de metodolojik açıdan oldukça geniş bir şekilde kullanır. Özellikle Tek Boyutlu İnsan ve Us ve Devrim adlı çalışmalarında

⁴⁵⁴ Maboloc, “Herbert Marcuse’s Theory of Domination”, 1.

pozitivizmin eleştirisini yapmıştır. Onun pozitivizme yönelik eleştirisi, modern endüstri toplumunun insanlık dışı etkilerine ve felsefenin egemen güç yapılarına meydan okumadaki rolüne ilişkin daha geniş kaygılarından kaynaklanmaktadır. Marcuse, pozitivizmin insan yaşamının tüm yönlerini ölçülebilir terimlere indirgeme eğiliminde olduğunu savunmaktadır. Bu indirgemecilik, onun ‘teknolojik rasyonel’ olarak adlandırdığı şeye yol açar ve burada baskın düşünme tarzı, verimlilik, kontrol ve araçsal akıl haline gelir. Marcuse’ye göre bu indirgemeci yaklaşım, insan varoluşunun özgürlük, yaratıcılık ve hayal gücü gibi niteliksel yönlerini göz ardı etmektedir. Marcuse, pozitivizmin ‘yanlış bilinç’ olarak adlandırdığı şeye veya eleştirel düşünme olmadan statükonun kabulüne katkıda bulunduğuna inanmaktadır.⁴⁵⁵ O, pozitivizmin toplumsal eleştiriyi ve radikal değişimi teşvik etmek yerine mevcut toplumsal düzeni doğrulamaya eğilimli olduğunu iddia eder. Pozitivizm, toplumu mevcut haliyle kabul eder ve bu durum, sosyal değişim için gerekli olan eleştirel düşünme yetisini köreltir. Toplumsal düzenin eleştirilmesi ve dönüştürülmesi gerektiğini savunan Marcuse, pozitivizmin toplumsal değişim için yeterli bir düşünsel çerçeve sunmadığını düşünmektedir.⁴⁵⁶ O, pozitivist düşüncenin ampirik gerçekleri ve verileri vurgulayarak toplumdaki temel güç yapılarını ve eşitsizlikleri gizlediğini düşünmektedir. Marcuse, baskıcı sistemlerin hoşgörü ve rasyonellik görünümü altında sürdürüldüğü durumu eleştirir. Ona göre, bu sistemler, bireylerin özgürlüklerini ve eleştirel düşünme kapasitelerini bastırarak mevcut toplumsal düzenin sorgulanmadan kabul edilmesini sağlar.⁴⁵⁷ Bu tür bir (sahte) hoşgörü, toplumu daha adil ve özgür bir yapıya dönüştürme potansiyelini de engeller. O, pozitivizmin, eleştirel düşüncenin ve gerçek felsefi araştırmanın gölgelemesine yol açtığını ileri sürer. Pozitivizm, bilgiyi ölçülebilir verilere ve ampirik gözlemlere indirgeyerek entelektüel araştırmanın kapsamını daraltmakta ve muhalif sesleri bastırmaktadır. Marcuse, hâkim varsayımların sorgulanmasını ve toplumdaki çelişkilerin araştırılmasını içeren diyalektik düşüncenin önemini vurgular. O, pozitivist düşüncenin, teknolojik rasyonelliği ve araçsal akıl yürütmenin kültürün metalaşmasına ve insan arzularının standartlaşmasına katkıda bulunduğunu savunmaktadır.

⁴⁵⁵ Marcuse, *Tek Boyutlu İnsan*, 128.

⁴⁵⁶ Herbert Marcuse, *Us ve Devrim*, çev. Aziz Yardımlı (İstanbul: İdea Yayınevi, 2000), 82.

⁴⁵⁷ Marcuse, *Eros ve Uygarlık*, 173.

Marcuse'nin pozitivistik karşı çıkmasının bir kısmı, pozitivistik felsefeyi ve eleştirel düşünmeyi göz ardı ederek bilgiyi sadece kuru bir bilimciliğe indirgemesiyle ilgilidir. Ancak bu, Marcuse'nin karşı çıkışının tek nedeni değildir. O, pozitivistik bilginin derinlikli ve eleştirel analizini sınırladığını ve bu yüzden toplumsal eleştiriyi ve dönüşümü destekleyen daha kapsamlı bir yaklaşımın gerekliliğini savunur. Marcuse için pozitivistik, 'pozitif felsefe' olarak nitelendirilen ve genellikle konformist bir tutumu ifade eden olumsuz bir terimdir. Buna karşın, 'olumsuz felsefe' eleştirel, radikal ve yıkıcı olduğu için daha olumlu bir değer taşır.⁴⁵⁸

3.1.2.1. Bilim ve Teknoloji

Marcuse için cevaplanması gereken sorular vardı: İnsanların özgürleşmesinde ve daha iyi bir yaşam sürme arayışında teknolojinin üstlendiği rol nedir? Teknolojik gelişmeler özgürlük mü getirir yoksa baskı ve tahakküme mi sebep olur? O, bir taraftan özgürleşme fırsatları ile ilgilenirken diğer taraftan baskı araçlarını inceler. Ayrıca teknik ile teknoloji kavramları arasında bir ayrım da yapar. Burada teknoloji, tekniğin kısmi bir faktör olduğu toplumsal bir süreç olarak görülür. Bu süreçte teknikler icat edilerek uygulamaya alınır. Burada teknoloji, yönetme ve uygulama ilkelerine göre baskıcı veya özgürleştirici olabilir. İnsanlar sadece makineyi icat etmez, aynı zamanda onu kullanan kişiler olarak teknolojinin ayrılmaz bir parçası haline dönüşürler. Yani teknoloji, hem makinelerin ve yeni icatların hem de sosyal ilişki biçimlerinin, düşünce ve tavırların bir tezahürüdür. Nitekim tek başına teknik, bolluk kadar kıtlığı ve özgürlük kadar otoriterliği de teşvik eder. Marcuse, teknik ile doğayı insanlığın hizmetine dönüştürmek için kullanılan araçları kastetmektedir. Ona göre teknikler, insan emeğinin araçları, teknoloji ise bu araçların toplumsal ilişkileri sürdürme tarzı ve örgütlenmiş birer bütünüdür.⁴⁵⁹ Teknoloji konusunda, Marcuse'nin düşüncesi karamsardır. Çünkü bilim ve teknolojinin gelişmesi, toplumsal yaşamda var olan bazı düzenleri altüst etmiş ve toplumsal yaşamın normlarını teknoloji açısından yeniden düzenlemiştir.

Marcuse, teknolojinin emeği ve boş zamanı yeniden yapılandığı, emeğin örgütlenmesinden düşünce tarzlarına kadar yaşamı etkilediği 'teknolojik toplum' olarak

⁴⁵⁸ Raghendra Pratap Singh, Critical Theory of Herbert Marcuse: A Critique of Positivism, *The Visva-Bharati Journal of Philosophy*, XXXIII, /1&2 (1997), 13.

⁴⁵⁹ Herbert Marcuse, *Technology, War and Fascism*, Ed. Douglas Kellner (New York: Routledge, 1998), 41.

bilinen şeyi tanımlamaktadır. Aynı zamanda tüketici kapitalizminin, bireyleri kendi düşünce ve davranış dünyasına entegre etmesini sağlayan mekanizmaları da anlatır. Marcuse, bu gelişmeleri bireyin yararına görmek yerine, tamamen yönetilen bir toplumda insan özgürlüğüne ve bireyselliğine yönelik bir tehdit olarak görmektedir. O, her ne kadar teknolojiyi bir kontrol aracı olarak eleştirse de, yönelimini değiştirmek şartıyla insanların özgürleşmesinde vazgeçilmez bir unsur olduğunu iddia eder. Ona göre, insan özgürlüğü büyük ölçüde teknik ve bilimsel ilerlemeye bağlıdır.⁴⁶⁰ Teknoloji bir üretim tarzını yansıtır ve ideolojik bir yapı içinde konumlanır; onun şeklini ve işlevi belirleyen de bir ideoloji biçimidir. Kısacası her bir teknolojik alet siyasi, ekonomik ve sosyal anlamlar ve de ilişkiler ağı içinde kurulur. Her birinin bir misyonu bir işlevi vardır. Kapitalist sistemde teknik, onu yöneten teknolojik ideoloji çerçevesinde belirlenen amaçlara hizmet eder. Hem teknik hem de teknoloji tarafsız olamaz, ona biçimini ve görevini yönetici sınıf verir. Marcuse'ye göre, kapitalist toplumlar, egemenliklerini korumak adına teknolojiyi kullanırlar ve bunu ideolojik anlamda insanların beynini yıkayarak yaparlar. Marcuse, sahte ihtiyaçların üretimi için teknolojinin araçsallaştırıldığını ileri sürer. Teknoloji sayesinde, ideolojiler insanların hayal gücünü bir ilerleme aracı olarak kullanır ve bu süreçte egemen ideoloji pekişir.⁴⁶¹ Marcuse, teknolojiyi, kendi başına iken değil, modern kapitalist toplumda kullanıldığı biçimiyle düşman olarak görür. Tek Boyutlu İnsan kitabı büyük ölçüde İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra dünyanın siyasi görünümüne odaklanmakta, bundan dolayı endüstrileşme ve teknolojik gelişmenin siyasi sonuçlarıyla ilgilenmektedir. Faşizmin ardından siyasi düşüncede yaygın olan kötümserliğe ve bu kötümserliğin kendisinin siyasi ve psikolojik açıdan yıkıcı yönlerine dikkat çekmektedir. Mevcut endüstri toplumunun yabancılaşmış bireyi olan tek boyutlu insan, aklın kendisini gerçeklikle özdeşleştirdiği kişidir. Bu yüzden artık olan ile olması gereken arasındaki boşluğu göremez. Aslında teknolojik sistem, irrasyonel olanı rasyonel gösterme yeteneğine sahiptir. Teknolojiyi kontrol aracı olarak tanımlayan Marcuse'ye göre, teknoloji, bireyler üzerinde yeni, daha etkili hatta daha hoş dışsal denetim yöntemlerine yol açmaktadır. Öncelikli örnek, nüfusun toplumsallaştırılması ve sakinleştirilmesi için

⁴⁶⁰ Marcuse, *Tek Boyutlu İnsan*, 204.

⁴⁶¹ Marcuse, *Tek Boyutlu İnsan*, 39.

televizyonun kullanılmasıdır.⁴⁶² Bu haliyle teknoloji, kullanıldığı halinden izole edilemez. Teknolojik toplum zaten tekniklerin kavramında ve inşasında işleyen bir tahakküm sistemidir.⁴⁶³

Marcuse'ye göre, teknolojik hâkimiyetin somutlaştırdığı yeni kontrol biçimi, bireyleri tüketim toplumu çerçevesinde kapsayan ve sabitleyen ihtiyaçlar üretir. Teknolojik temelini organize etme şekli sayesinde çağdaş endüstriyel toplum totaliter olma eğilimindedir.⁴⁶⁴ Gelişmiş endüstri toplumu teknolojik temelde örgütlenmiştir. Teknik üretim ve dağıtım aygıtı yalıtılmış bir araç olarak değil, daha ziyade bireysel ilişkileri, ihtiyaçları, toplumsal düzeni belirleyen, organize eden ve sürdüren bir kontrol sistemi olarak işlev görür. Muhalefetin ortadan kaldırılması ve bireylerin kapitalist sisteme entegre edilmesi ile bütüne karşı etkili bir muhalefetin ortaya çıkmasını engellenmiş olur.

Marcuse, teknolojik rasyonaliteden bahsederken mümkün olan en geniş anlamda üretim aygıtından söz eder. Kullanıldığı haliyle, teknolojik toplum bir tahakküm sistemidir ve yaşamın tüm alanları buna dâhildir. Sistemin üretkenliği ve etkinliği, toplumu istikrara kavuşturur ve teknolojik ilerlemeyi tahakküme doğru yönlendirir. Marcuse'nin bakış açısına göre, gelişmiş bir endüstri toplumu, teknolojik kaynakların kullanımı ve tüketiminde daha iyi olma kapasitesi bakımından son derece rasyoneldir. Ancak teknoloji kurulu sisteme tabi kılındığında irrasyonel hale gelir.⁴⁶⁵

Daha önce de belirtildiği gibi, Marcuse, Tek Boyutlu İnsan'da teknolojiyi bir araç olarak tanımlar ve onu kontrol ve hâkimiyetin bir aracı görür. Ona göre, teknoloji hem doğrudan siyasi ve ekonomik güç sahiplerinin hâkimiyetini sağlamada kullanılır, hem de toplumun genel bireylerinin düşünce ve davranışlarını belirlemede rol oynar.⁴⁶⁶

Marcuse için teknoloji, makinelerden daha fazlasıdır; o aynı zamanda toplumsal düzenleme ve sürdürmenin (ya da değiştirmenin) bir biçimidir.⁴⁶⁷

Medya teknolojisi ve kitle iletişim araçları (televizyon, radyo, gazete ve dergiler, film/Hollywood filmleri, reklam panoları) eğlence ve bilgi endüstrisinin kazandırdığı

⁴⁶² George Ritzer, *Modern Sosyoloji Kuramları*, çev. Himmet Hülür (Ankara: De Ki Basım Yayım, 2012), 145.

⁴⁶³ Marcuse, *Tek Boyutlu İnsan*, VIII.

⁴⁶⁴ Marcuse, *Tek Boyutlu İnsan*, 3.

⁴⁶⁵ Marcuse, *Tek Boyutlu İnsan*, 14.

⁴⁶⁶ Marcuse, *Tek Boyutlu İnsan*, VII.

⁴⁶⁷ Marcuse, *Tek Boyutlu İnsan*, 41.

alışkanlık ve tutumları da beraberlerinde taşırlar.⁴⁶⁸ Ürünler pasif tüketicileri eğitmekte ve manipüle etmektedir. Artık bu ürünler daha fazla sosyal sınıftaki daha çok insanın (özellikle orta sınıf ve alt sınıf bireyler arasında) kullanımına sunulduğunda, doktrinleştirme bir yaşam biçimi haline gelir.⁴⁶⁹ Marcuse'nin tek boyutlu toplumunda, teknolojinin ve medya araçlarının egemenliği altında, insanların gerçek ihtiyaçları gölgede kalır ve bu ihtiyaçların yerini, daha yüzeysel ve tüketim odaklı sahte ihtiyaçlar alır. Hem sermaye üretmek hem de insanları topyekûn toplumsal dönüşüme yönelik kendi nesnel çıkarlarının farkına varmaktan alıkoymak için medya kültürünün propagandasını yaptığı bazı sahte ihtiyaçlar vardır. Marcuse, hem insan yaşamı için gerekli olan gerçek ya da yaşamsal ihtiyaçlar (beslenme, giyinme ve barınma) hem de bireyin bastırılmasında belirli toplumsal çıkarlar tarafından üst üste bindirilen sahte ihtiyaçlar arasında ayrım yapar. Bunlar çalışmayı, saldırganlığı, sefaleti ve adaletsizliği sürdüren ihtiyaçlardır. Marcuse'ye göre, bireyin toplumsal çıkarlar tarafından yönlendirilmesinden dolayı sahte ihtiyaçlar heteronomdur. Bunlar insan yaşamı için ne gereklidir ne de özerk ve rasyonel yollarla elde edilirler. Sahte ihtiyaçların çoğu eğlenmek, rahatlamak, başkalarının sevip nefret ettiği şeyleri sevmek ve nefret etmek, reklamlarda görüldüğü gibi davranmak ve tüketmek içindir.⁴⁷⁰ Kitle iletişim araçları ve özellikle reklamlar ile insanlar sanki onlar olmadan yaşayamazmış gibi bir algı uyandırma peşindedir. Bu tür bir tekdüzelik, tüketim toplumunun temel özelliklerinden biridir. Bu tür moda, davranış veya manipülatif çıkarların sonucu, belirli tutum ve alışkanlıkların hâkim yaşam tarzı haline gelmesidir. Böylece belirli baskın fikirler, istekler ve davranışlarla ilişkili olarak tek boyutlu bir düşünce ve davranış modelinin ortaya çıkması hedeflenir. Tek boyutlu toplumda, şu soru ortaya çıkar: 'Kendileri tarafından etkin ve üretken tahakkümün nesnesi olan insanlar, özgürlüğün koşullarını nasıl yaratabilirler?'⁴⁷¹ Tek Boyutlu İnsan kitabının sonunda şöyle yazmaktadır: Karşıtların teknolojik rasyonalite ortamında birleşmesi, tüm gerçekliğiyle, ne artan üretkenlik ile onun baskıcı kullanımı arasındaki çelişkiyi ne de çelişkiyi çözmeye

⁴⁶⁸ Özellikle televizyonun yaygınlaşmasının, medya içeriklerinin standardizasyonuna ve toplumsal düşüncenin tek boyutlu bir hale gelmesine katkıda bulunduğu görüşü Marcuse tarafından vurgulanmıştır. Marcuse, *Tek Boyutlu İnsan*, 7, 171.

⁴⁶⁹ Marcuse, *Tek Boyutlu İnsan*, 10-11.

⁴⁷⁰ Marcuse, *Tek Boyutlu İnsan*, 5.

⁴⁷¹ Marcuse, *Tek Boyutlu İnsan*, 6.

yönelik hayati ihtiyacı ortadan kaldıran yanıltıcı bir birleşme olmalıdır.⁴⁷² Marcuse'nin ana düşünce temaları, baskıcı topluma karşı mücadele ve bireyin savunulmasıdır.

Marcuse, tek boyutlu toplumda, toplumsal çatışmaların ve toplumsal değişime yönelik eğilimlerin var olduğuna inanır. O, insanların sosyal değişimin gücü olması gerektiğini ancak sosyal uyumun gücü olmaması gerektiğini söyler. Ona göre, insanlar baskıcı ihtiyaçlara hizmet ettiklerini fark ettiklerinde, kendilerini hâkim olan baskıcı sahte ihtiyaçlardan kurtarabilirler. En uygun hedef, sahte ihtiyaçların gerçek ihtiyaçlarla değiştirilmesi, baskıcı tatminin terk edilmesidir.⁴⁷³ Sahte ihtiyaçlardan kurtuluş, atık tüketim sistemlerinin reddini ve gerçek ihtiyaçların onaylanmasını içerir. Bu nedenle insanların eleştirel düşünme ve rasyonellik yeteneklerinin yeniden kazandırılması gerekmektedir.

Medya kültürünü daha geniş bir toplumsal bağlam altında inceleyen Marcuse, bir ideoloji olarak kültürün tahakkümün pençesini ve yabancılaşma gerçekliğini nasıl gizlediğini göstermeye çalışıyor. Yukarıdaki tartışmadan, kitle iletişim araçlarının ve medya kültürünün tek boyutlu bir toplumun oluşumunda çok önemli roller oynadığı açıktır. Marcuse'ye göre medya kültürünün tehlikeleri, yalnızca potansiyel olarak muhalif kültür alanlarını asimile etmekle kalmamakta, aynı zamanda olumsuz ve eleştirel düşüncenin yerine işlevselleştirilmiş bir düşünme biçimi ve buna bağlı bir dizi değer koymaktadır.

Genel olarak, Marcuse'nin bilim ve teknolojiye yönelik eleştirisi, modern toplumları şekillendiren güç dinamiklerini ve ideolojik etkileri açığa çıkarmayı amaçlayan eleştirel teorinin daha geniş çerçevesinde ele alınabilir. Marcuse, bilimsel ilerlemenin potansiyel yararlarını kabul etmekle birlikte, daha insani ve gerçekten özgürleşmiş bir dünya yaratmak için teknoloji ile toplum arasındaki ilişkiyi yeniden düşünmenin önemini vurgular. Ona göre, modern bilim ve teknoloji tarafsız araçlar değildir; hâkim sosyal ve ekonomik yapılarla derinden iç içedirler. Marcuse, verimlilik ve kâr arayışının, teknolojik gelişme süreçlerinde genellikle insan ihtiyaçları ve değerleri pahasına hâkim olduğunu, bu durumu 'teknolojik rasyonalite' olarak adlandırır ve eleştirir. Marcuse, bilim ve teknolojinin insanlığı özgürleştirmek yerine mevcut güç yapılarını korumak ve güçlendirmek için kullanıldığını, bunun da gerçek alternatiflerin bastırıldığı bir topluma yol açtığını savunur. Teknolojinin, özgürleştirmek yerine kontrol aracı haline geldiğini

⁴⁷² Marcuse, *Tek Boyutlu İnsan*, 226.

⁴⁷³ Marcuse, *Tek Boyutlu İnsan*, 6.

ileri sürer. Bu bakış açısına göre, verimlilik ve araçsal rasyonelliğe yapılan vurgu, insanı sadece bir makinenin dişlilerine indirgemekte ve yaratıcılığı, bireyselliği boğmaktadır. Kapitalist sistem, insanları, sanat, sanatsal kültür, empati, özgürlük ve mutlu varoluş gibi temel insani özelliklerini yitirmiş bireyler haline dönüştürmüştür. Ayrıca, Marcuse, kontrolsüz teknolojik gelişmenin çevresel etkilerine ilişkin endişeleri dile getiren ilk eleştirel teorisyenlerden biridir. Körü körüne büyüme ve tüketim arayışının sürdürülemez olduğunu ve hem insan refahına hem de doğal dünyaya zarar verdiğini vurgulayarak, bu konuda uyarılarda bulunur.

Marcuse, teknolojiyi bir kontrol aracı olarak değerlendirir ve teknolojinin kapitalist toplumda bireyler üzerinde baskı kurmak için kullanıldığını savunur. Ancak Andrew Feenberg, Marcuse'nin teknoloji eleştirisini tek taraflı bulur. Feenberg'e göre, teknoloji sadece baskıcı bir araç değildir; aynı zamanda dönüştürülebilir ve özgürleştirici potansiyele sahiptir. Feenberg, Marcuse'nin bu potansiyeli göz ardı ettiğini düşünmektedir. Ona göre Marcuse'nin teknolojiyi bir yandan "şeyleştirme aracı" diğer yandan "bir kurtuluş aracı" olarak tanımlaması, düşüncelerindeki temel çelişkileri özetler. Bu çelişkiler, kavramsal araçlarının yetersizliğini ve teorisinin sınırlarını gösterir. Feenberg'e göre, Marcuse'nin yaklaşımı, Marksist bir perspektiften teknolojiye sert bir eleştiri sunmaya çalışırken, teknolojiyi tamamen reddetmekten de kaçınır. Ancak bu strateji, belirsiz ve tutarsız sonuçlar doğurur.⁴⁷⁴

3.1.3. Modern Toplum Eleştirisi

Marcuse, yazılarında hem tarihsel hem de toplumsal analizler yapmış, kapitalizme ve moderniteye karşı eleştirel bir bakış açısı geliştirmiştir. Özellikle yeni toplumsal hareketlere ilgi duymuş ve onları değişimin bir işareti olarak görmüştür. Ancak değişim konusunda çok da ümitli değildir ve hatta karamsardır. Yazılarında Batı toplumlarının yanı sıra Doğu Avrupa'da uygulanan sosyalist yapının unsurlarını yani insan özgürlüğü ile ilgili problemleri de eleştirmiştir.⁴⁷⁵ Tek Boyutlu İnsan kitabında yaptığı vurgu daha çok ideoloji, eleştirel düşünce, kamusal söylem ve iletişimle ilişkilidir. Horkheimer ve Adorno gibi Marcuse de modern Batı toplumlarının, (dönemin sosyalist Doğu Bloku

⁴⁷⁴ Andrew Feenberg, *Transforming Technology: A Critical Theory Revisited* (New York: Oxford University Press, 2002), 73.

⁴⁷⁵ Herbert Marcuse, *Sovyet Maksizmi*, çev. Seçkin Çağan (İstanbul: May Yayınları, 1968), 191.

gibi) tüm bireysel özerkliğin ortadan kaldırıldığı kapalı, totaliter sistemlere dönüşmesinden korkmaktadır.⁴⁷⁶

Tek Boyutlu İnsan, Frankfurt Okulu düşünürlerinin, Aydınlanma'nın modern toplum üzerindeki etkisini sorgulamaya yönelik çalışmalarını sürdüren post-endüstriyel topluma yönelik sert bir eleştiridir. Marcuse, modern toplumun makineleşmesinin siyasi, ekonomik, sosyal; her düzeyde bireysel özgürlüğün kaybına yol açtığını, kamusal ve özel alanlar arasındaki ayrımın, toplumda teknolojik nüfuzun artmasıyla ortadan kalktığını ve bu sayede sosyal, politik ve ekonomik kontrol tarzlarının daha bilimsel hale geldiğini savunur.⁴⁷⁷ Başka bir ifadeyle o, ekonomik açıdan başarılı toplumların kasvetli bir resmini çizmektedir. Ancak Marcuse'nin ana eleştirisi çoğulculuğun giderek kaybolması ve Aydınlanma'nın doğuşuna işaret eden önemli özgürlüklerin kurumsallaşmasıdır. O, post-endüstriyel toplumun, totalitarizmden daha fazla tehdit oluşturan bastırılmış bir çoğulculuk durumunda yaşadığını öne sürer. Ona göre, ekonomik güçler çalışma dünyasında neyin rasyonel/mümkün olmadığını kısıtlamış ve düşünce kitle iletişim yoluyla halkın kamuoyu olarak inanmaya yönlendirildiği şey haline gelmiş; siyasetçilerin birbirleriyle rekabet edebilecekleri dar bir alan tanımlamıştır.⁴⁷⁸

Marcuse'ye göre, modern toplum tek boyutlu bir toplum haline gelmiştir ancak bu toplum, totaliter bir toplum değildir; özgürlük ve demokrasi söylemleri hâkimdir. Esas sorun, toplumun örgütlenme biçiminin radikal değişimlere engel teşkil etmesidir. Modern toplum, bireylerin pasif tüketicilere indirgenmesi ve eleştirel düşünmenin bastırıldığı yaygın tek boyutlu düşünce sistemi ile karakterize edilir. Marcuse'ye göre, proletarya ve diğer gruplar eleştirel bir duruş sergileyebilecek güçte değildirler.⁴⁷⁹ Ancak Tek Boyutlu İnsan'da sosyal bir ilerleme vizyonu veya bir siyasi program mevcut değildir. Sadece eleştirel bir söylem geliştirilmiştir. Sorun tespit edilmiş fakat çözüm tam olarak sunulmamıştır.

Tek Boyutlu İnsan, teknolojik toplumun artan egemenliğinin ve özgürlükten mahrumiyetinin üstesinden gelme olasılıkları konusunda genel olarak kötümserdir. O, mevcut düzenin statükoya karşı tüm alternatifleri kontrol altına alma ve geri püskürtme

⁴⁷⁶ Marcuse, *Sovyet Maksizmi*, 148.

⁴⁷⁷ Marcuse, *Sovyet Maksizmi*, 200.

⁴⁷⁸ Marcuse, *Tek Boyutlu İnsan*, 2.

⁴⁷⁹ Marcuse, *Tek Boyutlu İnsan*, 91.

gücüne odaklanır. İnsanların birçok özgürlükleri ve rahatlıkları, yalnızca onların üretim aygıtına tabi olmalarını süreklileştirir ve yoğunlaştırır. Önemli olan gerçek değer değil, değişim değeridir. Statükonun rasyonelliği burada özetlenmiştir ve diğer tüm rasyonellik türleri ona tabidir.⁴⁸⁰

Horkheimer ve Adorno'nun aksine Marcuse, devrimci bakış açısını her zaman devam ettirmiştir. Marcuse, bilinçli olarak Marksizm'i kendi zamanının kapitalizmine uyacak şekilde güncelleyerek Marx'ın izinden gider. Marcuse'nin post-Marksizm'inin başlangıç noktası Marx'ın orijinal teorilerine dayanmaktadır. İşçi sınıfının bilincindeki değişim, onun varlığındaki değişimden kaynaklanmaktadır. Anahtar kelime 'entegrasyon'dur. İşçiler üretim sürecine entegre oldukça, en zorlayıcı maddi ihtiyaçları karşılandıkça, toplum muhalefeti deneyimlemeyi bırakır; tek boyutlu hale gelir. Marcuse, Marksizm'in merkezindeki muhalefetin somut kaynağının proletaryanın gölgede kalmasının yanı sıra önceki tüm toplumlarda yerleşik olan kültürel ve dinsel aşkınlığın sönmelenmesini (nihai hedefe varmadan yok olma) öne sürmektedir.

Onun analizi üretim sürecinden ayrılır ve kapitalist tarihin bu aşamasında kültürün, tüm bilinç ve bilinçdışı alanının merkezi önemine işaret eder. Söz konusu olan sadece proletaryanın azalan sınıf bilinci ve farklı bir toplum biçimini yansıtırma konusundaki yetersizliği değil, aynı zamanda şiir, müzik ve edebiyattaki günlük deneyimleri, hatta belki de hayal gücü ve hayalleri aşma konusundaki daha geniş bir yetersizliktir. Marcuse'nin vurguladığı nokta, gelişmiş kapitalizmin muazzam üretken gücünün ve medya sihirbazlığının sistem içerisinde yüzeysel olarak daha zengin ama katı bir şekilde kontrol altına alınmış bir olasılık duygusu yarattığıdır. Buna, alternatiflere karşı derin bir boyun eğme ruh hali ve egemen yaşam biçimi hakkında eleştirel düşünme yeteneğinin azalması da eşlik eder. Tek boyutlu toplumun totaliter yönelimi, sivil haklarla, özgür basınla ve özgür seçimlerle tamamen uyumludur. Marcuse, sömürü yerine 'tahakküm' ve 'baskı'dan söz eder. Ancak Marcuse'ye göre muhalefetin olmadığı toplumun daha derin bir kaynağı vardır. Böyle bir toplum, daha temelde, toplumsal kontrolün bir biçimi olarak teknolojinin bir sonucudur. Ona göre, teknik ilerleme kesinlikle büyük çoğunluğun temel maddi ihtiyaçlarının karşılanmasını gerektirir, ancak aynı zamanda daha fazlasını da gerektirir ki bu tüketim toplumunu

⁴⁸⁰ Marcuse, *Tek Boyutlu İnsan*, 51.

ayakta tutan sahte ihtiyaçların yaratılmasıdır. Sahte ihtiyaçların üretimi, düşünce ve deneyim evrenini önceden tanımlar; teknoloji böylece totaliter hale gelir.⁴⁸¹

Marcuse, totaliter dünyanın, baskı temelinde kendi kendini sürdüren üretkenliğin ilerlemesine ve malları teslim eden tüketim ekonomisini sonsuz bir şekilde genişletmeye adanmış olduğunu vurguluyor.

Tek Boyutlu İnsan, 1950'lerin sonlarında ve 1960'ların başlarında yazılmış olması sebebiyle dönemin şartlarını hatırlatmaktadır. İkinci Dünya Savaşı sonrası müreffeh yıllar, soğuk savaş ve nükleer tehdit, refah ve savaş devleti, gelişmiş kapitalist toplumlarda işçi hareketinin yükselen dalgası, Amerika ve Avrupa'nın ilerlemeye olan inancı, komünizmin tehdidi ve çekiciliği gibi. Tek Boyutlu İnsan'ın girişinde Marcuse, kitabın 'iki çelişkili hipotez arasında gidip geleceğini' duyurmaktadır. Birincisi, gelişmiş endüstri toplumu öngörülebilir gelecekte niteliksel değişimi kontrol altına alma kapasitesine sahiptir. İkincisi ise bu sınırlamayı kırabilecek ve toplumu patlatabilecek güçlerin ve eğilimlerin mevcut olduğudur. Marcuse'ye göre, tek boyutlu toplumun totaliter eğilimleri, geleneksel protesto yollarını ve araçlarını etkisiz kılmaktadır.⁴⁸² Ancak bu dünya, Marcuse'nin kapitalizmin yeni ihtiyaçlar yaratma ve karşılama, malları ve daha sonra bazılarını dağıtma konusundaki baş döndürücü yeteneği olarak anladığı şey tarafından da şekillenmiştir.

Genel olarak, Marcuse, modern toplumun, özellikle de ileri kapitalizmin⁴⁸³, bireyleri gerçek insanlıklarından kopararak derin bir yabancılaşma yarattığını savunmaktadır. Bireyler, kişisel olmayan bir ekonomik sistemin dişlileri haline gelmekte ve sosyal ilişkileri somutlaştırmakta; insan deneyimlerini ticarete konu olan mallara indirgemektedir. Marcuse, teknolojinin modern toplumdaki etkileri konusunda uyarılmıştır. Teknoloji, insanları yabancılaştırıcı işten kurtarma potansiyeline sahip olmasına rağmen, sıklıkla sosyal kontrolü ve güçlülerin egemenliğini güçlendirmek için kullanılmaktadır. O, teknolojinin, bireyleri tahakkümden kurtarmak yerine mevcut düzeni sürdürmek için nasıl kullanıldığını anlatmaktadır. Tek Boyutlu İnsan'da Marcuse, modern tüketim toplumunun uyumluluğu ve politik ilgisizliği nasıl teşvik ettiğini tartışmaktadır. Bireyler, maddi malların tüketimi yoluyla mutluluk ve doyum

⁴⁸¹ Marcuse, *Tek Boyutlu İnsan*, 212.

⁴⁸² Marcuse, *Tek Boyutlu İnsan*, XII.

⁴⁸³ Marcuse'nin 'ileri kapitalizm' kavramı, kapitalizmin gelişmiş ve karmaşık bir aşamasını tanımlar ve bu aşamanın toplumsal kontrol, sistemsel çelişkiler ve kültürel tüketim açısından ne gibi etkileri olduğunu vurgular.

aramaya koşullandırılmış; bu da onların mevcut güç yapılarını sorgulamasını engellemiştir. Marcuse, bireylerin kendi baskılarını kabul etmeye nasıl yönlendirildiklerini tanımlamak için ‘yanlış bilinç’ kavramını kullanır. Kitle iletişim araçları, reklamlar ve diğer ideolojik manipölasyon biçimleri, statükoyu koruyan ve bireylerin kendi baskılarının farkına varmalarını engelleyen çarpık bir gerçeklik görüşü yaratmaktadır.

Marcuse, modern toplum analizinde karamsar olmasına rağmen umutsuz değildir. Toplumun radikal dönüşüm olasılığına inanmıştır, ancak bu yalnızca eleştirel farkındalık ve baskıcı güç yapılarını devirmeyi ve bireyleri yabancılaşmadan kurtarmayı amaçlayan siyasi eylem yoluyla mümkündür. Özetle, Marcuse’nin modern topluma yönelik eleştirisi, gelişmiş kapitalizmi karakterize eden karmaşık tahakküm ve yabancılaşma biçimlerine dikkat çekerken, gerçek insanlığın kurtuluşu için aktif direniş ve mücadele ihtiyacını vurgulamaktadır.

3.1.4. Kapitalizm Eleştirisi

Marcuse’ye göre, kapitalizmin modern dönemdeki en önemli sorunu araçsal rasyonalitenin kullanılma biçiminde ortaya çıkar. Bu dönemde rasyonelleşme süreci tek yanlı bir hal almış, yalnızca araç ve yöntemlerin rasyonelliği ile sınırlandırılmıştır. Bu tek taraflılığın nedeni ise öznel aklın nesnel akıl üzerindeki egemenliğinde bulunabilir. Marcuse, çağdaş kontrol sisteminde toplum, doğa ve insan arasındaki diyalektik ilişkilerin açıklanabilmesi için yeni bir bakış açısına ihtiyaç olduğunu, geleneksel bakış açısı ile geleceğin öngörülemediğini ileri sürer.⁴⁸⁴ Ona göre, geleneksel bakış açıları, bugünün teknolojik gelişimini, rasyonel olmayan siyasal sistemlerin ortaya çıkışını ve bu sistemlerin teknolojik rasyonalitenin işleyişine müdahalesini öngörebilecek seviyede değildir.

Marcuse’nin düşüncesi, endüstriyel uygarlığın eleştirisine dayanmaktadır. O, bu noktada teknolojik ilerleme ve insanın özgürleşmesi arasındaki ilişkiye dair Horkheimer ve Adorno’nun düşüncelerinin teorik arka planını kısmen paylaşır. Marcuse’ye göre endüstrileşmenin dayattığı toplumsal düzen, insan varlığının her alanına nüfuz etmektedir. O, insanı direnme ihtimali olmaksızın bir tüketici boyutuna indirgeyen ileri endüstri toplumunun temelinde baskıcı karakterini eleştirmektedir. Ona göre ileri endüstri

⁴⁸⁴ Piran, “Marcuse and The Problem of Instrumental Rationality”, 19.

toplumu, yalnızca ekonomik ve teknolojik bir sistem değil, aynı zamanda bireylerin düşünce, davranış ve yaşam biçimlerini şekillendiren baskıcı bir toplumsal düzendir. Bu sistem, insanın özgün ve eleştirel doğasını bastırarak, onu uyum sağlayan ve tüketici bir varlık olarak yeniden tanımlar. Endüstrileşmenin dayattığı toplumsal düzen, insan yaşamının her alanına nüfuz eder. Marcuse, bu durumu özellikle Tek Boyutlu İnsan'da detaylandırır. İleri endüstri toplumu, bireylere sahte özgürlükler sunar; örneğin tüketim kültürü aracılığıyla, bireylerin ihtiyaçlarını belirler ve onları tatmin edici olduğu yanılsamasıyla kısıtlanmış bir hayat sunar. Bu sahte ihtiyaçlar, bireylerin sisteme bağımlılığını artırırken, radikal düşünceyi ve direnişi susturan bir hegemonya yaratır. Marcuse'ye göre bu düzen, bireylerin gerçek anlamda özgürleşmesini engeller: Modern toplum, bireyin hem içsel hem de dışsal özgürlüğünü sınırlayan bir mekanizma inşa etmiştir. Tüketiciye sunulan seçeneklerin bolluğu, gerçekte baskının yeni bir formudur. Marcuse'nin eleştirisi, ileri endüstri toplumunun yalnızca ekonomik bir baskı değil, aynı zamanda kültürel ve psikolojik boyutlarıyla da bireyi pasif hale getiren bir güç olduğunu vurgular. Tek boyutlu insan modeli, bireylerin eleştirel düşünceden ve alternatif bir toplum yaratma potansiyelinden yoksun bırakıldığı bu ortamın ürünüdür. Marcuse'nin eleştirisi, modern kapitalist düzenin insan yaşamını her yönüyle kontrol eden ve bireyi yalnızca bir tüketiciye indirgemekle yetinen baskıcı karakterine derin bir karşı çıkışı temsil eder. Mevcut kapitalist sistemde, teknolojinin ve üretici güçlerin olağanüstü gelişimi, kapitalist üretim ilişkilerini sürdürmek için kullanılmaktadır. Teknoloji insanı özgürleştirmez, onu köleleştirir.⁴⁸⁵ Yani teknoloji, bireyi kapitalist düzenin ihtiyaçlarına göre şekillendirerek, onun hem fiziksel hem de zihinsel özgürlüğünü kısıtlar. Ancak bu, teknolojinin doğasından değil, kapitalist üretim ilişkilerinden kaynaklanır. Özgürleştirici amaçlarından saptırılan teknolojinin bu köleleştirme, işçi sınıfının entegrasyonuna yönelik en modern teknolojinin uygulanması ve kapitalist sisteme aykırı olan her şeyin bastırılması yoluyla gerçekleştirilir. Marcuse'ye göre teknoloji, baskıcı bir düzenin aracı olmaktan kurtarıldığında, bireylerin yaratıcılığını ve özgürlüğünü artıracak bir potansiyele sahiptir.⁴⁸⁶

Marcuse, Tek Boyutlu İnsan'da ABD'de dönemin toplumsal düzenini, felsefi ve sosyolojik düzeyde kapitalizme eleştirel bir bakış açısıyla inceler. Marcuse, tek

⁴⁸⁵ Marcuse, *Tek Boyutlu İnsan*, 75, 127.

⁴⁸⁶ Herbert Marcuse, *An Essay on Liberation* (Boston: Beacon Press, 1969), 19.

boyutlulukla, mevcut toplumsal ve ekonomik sisteme karşı hiçbir muhalefetin bulunmadığı ve var olamayacağı durumu kasteder. Bu tek boyutluluk, hayatın çeşitli alanlarına, gündelik yaşama, düşünceye, politikaya, bireysel ihtiyaçlara yerleşmiş; kapitalizmin özneyi ezmesi hayatın her alanında kendini göstermiştir.

Marcuse, kapitalist üretimin tek boyutluluğunu yalnızca ruhlarımıza yönelik bir felaket olarak değil, aynı zamanda alternatifleri hayal etme kapasitemizi sınırlayarak kendini özetleyen bir güç olarak görmektedir. Tek boyutlu insan, yalnızca yaşamını körü körüne emeğe, üretime ve proletaryanın hayatta kalmasına adanmış ölçüde tek boyutlu değildir; aynı zamanda bu dar yaşamın dışına çıkmayı hayal edemediği, hatta herhangi bir siyasi aracı kullanamadığı ölçüde de tek boyutludur. Tek Boyutlu İnsan, siyasi kötümserliğin, eleştirel aklımızı; yani içinde yaşadığımız dünyayı eleştirirken kullanacağımız idealleri ve standartları hayal etme kapasitemizi erozyona uğratmasıyla ilgileniyor. Bu eleştirel akıl ya da ‘olumsuz’ düşünme, tam da Marksist teorinin diyalektik motorudur. Eleştirel düşünce, Marcuse’nin “olumsuz düşünme” olarak tanımladığı Marksist diyalektiğin temel bir unsuru olarak, bireyin mevcut durumu sorgulamasını ve daha iyi bir dünya için mücadele etmesini sağlar. Ancak kapitalist sistem, bireyleri tüketim kültürü, propaganda ve sahte ihtiyaçlarla oyalayarak bu eleştirel aklı köreltir: Olumsuz düşünme, yani var olanı sorgulama yetisi, sistemin sunduğu sahte bolluk içinde zayıflar. Eleştiri, uyum ve kabullenişle yer değiştirir.⁴⁸⁷

Marcuse’ye göre, kapitalist sistem, insanlara maddeye sahip olarak kendini değerli hissetmeyi ve onunla ilişki kurarak saygın olmayı öğretmektedir. Onlar için üretilen yaşam tarzları moda aracılığıyla sunulur ve her türlü tanıtım aracı ile yeni bir imaj çizilerek kendi ideolojisine hizmet edecek kitleler oluşturulur. İnsanlar kendilerini sahip oldukları metalarda tanınırlar ve otomobillerinin markalarıyla, evleriyle, lüks tüketimleriyle var olmaya çalışırlar.⁴⁸⁸ Marcuse’ye göre bu tarz ihtiyaç ve tatminler, toplumun tüm üyeleri tarafından kabul görür ve de mevcut düzenin korunmasına hizmet eder. Böylelikle, kitleler yanlış bir bilinç geliştirerek daha iyi bir yaşam olasılıklarına karşı körleşirler.

Marcuse, ‘bazı toplumların, üyelerine daha fazla baskı uyguladığını ve daha az tatmin yolu sunduğunu söyler. Kapitalizmde durum budur. Görünürde, tüketici kapitalizmi

⁴⁸⁷ Marcuse, *Tek Boyutlu İnsan*, 123.

⁴⁸⁸ Marcuse, *Tek Boyutlu İnsan*, 8.

insanların tüm arzularını tatmin etmesini sağlar.’⁴⁸⁹ Marcuse, insanların artık öznel ihtiyaçlar ile toplumsal (nesnel) gereksinimler arasında ayırım yapmaması ve teknolojiye yönelik nesnel ekonomik koşullara uyum sağlamaları nedeniyle konunun tekdüzeleştirilmesini, tek boyutluluğun nedenlerinden biri olarak görmektedir. Marcuse, sahte ihtiyaçların ortaya çıkışını popüler kültür ve kitle iletişim araçları ile ilişkilendirmiştir. Ancak o, popüler kültüre Adorno kadar bütünüyle karşı çıkmamıştır. Marcuse, kapitalizmin ve aynı zamanda Sovyet komünizminin, gücü yoğun bir şekilde elinde bulunduran sınırlı bir grubun sosyal kontrolünü kolaylaştırmak için tüketimcilik ve endüstri toplumu aracılığıyla tek boyutlu bir insan inşa ettiğini ileri sürer. İnsan varlığının diğer boyutları ortadan kaldırılmış, daha önce özel kabul edilen alanlar (örneğin cinsellik) bile artık kontrol sisteminin bir parçası haline gelmiştir.⁴⁹⁰ Dolayısıyla insanın bu manipülatif modern toplumla tam olarak özdeşleştirilmesi yoluyla bir totalitarizm kurabilmektedir. Zamanın ruhu insanların o döneme göre şekil almasına sebep olur. Üç yüz yıl önce giyim tarzları veya müziklerin birbirine benzediği bir toplum, daha sınırlı iletişim ve teknolojiye sahipti. Ancak kapitalist toplum bu sınırlamaları aşarak, kültürel ürünleri bile manipüle eder ve onları metalaştırır. Geleneksel kültürler birer ticari ürün haline gelir. Kapitalizm, bu anlamda, kültürel farklılıkları bile kendi tüketim döngüsüne dahil ederek, bireyleri evrensel bir tüketim sistemine entegre etmektedir. Bu, Marcuse’nin eleştirdiği ‘homojenleştirme’ sürecidir.⁴⁹¹ Marcuse, modern toplumların baskıcı rejimlerden farklı bir şekilde, bireyleri ideolojik ve ekonomik araçlarla kontrol ettiğini ileri sürer. İleri endüstri toplumları, bireyleri fiziksel baskıyla değil, onların rızasını kazanarak ve zevklerini manipüle ederek kontrol eder. Bu, yeni bir totalitarizm biçimidir. Bu, bireyin sistemle tam özdeşleşmesini sağlayarak, onu sistem karşıtı düşüncelerden uzak tutar. Aslında tüketici, önlenemez olduğunu düşündüğü ihtiyaçların güdümünde, onları tatmin etmek için gereğinden fazla mantıksız bir şekilde çalışmakta; bunların psikolojik olarak yıkıcı etkilerini ve çevreye verdiği zararı görmezden gelmektedir. Birey, insanlığını kaybeder

⁴⁸⁹ George Ritzer, Jeffrey Stepnisky, *Çağdaş Sosyoloji Kuramları ve Klasik Kökleri*, çev. Irmak Ertuna Howison (Ankara: De Ki Basım Yayım, 2013), 95.

⁴⁹⁰ Marcuse’ye göre, cinsellik ve özel alanlar bile kapitalist sistem tarafından ele geçirilmiş; cinsellik, insan varoluşunun özgür bir boyutu olmaktan çıkmış, reklam ve medya aracılığıyla metalaştırılmış ve tüketim kültürünün bir parçası haline getirilmiştir. Marcuse burada, Freud’un teorilerinden hareketle, bireyin cinselliğinin bile sosyal düzenin yeniden üretimi için bir araç haline getirildiğini savunur. Bu, özel alanın yok edilmesi anlamına gelir. Bkz. Marcuse, *Eros ve Uygurluk*, 128.

⁴⁹¹ Marcuse, *Tek Boyutlu İnsan*, 2-3, 10-11.

ve endüstriyel makinenin bir aleti, tüketim makinesinin dişlisi haline gelir. Teknolojik ilerleme çağdaş yaşamın tüm yönlerini yoksullaştırır ve yalnızca baskının çıkarlarına hizmet etmeye devam eder. Aslında, artan konforla (hayatın her yönünün metalaşmasıyla) sistemin sömürücü doğasını maskeleyen ve kontrol araçlarını güçlendiren bir ‘zengin toplum’ kurulmuştur. Dolayısıyla bu modern toplum, kapitalizme karşı siyasi devrim fırsatlarını ciddi biçimde sınırlandırır.⁴⁹² Marcuse, sistem eleştirilerinde oldukça detaylıdır ancak çözüm önerileri konusunda soyut bir çerçeve çizer. Bu durum, onun fikirlerini ütöpik ve uygulanamaz olarak eleştirilmeye açık hale getirir.

Marcuse’ye göre, refah toplumu ve onun teknolojik ilerlemeleri, totaliter tahakküm sisteminin sorumlusudur. O, teknolojinin sadece bir araç değil, aynı zamanda toplumun bireyler üzerindeki kontrolünü artıran ideolojik bir sistemin parçası olduğunu savunur. Marcuse, teknolojik ilerlemenin refah toplumu içindeki işlevini eleştirirken, bunun bireylerin gerçek özgürlüklerine ulaşmasını engellediğini savunur. Ona göre, teknolojik ilerleme, toplumun üretim kapasitesini artırırken, bireyin eleştirel düşünce yeteneğini azaltır. Bu durum, bireylerin mevcut düzeni sorgulamasını gereksiz hale getirir.⁴⁹³ Burada Marcuse, teknolojinin yalnızca faydalı bir araç olarak değil, aynı zamanda bireyleri mevcut düzene bağlayan bir mekanizma olarak işlediğini vurgular. Refah toplumu, bireylere maddi konfor sağlayarak, onların bu düzeni sorgulama ihtiyacını ortadan kaldırır. Televizyonun bu işlevi 20. Yüzyılın önemli bir örneğiydi; günümüzde ise sosyal medya ve dış mekân eğlence araçları benzer bir işlev üstlenmektedir. Marcuse, eğlencenin ve kültürel faaliyetlerin bile bireylerin özgürleşmesine değil, sistemle uyumlu hale gelmesine hizmet ettiğini savunur. Televizyon gibi daha eski medya araçlarıyla kıyaslandığında, günümüzün sosyal mekânlarında ve dijital platformlarda sunulan eğlence, bireyi aynı manipülatif çemberin içine alır. Marcuse’nin bakış açısıyla, bireyin dışarıda ya da evde olması bu tahakkümün niteliğini değiştirmez, çünkü birey hâlâ sistem tarafından şekillendirilen sahte (yapay) ihtiyaçlar dünyasında yaşamaktadır. Bireysel rasyonaliteyle ilişkili olarak kurumsal veya teknolojik bir rasyonaliteyi dayatan, insanı tam bir yabancılaşmaya maruz bırakan yeni bir ideoloji önerirler. Toplumun tamamı, temel amacı sosyal kontrolü ve bu kontrolü sağlayan ideolojiyi sürdürmeye devam etmek olan bir ideoloji etrafında örgütlenir. Kapitalist

⁴⁹² Marcuse, *Tek Boyutlu İnsan*, 39.

⁴⁹³ Marcuse, *Tek Boyutlu İnsan*, 58.

üretim ve bunun sonucunda ortaya çıkan zenginlik, toplumun bazı unsurlarını tatminkâr ve hareketsiz tutan baskıcı bir refah sistemi oluşturur. Adorno'yu tekrarlayan Marcuse, kitle iletişim araçlarının bilgi ve eğlence yönlerinin, manipülasyon ve beyin yıkama işlevlerinden farklılaştırılıp farklılaştırılamayacağını merak eder.⁴⁹⁴ Ancak Marcuse'nin argümanında kültürü veya kitle iletişim araçlarını bir bütün olarak toplumdan ayırmak zordur. Çünkü Marcuse, Adorno'nun yaptığı gibi kültürü veya kitle iletişim araçlarını egemen ideolojinin bütünlüğünden ayrı varlıklar olarak ayırmamıştır. Sonuçta Marcuse'nin toplum analizi egemen ideolojiye karşı hiçbir muhalefete izin vermez.

Marcuse'ye göre, kendi özgürlüklerini ve tatminlerini sakatlayan ve böylece bunu daha geniş ölçekte yeniden üreten yönetilen bireyler, kendilerini efendilerinden olduğu kadar kendilerinden de nasıl kurtarabilirler? Bu kısır döngünün kırılması nasıl düşünülebilir?⁴⁹⁵ Marcuse'ye göre, efendilerin özgür seçimi, efendileri ya da köleleri ortadan kaldırmaz.⁴⁹⁶ Marcuse'nin bu düşüncesi, onun liberal demokrasiye ve onun içindeki özgürlük kavramına yönelik eleştirisini özetlemektedir. O, bireylerin görünüşte liderlerini seçimler yoluyla seçme özgürlüğüne sahip olduğu toplumlarda, hâlâ daha derin, daha sinsi bir kontrol biçiminin var olduğuna inanmaktadır. O bu ifade ile doğası gereği eşitsizliği ve sömürüyü sürdüren bir sistem içindeki seçimler gibi salt resmi prosedürlerle gerçek özgürlüğe ulaşamayacağına dair inancının altını çizmektedir.

Marcuse, daha özgür ve daha mutlu varoluşun, ileri endüstri toplumunun kalbinde yer alan sahte ihtiyaçlara, aşırı tüketime, yıkıma ve sömürüye aktif bir şekilde karşı çıkmak olduğuna inanmaktadır. O, hem kapitalist hem de komünist Batı toplumlarının üyelerinin, teknolojik statükonun baskısına karşı bireyselliklerini ve kişisel özgürlüklerini yeniden savunmaları gerektiğini düşünür. Bu noktada Marcuse, aşırı tüketimin yalnızca ekonomik bir mesele olmadığını, aynı zamanda bireylerin eleştirel düşünme kapasitesini yok eden bir kontrol mekanizması olduğunu belirtir. Kapitalist sistem insanı, insan varoluşunun temeli olan sanatın, sanatsal kültürün, empatinin, özgürlüğünün ve mutlu varoluşunun tüm özelliklerini yitirmiş durumdaki (daha fazla teknolojiye bağımlı) bir insana dönüştürmüştür. Marcuse, sanatı bireyi ve toplumu özgürleştiren bir alan olarak görür. Ancak kapitalist toplumda sanat, bu özgürleştirici işlevini kaybeder ve bir tüketim aracı haline gelir. Sanat, özgürlük ve eleştirel

⁴⁹⁴ Marcuse, *Tek Boyutlu İnsan*, 8.

⁴⁹⁵ Marcuse, *Tek Boyutlu İnsan*, 221.

⁴⁹⁶ Marcuse, *Tek Boyutlu İnsan*, 7.

düşüncenin bir ifadesi olmalıdır. Ancak modern toplumda, sanat da tıpkı diğer kültürel alanlar gibi ticarileşmiş ve sistemin bir parçası haline getirilmiştir. Sanatın ticarileşmesi, onun kitleler için bir tüketim ürünü haline gelmesi anlamına gelir. Örneğin, bir konsere gitmek ya da sanatı deneyimlemek yerine, bireylerin internet üzerinden ya da televizyon ve radyodan sanatla yüzleşmesi, bu deneyimi ticarileştirir ve bireysel özgürleşme olasılığını sınırlı bir hale getirir. İleri endüstri toplumu üretim biçimlerini, tüketim kültürünü ve düşünce biçimlerini değiştirmiş; insan ihtiyaçlarını mevcut ekonomik sisteme entegre etmiştir. Marcuse'nin 'teknolojik toplum' olarak tanımladığı, teknolojinin emeği ve boş zamanı yeniden yapılandığı, emeğin örgütlenmesinden sosyal yaşama kadar hayatı etkilediği bir toplumdur.⁴⁹⁷ Teknolojik toplumda boş zaman, bireyin eleştirel düşünme ve özgürleşme alanı olmaktan çıkıp, tüketim ve eğlence endüstrisinin bir parçası haline gelir. Batı'daki gece kulüpleri veya Doğu'daki türkü barlar gibi mekânlar, bu eğlence endüstrisinin birer parçası olarak görülebilir. Marcuse açısından bu mekânlar, bireyin özgürleşmesine değil, mevcut sistemle uyumlu hale gelmesine hizmet eder. Bu eleştiri, gece kulüpleri veya türkü barlar gibi mekânların bireylerin özgürleşmesine ne ölçüde katkıda bulunduğu sorusunu gündeme getirir. Bu mekânlar bireylere geçici bir kaçış sağlasa da, Marcuse'ye göre, özgürleştirici bir toplumsal değişim için yeterli değildir. Modern ekonomik sistem oldukça politiktir; karakteri yalnızca endüstriler veya kârla ilgili olmayıp, belirli bir süre boyunca günlük yaşamımıza ve düşüncelerimize de nüfuz etmiştir. Kapitalist sistem, vicdanların manipülasyonu, siyasi ve cinsel liberalizasyon, yaşam standartlarının yükseltilmesi ve kültürün (bilim, sanat, mimari) arındırılması yoluyla, işçi sınıfının bütünleştirilmesiyle sürdürülür. Bu bütünleşme, doğası gereği baskıcıdır; endüstriyel toplumlarda üretici güçlerin gelişimine içkin olan potansiyellerin gelişmesini engeller. Kapitalist toplum, bireylerin sahte ihtiyaçlar aracılığıyla sistemle bütünleşmesini sağlar ve bu durum, bireysel özgürlüklerin ve eleştirel düşüncenin bastırılmasıyla sonuçlanır. Bu bağlamda, yaşam standartlarının yükseltilmesi, dikey mimari gibi çözümler, bireylerin fiziksel ihtiyaçlarını karşılıyor gibi görünse de, onları mevcut düzenle uyumlu hale getirir. Marcuse açısından bu uyum, toplumsal ve eleştirel potansiyellerin baskılanması anlamına gelir.⁴⁹⁸

⁴⁹⁷ Marcuse, *Tek Boyutlu İnsan*, 43.

⁴⁹⁸ Marcuse, *Tek Boyutlu İnsan*, 1-2.

Tek boyutlu toplumdaki insan, modern zamanların maddi gerçekliği tarafından özümşenen içsel özgürlükten yoksundur. Tüm sistem, toplumda var olan sistemlere hükmetmek yerine, özgürlüğü ve mutluluğu daha farklı boyutlarda arayan insanın gerçek benliğini perdeleyen, fikirleri hâkim yapılara hapsederek yanlış bir bilinç yaratmaktadır.⁴⁹⁹ Modern birey, mutluluğu bir ürün satın almakta ya da daha iyi bir yaşam standardına ulaşmakta bulmaya teşvik edilir. Örneğin, bir akıllı telefonun yeni modeli piyasaya sürüldüğünde, birey bu modele sahip olmanın bir gereklilik olduğunu düşünür. Ancak bu, bireyin mutluluğunu artırmaz, yalnızca tüketim döngüsüne daha fazla dâhil olmasına neden olur. Marcuse'ye göre, bu döngü bireyin gerçek ihtiyaçlarını anlamasını engeller ve onu sisteme daha bağımlı hale getirir. Yani modern birey, kendisine dayatılan toplumsal rollerle özdeşleşir. Bu özdeşleşme, bireyin kendi gerçekliğini ve özgün benliğini keşfetmesini engeller. Sistem sadece materyal üretmekle kalmaz, aynı zamanda düşünce sürecimizi doğrudan etkileyen yaşam formları ve etkileşimler de üretir. Tüketim kapitalizmi insanın malzemesini, düşüncesini ve davranışını bütünleştirir. Marcuse, kapitalizmin bu yönüne ilişkin analizinde, bunu insan özgürlüğüne yönelik bir tehdit ve tek bir egemen yaşam biçimi tarafından daha fazla yönetilmeye başlanması olarak görür. Egoist birey, bilinçli ve empatik bireyi ele geçirir. Aklın gücü, irrasyonel davranışlar tarafından tutsak edilir. Toplum, sahte bir gerçeği kabul etmiş ve insan varlığının gerçeği, olması gereken mantığı gözden kaçırmıştır. Bu toplumdaki insan, başka bir yaşam biçimini hayal etmek için bile maddi gelişiminin ve bilişsel yaşam biçimini kaybetmesinin bedelini ödemek zorundadır. Marcuse kitabında insanların varoluş ile öz arasındaki fark hakkında düşüncelerini vurguluyor.⁵⁰⁰ Toplumda hâkim olan norm ve değerlerle kendini sınırlamayan, vicdanının bilincinde olan bireyin toplumdaki varlığı bilinçli olmalıdır. Marcuse'nin düşünceleri, özellikle Tek Boyutlu İnsan'da çizdiği ideal insan tasavvuru açısından eleştiriye açıktır. Marcuse, modern toplumun bireyi baskı altına aldığını, özgürlüğünü kısıtladığını ve sahte ihtiyaçlarla yönlendirdiğini savunur. Ancak, eleştirilerinde bireyin yerel bağlamlarını, yani zaman, mekân, aile, toplumsal çevre gibi unsurları göz ardı ettiği eleştirisi yapılabilir. Örneğin, bir bireyin özgürlüğü, onun kültürel kimliği, aile yapısı ve tarihsel geçmişiyle doğrudan ilişkilidir. Raymond Geuss, Marcuse'nin yaklaşımının, bireyin tarihsel ve toplumsal bağlamını göz ardı ettiğini savunur. Ona

⁴⁹⁹ Marcuse, *Tek Boyutlu İnsan*, 6.

⁵⁰⁰ Marcuse, *Tek Boyutlu İnsan*, 82, 86.

göre, bireyin bilinci ve vicdanı yalnızca kendi başına bir şey değildir; bu, toplumun ekonomik, politik ve kültürel dinamikleriyle şekillenir. Geuss'a göre, zaman ve mekândan bağımsız bir insan tahayyülü, gerçekçi bir özgürleşme projesine zarar verebilir.⁵⁰¹

Tek Boyutlu İnsan aynı zamanda ileri endüstri devriminin tarihselliğinin, insanlarda geliştirdiği yanlış bilincin izini sürer ve insanlığın modern dönemin irrasyonelliğinden kurtulma potansiyeline sahip olduğuna dair umut verir. Eğer insani değişim toplumsal değişimin temeliyse, kendimizi yerleşik düzene tabi tutmamamıza ve onun gerçek doğasını tanımamıza izin veren eleştirel-olumsuz düşüncenin temel rolü çıkarsanır. Marcuse çeşitli vesilelerle farkındalığın merkeziliğini vurgular. Ezilen birey durumunu değiştirmek amacıyla, özerk ve bağımsız düşünme yeteneğini keşfetmek zorundadır. Bu nedenle, Tek Boyutlu İnsan'ın sonunda Marcuse, her insanın kendisini içinde bulduğu gerçek yaşam koşullarına dair bir farkındalık kazanmasını umut ediyor gibi görünüyor. Her insan, kendi kişisel yaşama ve kendini ifade etme, çalışma ve eğlenme tarzıyla ne kadar zıtlarsa, önceden belirlenmiş yaşam tarzlarından o kadar özerk ve özgür olacaktır. Kendini potansiyel devrimci özneler olarak algılamak, her şeyden önce dikkatli ve eleştirel bir bakışla gerçekliğe gözlerini açmak ya da zihni toplumun bireyleri koşullandırdığı yanılsamalardan kurtarmak anlamına gelir. Marcuse'ye göre, her bireyin özgün bir varoluş yaşaması ancak bu şekilde mümkün olabilir.⁵⁰² Günümüzde, üniversite öğrencilerinin bile yoğun okuma, analiz ve eleştirel düşünme pratiğinden uzak olduğu düşünüldüğünde, bu farkındalık düzeyine erişmek kolay bir süreç değildir. Marcuse'nin umudu, eğitime erişimi olan kesimlerden başlasa bile, toplumun geneline yayılamayabilir. Yoğun iş temposu, gündelik yaşamın zorlukları ve sınırlı eğitim olanakları düşünüldüğünde, sanayi işçilerinin ya da ev kadınlarının Marcuse'nin öngördüğü eleştirel farkındalığa ulaşması, toplumsal ve ekonomik koşullar nedeniyle oldukça güç görünebilir.

Marcuse'ye göre bilimsel ilerleme, insanın tüm mantıksızlıklardan kurtulmasının yoludur ancak eğer insan bu bilimsel bilgiye köle olursa, bir rahatsızlık ortaya çıkar. Artan sosyal kontrol ve tüketici tercihlerinin manipülasyonu ihtiyacı, yabancılaşmanın içselleştirilmesi, 'içe atılma' yoluyla elde edilir.⁵⁰³ Dolayısıyla Marcuse'ye göre,

⁵⁰¹ Geuss, *Eleştirel Teori: Habermas ve Frankfurt Okulu*, 134-135.

⁵⁰² Marcuse, *Tek Boyutlu İnsan*, 222.

⁵⁰³ Marcuse, *Tek Boyutlu İnsan*, 219.

bireylerin içgüdüsel yapısında kök salmış olan yeni tahakküm gerçekliğini ortadan kaldırmak, önceki ekonomik sömürüye göre daha zordur. Tahakküm, sahte uyum ve maddi bolluk yanılsamalarındaki patlamayı kapsar ama onu ortadan kaldırmaz.

Marcuse'ye göre, kapitalizmde teknolojinin görevi yeni toplumsal kontrol biçimleri oluşturmaktır ve bu kontroller totaliter bir eğilime sahiptir. Bu nedenle teknolojinin tarafsızlığı iddia edilemez. Kitle iletişim araçları, radyo ve televizyon, kapitalizmde bilinç şekillendirici bir manipülasyon rolü oynuyor. Dolayısıyla, kapitalizmde teknoloji bir tür toplumsal kontrol ve tahakkümdür.

Genel olarak Marcuse, kapitalizmi, üretimin ve ileri teknolojinin kapsamlı rasyonelleştirilmesiyle karakterize edilen 'ileri endüstri toplumu' üzerinden analiz etmektedir. İşçilerin ekonomik sömürsünü vurgulayan bazı Marksist perspektiflerden farklı olarak Marcuse, ileri kapitalizmdeki yabancılaşmanın kültürel ve psikolojik boyutunu vurgular. Marcuse'ye göre kapitalizm, bireylerde yanlış bir bilinç yaratarak, onları baskıları kabul etmeye, hatta arzulamaya yöneltmektedir. Bu yabancılaşma, kitlesel tüketim, ihtiyaç ve arzuların reklam ve kitle iletişim araçları aracılığıyla manipüle edilmesi ve günlük yaşamın baskıcı rasyonelleştirilmesi yoluyla kendini göstermektedir. Marcuse, ayrıca gelişmiş kapitalizmdeki özgürlük kavramını da eleştirerek, biçimsel özgürlüğün, yani tüketici pazarındaki seçim özgürlüğünün aslında kapitalizmin güçlerine daha derin bir boyun eğmeyi maskeleydiğini öne sürmektedir. O, gerçek kurtuluşun, mevcut sosyal ve ekonomik yapıların radikal bir şekilde sorgulanmasını gerektirdiğini savunur. Ona göre, kapitalist baskıya karşı direniş yüzeysel reformlarla sınırlı olamaz; toplumun temelden dönüştürülmesini hedeflemelidir. Ayrıca, bir tüketim grevi ve insanı ekonomik amaçlara ulaşmak için basit bir araca indirgeyen araçsal rasyonaliteye karşı bir isyan çağrısında bulunmaktadır. Özetle Marcuse'nin kapitalizm eleştirisi, ileri kapitalist toplumlardaki yabancılaşmanın kültürel, psikolojik ve varoluşsal boyutlarına dikkat çekerken, radikal direniş ve derin toplumsal dönüşüm çağrısında da bulunmaktadır.

3.1.4.1. Kültür Endüstrisi

Frankfurt Okulu'ndaki diğer yazarların aksine Marcuse, Tek Boyutlu İnsan'da geç kapitalist toplumun analizini sistematik bir bağlama oturtmuştur.⁵⁰⁴ O, ileri kapitalist

⁵⁰⁴ Wiggershaus, *The Frankfurt School: Its History, Theories and Political Significance*, 609.

toplumun sosyal kontrol mekanizmalarını analiz ederken, bu mekanizmaları yalnızca ekonomik bir çerçevede değil, bireyin yaşamının hemen her alanını kapsayacak şekilde sistematik bir bağlamda inceler. Okulu'nun diğer yazarlarının aksine, Marcuse bu kontrol mekanizmalarının, bireyin hem özel hem de toplumsal alanındaki etkilerini ayrıntılı bir şekilde ortaya koyar. Marcuse'nin bu sistematik bağlamı, teknolojik ilerlemeden ideolojik manipülasyona, tüketim alışkanlıklarından kültürel üretime kadar geniş bir perspektifi içerir. Marcuse'ye göre, "ileri endüstri toplumundaki sosyal kontrol mekanizmaları, bireyin kitle toplumuyla toptan bütünleşmesini sağlar."⁵⁰⁵

Marcuse'ye göre kitle iletişim araçları, kültür öğelerine ticari bir nitelik kazandırarak, diğer özelliklerini önemsiz hale getirir. Siyaset, sanat, felsefe ve dini ticari bir biçime indirger; kültürel unsurların yalnızca alışveriş değerleri önemini korur. Örneğin bugün müzik ticari bir nitelik kazanmıştır.⁵⁰⁶

Marcuse'ye göre kitle iletişim araçları, okul, spor ve akran grupları ego gelişimini doğrudan yönetmeye başlamaktadır. Bu yeni düzende, birey ve toplum arasındaki yerleşik çatışmayı ortadan kaldırma eğilimi söz konusudur. Böylece kitlesel toplumsal uyum ve zayıf egolar üretilir. Sonuç olarak Marcuse, çağdaş endüstri toplumunda bireylerin toplumun kendisiyle (tüm üretim, tüketim ve eğlence aygıtıyla) giderek daha keskin bir biçimde özdeşleştiklerini, bu nedenle otoriteye boyun eğdiklerini iddia eder. Bu durum ise psikolojik gerilemeye, zihinsel yetilerin zayıflamasına ve kitle toplumu tarafından sunulan her şeyin düşüncesizce kabul edilmesine yol açar.⁵⁰⁷

Marcuse'ye göre, sahte ihtiyaçlar, yaşamsal ihtiyaçların ötesinde maddi ürünlerdir. Kapitalist güçler (bu bağlamda kültür endüstrisi) tarafından kitlesel üretimi ve hiper-tüketimi sürdürmek ve gerçeklikten uzaklaştırma işlevi gördükleri için sonuçta daha geniş bir baskı işlevini yerine getirmek amacıyla yaratılırlar. Marcuse, sahte ihtiyaçları 'toplumsal ihtiyaçların bireysel ihtiyaçlara aktarılması' olarak tanımlar ve 'bastırılması sırasında belirli sosyal çıkarlar tarafından bireye empoze edilen ihtiyaçlardır' der. Bu sahte ihtiyaçları tüketimcilik yoluyla karşılama dürtüsü, günlük yaşamla incelikli bir şekilde bütünleştirilmiştir. Kültür endüstrisinin yarattığı sahte ihtiyaçların karşılanması yönündeki bu sürekli aciliyet şunu sağlar: İnsanlar kendilerini metalarda tanırırlar, ancak

⁵⁰⁵ Reitz, Art, Alienation, and the Humanities: A Critical Engagement with Herbert Marcuse, 144.

⁵⁰⁶ Marcuse, *Tek Boyutlu İnsan*, 51.

⁵⁰⁷ Stephen Eric Bronner - Douglas MacKay Kellner, *Critical Theory and Society: A Reader* (New York: Routledge, 1989), 16.

bu tür (sahte) ihtiyaçlar bireyin ne kadar kendisine ait olursa olsun ve kendini ne kadar onlarla özdeşleştirirse özdeşleştirsın onlar ne kadar varsa o olmaya devam ederler.⁵⁰⁸

Marcuse'ye göre, onların varlığı birey için son derece tatmin edici olabilir. Sonuç olarak, mutsuzluktan duyulan mutluluk ortaya çıkar. Rahatlama, eğlenme, reklamlara uygun davranma ve tüketme, başkalarının sevip nefret ettiği şeyleri sevmeye ve nefret etmeye gibi yaygın ihtiyaçların çoğu bu sahte ihtiyaçlar kategorisine girmektedir. Marcuse'nin sahte ihtiyaçlar ve yanlış bilinç kavramlarının sentezi, kültür endüstrisinin nasıl işlediğine dair açıklayıcı çerçeveler sağlar. Marcuse'nin sahte ihtiyaçları, bireyin üzerinde hiçbir kontrolü olmayan dış güçler tarafından belirlenen toplumsal bir içeriğe ve işleve sahiptir; bu ihtiyaçların gelişimi ve tatmini heteronomdur.⁵⁰⁹ Bu durum destekleyicilerin, tüketici tercihlerini etkileyebileceği ve kaçınılmaz olarak bir satın alma isteği yaratabileceği gerçeğinde açıkça görülmektedir. Sonuç olarak, bu ihtiyaçlar bireyin gerçek ihtiyaçlarından saparak, tüketim toplumu tarafından yönlendirilmiş ve şekillendirilmiş hale gelir. Bu süreç, bireyin özgürlük ve kendini gerçekleştirme alanını daraltır, çünkü tüketici olarak maruz kaldığı sürekli reklam ve pazarlama stratejileri, onun tercihlerini ve değerlerini büyük ölçüde belirler.⁵¹⁰

Marcuse, Tek Boyutlu İnsan'da özgürleşme ihtiyacını ve bunu başarmak için atılacak pratik adımları açıkça tartışmaktadır. O, bireylerin toplumsal ve ekonomik yapıları sorgulamalarını ve bu yapıları dönüştürebilmek için kolektif eyleme yönelmelerini vurgular. Ayrıca, özgürleşme sürecinde eğitim, kültürel değişim ve sınıf mücadelelerinin önemine dikkat çeker. Bu adımlar, bireylerin sahte ihtiyaçlardan kurtulup gerçek ihtiyaçlarına yönelmelerini sağlayabilir ve toplumsal adaletin sağlanmasına katkıda bulunabilir. Marcuse'nin özgürleştirici tezi şöyledir: En uygun hedef, sahte ihtiyaçların gerçek ihtiyaçlarla değiştirilmesi, baskıcı tatminin terk edilmesidir. Marcuse, bireylerin yanlış bir bilinç deneyimlediği göz önüne alındığında, tezini gerçekleştirmenin zorluğunu dile getirir. Sahte ihtiyaçlar yoluyla tatmin olmayı arzulayanlar, yönlendirildiklerini ve bu ihtiyaçların aslında doğru olmadığını fark edemezler. Marcuse'ye göre, gerçek ve sahte ihtiyaçların ne olduğu sorusu bireylerin kendileri tarafından cevaplanmalıdır, ancak bu yalnızca kendi cevaplarını vermekte

⁵⁰⁸ Marcuse, *Tek Boyutlu İnsan*, 6-8.

⁵⁰⁹ Marcuse, *Tek Boyutlu İnsan*, 4-5.

⁵¹⁰ Jean Baudrillard, *The Consumer Society: Myths and Structures* (London: Sage Publications, 1998), 13-15.

özgür oldukları sürece geçerlidir. Özerk olma yeteneğinden yoksun bırakıldıkları ve manipüle edildikleri sürece, bu soruya verdikleri yanıtlar kendilerininmiş gibi kabul edilemez.⁵¹¹ Marcuse, yanlış bilinçten ve sahte ihtiyaçlardan özgürleşmeye yol açan yaşam tarzındaki bu değişimin, serbest piyasayı ortadan kaldıran bir toplumda mümkün olabileceğini öne sürüyor.

Genel olarak, Marcuse'nin kültür endüstrisine yönelik eleştirisi, kapitalist toplumların çeşitli ideolojik ve kültürel mekanizmalar aracılığıyla bireyleri şekillendirme ve kontrol etme biçimlerine ilişkin eleştirel teori içindeki daha geniş endişeleri yansıtır. Marcuse, gelişmiş kapitalist toplumlarda kültürün, gerçek bir sanatsal ifade ve entelektüel keşif alanı olmaktan ziyade, toplumsal kontrol ve manipülasyon için bir araç haline geldiğini savunur. O, modern toplumların fikir ve düşüncelerin özgürce ifade edilmesine izin veren bir tür hoşgörüyü sürdürdüğünü, ancak bu hoşgörünün doğası gereği baskıcı olduğunu, çünkü statükoyu güçlendirdiğini ve radikal veya muhalif görüşleri bastırdığını ileri sürmüştür. Kültür alanında bu durum, alternatif veya eleştirel seslerin hâkim kültür endüstrisi tarafından marjinalleştirilmesi veya benimsenmesi anlamına gelmektedir.

Marcuse, kitle iletişim araçları, reklam, eğlence ve tüketim kültüründen oluşan kültür endüstrisinin, kapitalizmin çıkarlarına hizmet eden standartlaştırılmış ve homojenleştirilmiş bir kültürel deneyim ürettiğini düşünmektedir. Bu homojenleştirme, baskın ideolojileri ve değerleri güçlendiren, önceden paketlenmiş, kolayca tüketilebilir kültür biçimleri sunarak, bireysel yaratıcılığı ve eleştirel düşünmeyi bastırmaktadır. Marcuse, kültür endüstrisinin insan arzularını ve ihtiyaçlarını kapitalizmin çıkarlarına hizmet edecek şekilde şekillendirerek manipüle ettiğini öne sürmüştür. Kültür endüstrisi, tüketiciliği ve materyalizmi teşvik ederek, alternatif varoluş ve doyum tarzlarını gizlerken, bireyleri uysal ve uyumlu tutan bir üretim ve tüketim döngüsünü sürdürmektedir. Marcuse, kültür endüstrisinin sahte ihtiyaçlar ürettiğini, yani insanın gelişmesi için gerekli olmayan ancak kapitalistin ayakta kalması için yapay olarak yaratılmış metalara ve deneyimlere yönelik arzular ürettiğini savunur. Bu durum, bireyleri, kendini gerçekleştirmenin ve toplumsal dönüşümün daha anlamlı biçimlerini takip etmekten alıkoyan bir tüketim döngüsünü sürdürür. Marcuse, kültür endüstrisinin bireylerin kendilerine ve birbirlerine yabancılaşmasına katkıda bulunduğunu

⁵¹¹ Marcuse, *Tek Boyutlu İnsan*, 6.

düşünmektedir. Kültür endüstrisi, sığ eğlence ve tüketim biçimlerini teşvik ederek, izolasyon, atomizasyon ve gerçek insani bağlantıların eksikliği ile karakterize edilen yüzeysel bir varoluş tarzını teşvik etmektedir.

3.1.4.2. Sanat ve Estetik

Marcuse, Estetik Boyut - Sanatın Sürekliliği: Marksist Estetiğin Bir Eleştirisine Doğru (The Aesthetic Dimension) isimli kitabında modern sanatın politik içerimlerini ve toplumla ilişkisini konu edinmiştir. Marcuse, Adorno'nun "hiçbir sanat eserinin iletişim kategorileriyle tanımlanamayacağı veya açıklanamayacağı" yönündeki estetik teorisine katılmaktadır. Marcuse de benzer şekilde, sanatın sadece bir iletişim aracı olarak görülmesini eleştirmiştir. Marcuse, sanat eserin iç mantığında bulunacak yeni bir ilişkinin örtüsünü kaldırmak için 'duyumsal rasyonalite' kavramını geliştirir.⁵¹² Ona göre, 'sanatsal çalışma, asli olduğu sürece, baskıcı olmayan bir içgüdüsel ortamdan doğar ve baskıcı olmayan amaçları kapsar.'⁵¹³

Marcuse de Adorno gibi, sanatın toplumsal baskıya karşı direniş vaat ettiğine ve kültürel bir devrimin zorunlu olarak siyasi veya toplumsal bir devrimle bağlantılı olduğuna inanmaktadır. Adorno ve Marcuse, bu olasılığın sanatsal tarafsızlık ve sembolizm yoluyla gerçekleştirilmesi gerektiği konusunda hemfikirdir. Ancak Marcuse, modern sanatın güç kaynağı için, yüksek kültür eserlerinin potansiyel özgürleşmenin tek sanatsal kaynağı olduğuna inanan Adorno'dan daha kapsayıcı ve daha az radikal bir düşünceye sahiptir. O, daha sonra yüksek kültürün başarıları olarak algıladığı şeylere işaret etti ve bunları sanatın tüm alanlarına tercüme etti. Marcuse'ye göre sanat her zaman insanın özgürlük arzusunu ifade etmiş, kendisi de bağlantısız yaratıcılığın örneğini temsil etmiştir.

Marcuse için, sanatın aşkınlık vaadi ancak toplumdan kavramsal bir bağımsızlık yoluyla yerine getirilebilir, ancak bu bağımsızlığa da bir dizi medya aracılığıyla erişilebilir. Başarılı sanatçı, çalışmalarında sembolik temsille sonuçlanan tarafsızlık yoluyla gerçeğe ulaşacaktır. Bu başarılı sanat, mutlaka ütöpik bir şeye duyulan özlemi ve güzelliğin temsil ettiği nihai mutluluk vaadini çağrıştırmalıdır. Doyuma yönelik bu sembolik özlem bizi rehavetten uyandıracaktır. Marcuse, bu sistem üzerindeki etkisinin birincil

⁵¹² Silvio Ricardo Gomes Carneiro, "Towards an Epistemology of Social Noise", *Polis: Revista de Ştunte Politice*, IV/4 (14) (September-November 2016), 19-20.

⁵¹³ Herbert Marcuse, *Aşk ve Uygarlık*, çev. Seçkin Çağan (İstanbul: May Yayınları, 1968), 106.

kaynağı olarak edebiyatı gördüğünü ancak fikirlerin müzik ve görsel sanatlar için de geçerli olacağını düşündüğünü belirtir. Ayrıca, ‘bu standart yalnızca yüksek ve sıradan yazın, edebiyat, opera ve operet, komedi ve güldürü arasında ayırım yapmamıza değil, aynı zamanda bu türler içindeki iyi ve kötü sanat arasında ayırım yapmamıza izin verir’ der.⁵¹⁴

Marcuse, on dokuzuncu yüzyılda iki boyutlu bir toplumu ayakta tutan sanatın eleştirel gücünün yirminci yüzyılda etkisiz hale getirildiğini ve kendisinin tespit edebildiği kendiliğinden radikal eleştirinin tek kaynağının, her ne sebeple olursa olsun, bunu yapmayan insanlar olduğunu düşünmektedir. Marcuse’ye göre, ileri endüstri ülkeleri, Marx’ın sosyalist bir toplumun inşası için öngördüğü zenginlik ve üretkenlik aşamasına çoktan erişmişlerdir. Sonuç olarak, maddi üretimde nicel bir artışın artık yetersiz olduğu ve bir bütün olarak toplumda niteliksel bir değişimin gerekli olduğu görülmektedir. Böyle bir niteliksel değişim, elbette yeni ve yabancılaştırılmamış çalışma, dağıtım ve yaşam koşullarını önceden varsayar ancak bu tek başına yeterli değildir. Henüz görülmemiş gerçek bir sosyalist toplum inşa etmek için gerekli niteliksel değişim, karakter olarak estetik (nitel) kadar ekonomik (nicel) olmayan diğer değerlere bağlıdır. Bu değişim de, ihtiyaçların tatmin edilmesinden daha fazlasını gerektirir. Ayrıca bu ihtiyaçların doğasında da bir değişikliği gerekli kılar. Bu nedenle Marksist devrim, eğer başarılı olacaksa sanata da bakmalıdır. Ona göre Marx, sorunun salt ekonomik çözümünün asla yeterli olamayacağını ve bu nedenle yirminci yüzyıl devriminin farklı tipte bir insan gerektireceğini tam olarak anlayamamıştır. O, zamanın mücadele ve değişim olasılığını gören birinin sanatın oynaması gereken belirleyici rolü kabul etmesi gerektiğini söyler. Marcuse’ye göre, sanat hiçbir zaman doğrudan ve dolaysız olarak politik pratiğin bir faktörü haline gelemez. İnsanoğlunun bilince ve bilinçaltına yaptığı etkiyle ancak dolaylı olarak etki edebilir. Ona göre, duyarlılığın ve bilincin ‘kitlesele’ dönüşümünü gerçekleştirmek için sanatı kullanmaya yönelik herhangi bir girişim, kaçınılmaz olarak onun gerçek işlevinin kötüye kullanılmasıdır. O, sanatın, dünyayı ikinci dereceden bir estetik yapı açısından ‘yansıtacak’ bir kod veya bilmededen daha fazlası olduğunu düşünmektedir. Sanat yalnızca bir ayna değildir ve asla sadece gerçeği

⁵¹⁴ Marcuse’ye göre, “Shakespeare’in komedileri ve Restorasyon Komediisi arasında, Goethe’nin ve Schiller’in şiirleri arasında, Balzac’tan Comedie humaine ve Zola’dan Rougon-Macquart arasında tanımlanabilir nitel bir ayırım vardır.” Bkz. Herbert Marcuse, *Estetik Boyut- Sanatın Sürekliliği: Marxist Estetiğin Bir Eleştirisine Doğru*, Çev. Aziz Yardımlı (İstanbul: İdea Yayınevi, 1997), 10.

taklit edemez; yani bir fotoğrafçılık değildir. Bu nedenle sanat, şimdiki yansıtmakla kalmaz, onun ötesine geçer. O, dünyamızda artık bulunmayan değerleri koruyarak hatırlamamızı sağlar ve bu değerlerin gerçekleştirilebileceği başka bir olası topluma işaret eder.⁵¹⁵ Tek boyutlu insanın dünyasında sanat, tek söylemin alanı haline gelmiş ve artık hayata gerçek bir alternatifin taşıyıcısı olamamaktadır.⁵¹⁶ Tek Boyutlu İnsan'da 'tek söylem', genellikle kapitalist toplumun hegemonik ideolojisine işaret eder. Bu söylem, modern toplumlarda bireylerin düşünce ve eylemlerinin homojenleştirilmesini sağlayan bir sistematik süreçtir. Marcuse'ye göre bu söylem, tüketim kültürü, teknoloji, ekonomik yapı ve üretim süreçleri etrafında şekillenir.

Genel olarak, Marcuse'nin sanat ve estetikle olan ilişkisi, kapitalist topluma ve onun kontrol mekanizmalarına yönelik daha geniş eleştirisiyle derinden iç içe geçmiş durumdadır. Yani onun sanat ve estetikle olan ilişkisinde, sanatın direniş ve özgürleşme potansiyeli, onun kapitalist toplumun ideolojik yapısını sorgulama ve aşma kapasitesine dayanır. Marcuse'ye göre sanat, gerçekliğin ötesinde başka bir dünyanın mümkün olduğunu hayal edebilme yeteneğine sahiptir. Bu bağlamda, sanat yalnızca bir ifade biçimi değil, aynı zamanda mevcut toplumsal düzeni eleştiren ve bireylerin özgürleşmesini sağlayan bir araç olarak işlev görebilir. Marcuse, Horkheimer ve Adorno ile birlikte, kültürel ürünlerin (filmler, müzik, edebiyat gibi) seri üretim ve tüketim sistemi olarak gördükleri kültür endüstrisini eleştirmişlerdir. Başka bir deyişle, kültür endüstrisi arzular için çıkış noktaları sağlar, ancak bu çıkışlar sınırlıdır ve sonuçta statükoyu korumaya hizmet etmektedir. Marcuse'nin tek boyutlu toplum kavramı, bireylerin eleştirel düşünce ve yaratıcılıktan uzaklaştırıldığı, tüketim odaklı bir yaşam biçimine yönlendirildiği bir toplumu tanımlar. Bu bağlamda, kültürel çeşitliliğin görünürdeki artışı, Marcuse'nin bakış açısına göre, özgün yaratıcılığı teşvik etmek yerine, bireyleri tek boyutlu bir ideolojik yapıya entegre eden bir yanılsama yaratabilir. Bu eleştirinin haklı olup olmadığı, kültürel çeşitliliğin niteliğine ve bu çeşitliliğin bireyler üzerindeki etkisine bağlıdır. Görünürde farklı türde müzikler (pop, country, caz vb.) ve filmler (romantik, korku, aksiyon vb.) üretiliyor olsa da, bu ürünlerin çoğu aynı tüketim kültürüne hizmet eder. Yani, çeşitlilik yüzeysel bir farklılık yaratır; esasen hepsi benzer ideolojik mesajları taşır. Örneğin, popüler filmler ve müzikler genellikle bireysel tatmin, aşk ve eğlenceyi merkeze koyarken, toplumsal eleştiri veya radikal bir değişim

⁵¹⁵ Kearney - Marcuse, "Interview with Herbert Marcuse", 77-79.

⁵¹⁶ Marcuse, *Tek Boyutlu İnsan*, 56.

önerisi sunmaktan kaçınır. Seri üretim anlayışı, özgün sanatsal yaratıcılığı sınırlayabilir. Marcuse'ye göre, bu tür üretim süreçleri, sanatı birer meta haline getirir ve bu metalar tüketim pazarına uygun şekilde standartlaştırılır. Eski senfoni orkestraları, tiyatrolar ya da özgün caz gibi formlar, kapitalizmin yaygınlaşmasıyla yerlerini daha az derinlikli, daha kolay tüketilebilir kültürel ürünlere bırakmıştır. Kültür endüstrisi, bireylerin eleştirel düşünme kapasitesini azaltarak, onları mevcut düzeni sorgulamaktan uzaklaştırabilir. Popüler müzik ve filmlerin çoğu, bireyi yalnızca eğlendirme ve vakit geçirme amacı güder; bu durum Marcuse'nin tek boyutlu düşünce eleştirisini destekler. Böyle bir toplumda sanat ve estetik, bu uyumluluğa meydan okumaktan çok onu sürdürmenin aracı haline gelebilir. Eleştirel duruşuna rağmen Marcuse, sanatın ve estetiğin özgürleştirici güçler olma potansiyeline sahip olduğuna da inanmaktadır. Marcuse, sanatçının egemen ideolojiye meydan okuma ve toplumsal dönüşümü teşvik etme konusunda önemli bir rol oynama potansiyeline sahip olduğunu düşünmektedir. Sanatçılar, metalaşmaya ve kurallara uymaya direnen eserler yaratarak, eleştirel bilincin uyanmasına yardımcı olabilir ve baskıcı yapılara karşı direnişe ilham verebilir. Günümüzde kültürel ürünlere erişim hiç olmadığı kadar artmıştır. Spotify, Netflix gibi platformlar sayesinde bireyler klasik senfonilerden avangart tiyatrolara kadar geniş bir kültürel içerik havuzuna ulaşabilir. Bu durum, Marcuse'nin iddia ettiği tek boyutlu toplum eleştirisini zayıflatabilir. Çünkü bireylerin bu platformları eleştirel ve bilinçli bir şekilde kullanmaları durumunda, farklı görüşlere ve sanatsal yaratıcılığa ulaşmaları mümkündür. Dijitalleşme ve teknolojik ilerlemeler sayesinde sanatsal üretim daha erişilebilir hale gelmiştir. Örneğin, amatör sanatçılar düşük maliyetle müzik, film ya da edebiyat üretebilmekte ve geniş kitlelere ulaşabilmektedir. Bu durum, yaratıcı ifadenin tekelleşmesini azaltabilir. Modern kültür, eskiye kıyasla daha fazla alt kültürü ve yeniliği barındırmaktadır. Örneğin, indie müzik, deneysel sinema ya da yerel halk kültürlerinin yeniden canlandırılması gibi akımlar, tüketim kültürüne tam olarak entegre olmayan yaratıcı alanlar sunmaktadır. Nihayetinde Marcuse'nin eleştirisi, kültür endüstrisinin bireyler üzerindeki etkilerini anlamak için güçlü bir teorik çerçeve sunar ve kültürel çeşitliliğin yüzeysel bir yanılsama olabileceğini savunur. Ancak günümüzde dijitalleşme ve erişimin artması, bu eleştiriyi yeniden değerlendirmeyi gerektirir. Kültürel ürünlerin bireyleri pasifleştirmesi bir gerçeklik olabilir, ancak bu ürünlere eleştirel bir yaklaşımla yaklaşıldığında, sanatsal yaratıcılık ve eleştirel düşüncenin

yeniden canlanması da mümkündür. Bu nedenle, eleştiri kısmen haklı olsa da, bireylerin bu ürünleri nasıl kullandığı da büyük önem taşır.

3.1.5. İnsan Eleştirisi

Marcuse'nin 'insan' kavramına yönelik eleştirisi, onun 'endüstriyel uygarlık' ya da 'teknolojik toplum' olarak adlandırdığı gelişmiş endüstri toplumlarına ilişkin geniş çaplı analizinin bir parçasıdır. Marcuse, bu toplumların bireyleri tüketim çılgınlığı, kitle iletişim araçları ve bürokratik kurumlar gibi mekanizmalar aracılığıyla işleyen bir sosyal kontrol ve manipülasyon sistemine tabi tuttuğunu savunur. Bu bağlamda, gelişmiş endüstriyel toplumların, yalnızca insan yaşamının tüm yönlerine yayılan bir toplumsal yabancılaşma yaratmakla kalmayıp, rasyonel ve özerk bir varlık olarak hâkim 'insan' kavramını da eleştiriye açık hale getirdiğini ileri sürer.

Marcuse, kapitalist sistemin mevcut iktidar yapılarını korumak için eleştirel düşüncüyü bastırarak ve sahte ihtiyaçları sürdürerek büyüdüğünü belirtir. Bu süreçte bireyler giderek manipülasyon ve tüketim nesnelere indirgenir. Dahası, kapitalist üretim tarzının eşitsizlik ve sömürüye dayanması, sömürülenlerin insanlıktan çıkarılmasına neden olur ve gerçek özgürleşmenin önünde bir engel teşkil eder.⁵¹⁷ Kapitalist toplumlarda kâr ve ekonomik büyüme arayışının, bireylerin kendi emeklerine ve birbirlerine yabancılaşmasıyla sonuçlandığını, bunun da yabancılaşma ve tatminsizlik duygusuna yol açtığını ileri sürmüştür. Özünde, Marcuse'nin 'insan' eleştirisi, gelişmiş endüstri toplumlarının insanlıktan çıkarıcı etkilerine yönelik daha geniş eleştirisinin bir parçasıdır. Gerçek kurtuluşun ancak mevcut toplumsal düzene meydan okumak ve nihayetinde onu aşmak, onu insan ihtiyaçlarının karşılanmasına ve bireysel potansiyelin geliştirilmesine öncelik veren daha insani ve eşitlikçi bir sistemle değiştirmekle sağlanabileceğine inanmaktadır.⁵¹⁸

3.1.5.1. Özne-Nesne İlişkisi

Marcuse, yaşamı boyunca mevcut topluma başkaldıracak ve yeni bir toplum yaratmaya çalışacak bir duyarlılık arayışı içinde olmuştur. Marcuse, özcülüğü reddeden ve öznenin tarihte belirli sosyo-politik koşullarla etkileşim içinde geliştiğini gören tarihselci bir eleştirel teori geleneğinin parçasıdır. Horkheimer, Adorno ve daha önceki

⁵¹⁷ Marcuse, *Tek Boyutlu İnsan*, 22.

⁵¹⁸ Marcuse, *Tek Boyutlu İnsan*, 46.

Frankfurt Okulu geleneğini izleyen Marcuse, bizi öznelliği yeniden inşa etmeye ve çağdaş gelişmiş endüstriyel toplumların normalleştirilmiş öznelliğinden niteliksel olarak farklı yeni bir duyarlılık geliştirmeye davet ederken, aynı zamanda baskın öznellik biçimlerini baskıcı ve sınırlayıcı olarak görmektedir.⁵¹⁹ Marcuse'nin öznellik anlayışı, bireysel ve toplumsal olanın diyalektik bir ilişki içinde ele alınması gerektiğini savunur. Birey, ancak toplumsal koşulları dönüştürdüğünde tam anlamıyla özgürleşebilir ve kendi gücünü gerçekleştirebilir. Marcuse için öznellik, ister gelişmiş kapitalizmin egemen öznesi olsun, ister önce Yeni Sol'da ve karşı kültürde, sonra da yeni toplumsal hareketlerde aradığı muhalif öznellik olsun, tarihseldir; her zaman çelişkiler ve belirsizliklerle doludur. Onun, öznelliği yeniden inşa etme girişimleri, radikal toplumsal değişime ve bireyin korunmasına yönelik siyasi arzusuna dayanmaktadır.

Marcuse'ye göre, insan doğası sabit ve değişmez bir özellik taşımamaktadır. Elbette insan varoluşunun doğal bir alanı vardır ancak insanoğlunun gelişimi kaçınılmaz olarak doğanın ve doğal alanın gelişimi ile bağlantılıdır. Ona göre, insanların saldırgan içgüdüleri, toplumsal olarak faydalı amaçlara dönüştürülebilir.⁵²⁰ İnsanın doğa üzerinde eylemi, insanın amaçlarına ulaşmasını sağlayacak araçları oluşturacak aygıtlar geliştirme becerisine sahip olduğu ölçüde mümkün olur. Böylece, hayatının zorluklarıyla baş etme yolunu kolaylaştırmak için, kendisini doğal koşullarından uzaklaştırabilir ve mevcut kaynaklarla giderek daha etkili bir şekilde ilişki kurabilir.

Marcuse'ye göre, ileri endüstri toplumlarında teknoloji, tarafsız bir araç olarak kalamaz. Aksine, bu toplumlarda teknoloji, ideolojik bir araç haline gelerek mevcut toplumsal yapının sürdürülmesine ve egemen güçlerin çıkarlarının pekiştirilmesine hizmet eder. Dahası teknoloji, sadece üretim süreçlerini değil, entelektüel ve maddi kültürün tüm alanlarını (siyaset, ekonomi ve kültür) şekillendirir ve yönlendirir.⁵²¹ Teknolojiyi ve bilimi kendine mal eden endüstri toplumu, insana ve doğaya her zamankinden daha etkin hâkim olmak, kaynaklarını daha verimli kullanmak için örgütlenmiştir. Bu çabaların başarısı, insan farkındalığının yeni boyutlarını açtığında, bu mantıksız hale gelir.⁵²² Teknolojik rasyonalitenin bu yönünün irrasyonelliğindeki sonucu, bireyin teknolojik hâkimiyetin istekli bir öznesi haline gelmesidir. Birey, kendisini toplumuyla

⁵¹⁹ Douglas Kellner, "Marcuse and the Quest for Radical Subjectivity", *Counterpoints, Critical Theory and the Human Condition: Founders and Praxis*, 168, 67-83 (2003), 68.

⁵²⁰ Malinovich - Marcuse, "Herbert Marcuse in 1978: An Interview", 367-368.

⁵²¹ Marcuse, *Tek Boyutlu İnsan*, XIII.

⁵²² Marcuse, *Tek Boyutlu İnsan*, 16.

özdeşleştirir. Bu tür bir özdeşleşme, teknolojik tahakküme uyum sağlamak değil taklittir; yani bilimsel teknolojik bir organizasyonun ürünü olarak doğrudan özdeşleşmedir. Teknolojik üretkenlik ve verimlilik daha iyi bir yaşam vaadi yaratır. İnsanlar kendilerini eşyalarında tanırırlar, otomobillerinde, iki katlı evlerinde, mutfak eşyalarında kendi ruhlarını bulurlar. Bireyler hayatlarını şekillendiren bu teknolojik yeniliklerin içinde kendilerini buluyorlarsa bunu teknolojik egemenliği bir bütün olarak kabul ederek yapacaklardır. Ancak bireyler bu teknolojik buluşlara tabi olmayı reddederlerse nevrotik ve güçsüz hale gelirler. Bu tür teknolojik toplumda tek bir boyut vardır ve o da her yerde ve her biçimdedir.⁵²³ Üretim ve dağıtımın teknolojik aygıtı bir bütün olarak tahakküm sistemini dayatır. Günümüzde dijital teknolojik çağda teknolojik hâkimiyet geçmişe göre daha geniş bir alana yayılmıştır. Gelişmiş gözetleme ve izleme teknikleri, internet, televizyon, iPod, iPhone gibi kitle iletişim araçları ve bireylerin genetik kontrolü, teknolojinin toplumu nasıl daha baskıcı bir şekilde kontrol altına aldığına kanıttır. Günümüzün sıradan yaşamında insanlar teknolojik aletlere ve icatlara Marcuse'nin yaşadığı döneme göre daha fazla bağımlıdır. Nitekim ileri endüstri toplumunun en önemli arka planı artan kârdır.

Kitlel tüketim, üreticileri zenginleştirirken tüketicileri fakirleştirir. Toplum sistemi, üreticilerin ve tüketicilerin aynı ürünü kullandığı bir tür 'varoluşun barışçılaştırılması' şeklinde var olur. Marcuse'ye göre, iki karşıt sınıf, üreticiler ve tüketiciler, burjuvazi ve proletarya arasındaki bu tür bir uzlaşma niteliksel değişime engel olur.⁵²⁴ Yani üreticiler ve tüketiciler aynı ürünleri kullandığında, bu durum sınıflar arası sınırların silikleşmesine ve bir tür 'yapay uzlaşma'ya neden olur. Ancak bu benzeşme, köklü bir toplumsal dönüşüm için gerekli olan sınıf mücadelesini ve niteliksel değişimi engeller. Marcuse, bu uzlaşmanın, burjuvazi ve proletarya arasındaki mücadeleyi ortadan kaldırarak toplumsal adaletsizliklerin sürdürülebilir hale gelmesine yol açtığını savunur. Marcuse'nin eleştirdiği şey, bu gruplar arasında yüzeysel bir barış ortamı yaratılarak, sınıfsal karşıtlıkların etkisizleştirilmesidir. Bu durum, kapitalist sistemin devamlılığını sağlarken, üretim-tüketim döngüsünü pekiştirir. Yani bu tür bir uzlaşma, gerçek anlamda toplumsal değişimi engelleyerek, sistemi koruyan bir ideolojik araç işlevi görür. Marcuse'ye göre, bu sahte uzlaşma, sadece sınıf çatışmalarını maskeler ve

⁵²³ Marcuse, *Tek Boyutlu İnsan*, 7-11.

⁵²⁴ Marcuse, *Tek Boyutlu İnsan*, 12.

mevcut güç ilişkilerini yeniden üretir; oysa niteliksel değişim, ancak sınıflar arası çatışmanın açık bir şekilde ortaya çıkmasıyla mümkün olabilir

Genel olarak, Marcuse'nin görüşüne göre özne-nesne ilişkisi, Marx'tan miras aldığı ancak genişlettiği yabancılaşma kavramıyla iç içe geçmiş durumdadır. Kapitalist toplumlarda Marcuse, bireylerin hem kendilerine (kendi insani potansiyellerine) hem de emeklerinin ürünlerine yabancılaştıklarını savunmaktadır. Bu yabancılaşma, statükoyu korumaya hizmet eden ve gerçek kurtuluşu engelleyen egemen toplumsal yapılar ve ideolojiler tarafından sürdürülmektedir. Marcuse, ileri endüstriyel kapitalizmde öznenin giderek nesnenin egemenliği altına girdiğine inanmaktadır. Başka bir deyişle bireyler, emeklerinin ürünlerine ve hayatlarını yöneten baskıcı sistemlere tabi hale gelirler. Bu hâkimiyet ekonomik alanın ötesine uzanmakta ve kültür, politika ve hatta kişisel ilişkiler de dâhil olmak üzere toplumsal varoluşun tüm yönlerine sızmaktadır. Marcuse'nin analizinde özne-nesne ilişkisi yalnızca felsefi bir soyutlama değil, aynı zamanda önemli siyasi sonuçları olan maddi bir gerçekliktir. O, gerçek kurtuluşun bu ilişkinin radikal bir dönüşümünü gerektirdiğini, burada öznenin nesneleştirme ve tahakküm güçlerine karşı özerkliğini ve yaratıcılığını yeniden öne sürdüğünü savunmuştur. Bu sadece mevcut güç yapılarına meydan okumayı değil, aynı zamanda kâr ve sömürüden ziyade insanın tatminini ve gelişmesini ön planda tutan alternatif varoluş tarzlarını tasavvur etmeyi ve bunlar için çabalamayı da gerektirir. Marcuse'nin özne-nesne ilişkisine yönelik eleştirisi felsefe, sosyoloji ve siyaset teorisi dâhil olmak üzere çeşitli alanlarda etkili olmuştur.

3.1.5.2. Birey ve Toplum İlişkisi

Marcuse'nin tek boyutluluk kavramı, hem modern endüstri toplumundaki bireyi, hem de bu toplumu ve onun düşünme biçimini karakterize etmek için kullanılır. Tek boyutlu insan, eleştirel düşünceden yoksun, mevcut toplumsal düzene uyum sağlamış ve bu düzenin ideolojisine sorgusuz sualsiz bağlanmış bir birey tipini temsil eder. Bu birey, hem düşünce hem de davranış düzeyinde, toplumun dayattığı değerlere ve ihtiyaçlara göre şekillenir. Marcuse, toplumsal, ekonomik ve kültürel sistemleri inceleyerek, görünüşte sınırsız özgürlüğü, aslında ciddi biçimde sınırlandırıp kontrol eden ve insanları 'tek boyutlu' varlıklar haline getiren mekanizmaları açığa çıkarmayı hedeflemektedir.

Marcuse, insan ve toplum ile ilgili görüşlerinde Freud'dan yararlanmıştır. Freud insanlık tarihini, bir baskının tarihi olarak yorumlar. Marcuse de Freud gibi insanların içgüdüleri tarafından yönlendirildiğini düşünür. İnsan, hayatta kalabilme ve varlığını sürdürebilme gayesi ile kendini korumaya çalışırken saldırganlaşabilir. Birey, ihtiyaçlarını tamamen karşılayıp doyuma ulaşamadığında acı çeker. İçgüdüler sürekli bir haz ve tatmin peşindedir. Tek boyutlu insan, düşüncesi sistematik olarak daha az derinleştirilmiş ve yerleşik düzene alternatif bir durumu ciddi olarak kavrama yeteneğinden yoksun bir bireydir. İnsan, iyi ile kötü, doğru ile yanlış arasında ayrım yapabilmeyi öğrendiği zaman bilinçli bir özne haline gelir. Marcuse için insan yalnızca doğa tarafından değil aynı zamanda toplum tarafından da şekillendirilen bir varlıktır.⁵²⁵

Marcuse'ye göre, modernitede toplum tamamen kapitalist sistemin ve liberalizmin taleplerine uyarlanmıştır. Gittikçe daha fazla sayıda insan için yaşamı daha konforlu hale getiren, askeri gereksinimlere uygun ekonomiye adapte olmuş bir toplumdur. Aynı zamanda insanın doğa üzerindeki hâkimiyetini de artırır. Ayrıca toplumun bireyler üzerindeki hâkimiyetinin artmasıyla toplumun manevi ve maddi alanlarındaki olanaklar daha da artar. Marcuse'ye göre günümüz toplumunu farklı kılan şey, artık kendisini empoze etmek için terörizmi değil teknolojiyi kullanmasıdır. Modern toplum, önceki toplumlardan farklı olarak teknik ve teknolojik ilerlemeyle toplumsal düzeni ve refahı sağlayan alternatif bir yoldur.⁵²⁶

Marcuse, "Some Social Implications of Modern Technology" adlı makalesinde teknolojiyi geniş anlamda inceler. Onun yalnızca bir araç ya da mekanik bir aparat olmadığını, daha geniş bir toplumsal süreç olduğunu vurgular. Marcuse'ye göre teknoloji, yalnızca teknik gelişim veya araçsal bir fonksiyon olarak değil, aynı zamanda toplumsal yapıların, güç ilişkilerinin ve insan davranışlarının biçimlenmesinde temel bir rol oynar. Ona göre teknoloji, insanların ayrılmaz bir şekilde dâhil olduğu 'toplumsal bir süreçtir'. Teknolojik sürecin en önemli sonucu, Horkheimer'in öznel akıl fikrine benzer ancak ondan farklı olan, egemen 'teknolojik rasyonalitenin' yaratılmasıdır. Bu makalede Marcuse, bireydeki ve onun rasyonelliğindeki değişimlere kadar izini sürdüğü teknolojinin etkisini incelemektedir. On altıncı ve on yedinci yüzyıllarda bireyin rasyonalitesini inşa eder ve bu 'bireyci rasyonaliteyi' modern 'teknolojik rasyonalite' ile karşılaştırır. Bireycilik özerk kişisel çıkara dayanır, oysa teknoloji kişisel çıkarı

⁵²⁵ Marcuse, *Aşk ve Uygarlık*, 27-28.

⁵²⁶ Marcuse, *Tek Boyutlu İnsan*, VIII-X.

tamamen heteronom hale getirir ve bu yalnızca uyum ile elde edilir. Bireysel ve rasyonel kişisel çıkar, ‘yaşam biçimleri’ bulmaya yöneliktir; dolayısıyla bu ilginin gerçekleşmesi hizmetinde akıl, dünyayı olduğu gibi eleştirdi.⁵²⁷ Teknolojik rasyonellik araçsaldır; verimlilik odaklıdır ve teknoloji her türlü eleştirel protestoyu mantıksız hale getirir. Teknolojinin birey üzerindeki bu toplumsal tahakkümleri aracılığıyla, insanın özerkliği silinmekte ve bu durum zorla değil, daha çok aygıtla özdeşleşmesiyle gerçekleşmektedir.

Marcuse’ye göre, 1960’ların sonlarında toplum artık doğal seçimlerin mümkün olmadığı bir duruma ulaşmıştır. Sosyal sistemin tek boyutlu hale gelmesi ile eleştirel sesler kesilmiş ve değişim ihtiyacı artık algılanamaz hale gelmiştir. Marcuse, toplumumuzda teknik ilerlemenin bir sonucu olarak rahat, pürüzsüz, duyarlı ve demokratik bir esaret bulunduğunu belirtir.⁵²⁸ Ona göre, Marksizm sonrası dönemde endüstri toplumuna bolluk damgasını vurmuş, kölelik daha incelikli olarak devam etmiştir. Marcuse’nin pürüzsüz kölelikten kastı budur. Bu kurnaz kölelik, eşitlikçi görünen ama gerçekte sömürücü ve baskıcı olan kapitalist sistem tarafından tasarlanmıştır. Kölelik, insan yaşamının tek yönü olan ekonominin yerine getirilmesiyle ve maddi ihtiyaçların karşılanmasıyla örtülmüştür. Bu tam olarak Marcuse’nin analizinin temel noktasıdır. Onun eleştirel felsefesi, bolluk toplumu üzerinedir.⁵²⁹ Bu toplumda insanların düşünceleri teknolojik rasyonalite tarafından sınırlandırılmakta, kişi sınırlı şekilde düşünmeye mecbur bırakılmaktadır. Böylece insan düşüncesinin eleştirel yönü pasif bir konuma taşınacak ve kendisine sunulan şeyleri kolayca kabul etmesi için hazır hale gelecektir.

Marcuse’nin Tek Boyutlu İnsan’da tanımladığı toplum, çelişkilerin ve düşmanlıkların görünüşe göre süresiz olarak yönetilip kontrol altına alınabileceği bir toplumdur.⁵³⁰ Ona göre, ileri endüstri toplumları teknoloji aracılığı ile insanları kontrolü altına alarak insanları etkisiz hale getirir ve kendi çıkarları doğrultusunda yönlendirir. Böylelikle toplumsal denetim teknoloji ile daha kolay ve daha etkili olacaktır. Ona göre ileri endüstri toplumları totaliter olma yolunda ilerlemektedir.⁵³¹ Ona göre, ileri endüstri

⁵²⁷ Marcuse, *Technology, War and Fascism*, 60.

⁵²⁸ Marcuse, *Tek Boyutlu İnsan*, 1.

⁵²⁹ Alexey Z. Chernyak - Eduardus Lemanto “Digital Society and Multi-Dimensional Man (Repositioning Marcuse’s One-Dimensional Man)”. *Rudn Journal of Philosophy*. 24/2. 286-296 (Şubat 2020), 288.

⁵³⁰ Alway, *Critical Theory and Political Possibilities*, 83.

⁵³¹ Marcuse, *Tek Boyutlu İnsan*, 16.

toplumunda teknolojik rasyonelliğin topyekûn hâkimiyeti tek boyutlu bir toplum yaratır. Marcuse'ye göre tek boyutlu toplum, eleştirel düşüncenin olmadığı, alternatiflerin ve yerleşik teknolojik toplumu aşan potansiyellerin olmadığı bir durumu tanımlayan bir kavramdır. Ona göre, bireyin kendisini ve diğer bireyleri anlama biçimi, endüstriyel teknik aygıtların sunduğu ilişkilere zorunlu olarak uyarlanır. Marcuse, değişen koşullar altında Marksizm'e bağlılığını göstererek toplumsal hareketlere destek vermiştir. Ona göre modern kapitalizm, insanların düşüncelerini kontrol altına alarak ve baskı altında tutarak devrimin önüne geçmektedir. Modern endüstriyel toplumda, bireylerin içsel doğası da bastırılmaktadır ve toplumsal güçlerden uzaklaşma başarısı gösterilmeden devrimci bir bilinç gelişmesi mümkün değildir. Bu nedenle gerçek ve sahte ihtiyaçlar arasında rasyonel bir ayırım yapılması gerektiğini, ancak bu şekilde bireylerin rasyonel davranarak mevcut sosyal düzene eleştirel yaklaşabileceğini ve insanların çıkarı doğrultusunda yeniden düzenlenebileceğini ileri sürmüştür.⁵³²

Marcuse'ye göre, bütün bir koordinasyon sistemine yayılan teknik ilerleme, sisteme karşı çıkan güçleri uzlaştıran ve iktidar adına her türlü protestoyu yenilgiye uğratan veya çürüten yaşam (ve iktidar) biçimleri yaratır. Düşünce bile toplumsal yaşamın eleştirisine kaynak sağlamayacak şekilde ikinci plana atılmıştır.⁵³³ Ancak her zaman göz önünde bulundurulması gereken bir gerçek de şudur: Teknoloji, Marcuse'nin tanımladığı birçok açıdan bireyselliği kısıtlasa da, tam olarak gerçekleşmesi için de gereklidir. Sonuç olarak, Marcuse'ye göre tek boyutlu insan, temel olarak mevcut kapitalizmle tasarlanmış bir yaşam tarzına sunulur ve aynı zamanda toplumsal doku uzlaşmaya dayalı bir şekilde ve büyük bir bütünleştirici eğilimle genişler.

Marcuse'nin çalışmasında görüldüğü gibi kapitalist dünyada burjuvazi ve proletarya tarihsel rollerini kaybetmişlerdir. Marcuse, artık endüstri toplumunda sınıf kavramının o kadar büyük bir rol oynamadığını, ancak sınıf kavramının hiçbir şekilde ortadan kalkmadığını savunmuştur. Endüstri toplumu, yani tüm kitlelere yönelik evrensel kültürel ürünler üreten, kitlesel tüketimi hedefleyen ve dolayısıyla bu ürünlere sınıfsal bir nitelik atfeden toplumdur. Bununla birlikte yapısı sınıf temellidir çünkü bu ürünler ve genel olarak kapitalist ekonomi küçük ama mutlak olarak egemen (kapitalist) bir sınıfın elindedir. Yani herkes marka bir Cadillac'a sahip olabilir ve herkes aynı gazeteyi

⁵³² Marcuse, *Tek Boyutlu İnsan*, 4.

⁵³³ Alasdair Macintyre, *Herbert Marcuse: An Exposition and A Polemic*, ed. Frank Kermode (New York: Viking Press, 1970), 70.

okuyabilir, ancak bu onların aynı statüye sahip olduğu anlamına gelmez. Sorun, (üretim araçlarına sahip olmayan) ezilen sınıfların, egemen sınıfların varlığını sürdürmesini sağlayan ihtiyaç ve tatminlere katılıp katılmadıklarıdır. Marcuse'ye göre, bireyin toplumdaki rolü büyük ölçüde sınırlıdır. Artık toplumsal değişimin aracı değil ve direniş özelliğini kaybetmiştir. Özgürlük talebi, refah toplumunun baskıcı işleyişi nedeniyle bastırılmıştır. Sosyal kontrol, sistemi haklı çıkarmak için insanlarda yanıltıcı özgürlükler (markalar arasında seçim yapma özgürlüğü) yaratmayı başarmıştır.⁵³⁴ Marcuse, insanların mallarında kendilerini tanıdıklarına inanır. Marcuse, bireyin amaç ve ihtiyaçlarının toplumla özdeşleştiğini (bu gerçeğin toplumsal uyumun en önemli nedeni olduğunu) düşünmektedir. Marcuse, bireyin toplumla ilişkili olarak ortak amaç ve ihtiyaçlarını benimsemesinin, endüstriyel toplum sisteminin mantığı tarafından onun yaşamının sürekli sömürgeleştirilmesine yol açtığını düşünmektedir. Kapitalist sistemin ve endüstri toplumunun emirleri, modern insanın dünya görüşünü (kâr arayışı) şekillendirir.

Genel olarak Marcuse'nin çalışmaları, ileri endüstri toplumlarında birey ile toplum arasındaki ilişkiye dair karmaşık ve incelikli bir anlayış sunmaktadır. O, modern kapitalizmin bireysel özgürlüğü ve yaratıcılığı nasıl bastırabileceğinin altını çizerken, direniş ve özgürleşme olanaklarına dair görüşlerini de belirtmiştir. Ona göre, gelişmiş endüstri toplumlarında teknolojik ilerleme ve maddi bolluk, eleştirel düşüncenin ve muhalefetin bastırılmasına yol açarak bireyin gerçek arzularına ve potansiyeline boyun eğdiren konformist bir kültürü teşvik edebilir. Marcuse, çağdaş kapitalist toplumlarda hoşgörünün sıklıkla bir baskı aracı olarak kullanıldığını düşünmektedir. Bu tür toplumlarda hoşgörü olarak kabul edilen şeyin genellikle, muhalif görüşlere yüzeysel olarak izin verildiği, ancak uygulamada marjinalleştirildiği veya bastırıldığı bir tür sahte hoşgörü olduğunu ileri sürmüştür. Bu baskı, gerçek bireysel özerkliğin ve gerçek toplumsal ilerlemenin gelişimini engellemektedir. Ona göre, teknoloji doğası gereği özgürleştirici değildir; etkisi kullanıldığı sosyal bağlama bağlıdır. Kapitalist toplumlarda teknoloji sıklıkla bir kontrol ve manipülasyon aracı haline gelir ve yönetici sınıfın egemenliğini daha da sağlamlaştırır. O, gelişmiş endüstri toplumlarındaki bireylerin, sosyal normların ve kurumların baskıcı doğasından dolayı kendi arzu ve içgüdülerine karşı derin bir yabancılaşma duygusu yaşadıklarını savunmuştur. Marcuse, insan

⁵³⁴ Marcuse, *Tek Boyutlu İnsan*, 7-8.

arzusunun veya ‘Eros’un özgürleşmesinin, bu yabancılaşmanın üstesinden gelmek ve bireysel özerkliği geri kazanmak için gerekli olduğuna inanmaktadır.⁵³⁵ Marcuse, dönüştürücü praksisle aktif olarak ilgilenmek için salt analizin ötesine geçen bir eleştirel teori biçimini savunmuştur. O, entelektüellerin ve aktivistlerin, toplumun baskıcı yapılarını açığa çıkarmak ve bunlara meydan okumak, daha özgür ve insani bir dünya yaratmayı amaçlayan kolektif eylemi teşvik etmek için çalışması gerektiğine inanmaktadır. Marcuse, teori ve pratiğin yakınlaşması yoluyla direniş ve toplumsal değişim potansiyelini görmüştür; toplumsal dönüşüm için teori ile pratiğin birleşmesi gereklidir.⁵³⁶ Bu bağlamda, Marcuse’nin özellikle entelektüellere, aktivistlere ve ezilen gruplara vurgu yaptığı görülür. Ona göre, entelektüellerin görevi, toplumun baskıcı yapılarını ve egemen ideolojilerini analiz ederek bu yapıların altında yatan adaletsizlikleri açığa çıkarmaktır. Ancak bu analiz tek başına yeterli değildir; bu bilgiler, kolektif direnişi ve daha özgür, insani bir toplum için mücadeleyi teşvik edecek bir dönüşüm pratiğine dönüştürülmelidir. Bu görüş, onun “büyük bir kim” sorusunu da beraberinde getirir: Bu dönüşümü kim gerçekleştirecek? Marcuse, işçi sınıfını bu rol için klasik Marksist anlamda yeterli görmez. Bunun yerine, o dönemdeki öğrenci hareketleri, marjinal gruplar ve sisteme yabancılaşmış bireyler gibi farklı toplumsal aktörlerde potansiyel bir devrimci enerji görür.⁵³⁷ Sonuç olarak, Marcuse’ye göre, direniş ve toplumsal değişim ancak entelektüellerin teorik bilgiyi praksise dönüştürmesi ve halkın kolektif eylemle bu dönüşüm sürecine katılmasıyla mümkündür. Bu da onun, teori ve pratiğin yakınlaşmasına verdiği önemi vurgular.

3.1.6. Marksist Teorinin Eleştirisi

Adorno, Horkheimer ve Marcuse, çalışmalarında dile getirdikleri eleştirel problemlerin çoğunu teorileştirememiş; yaptıkları açıklamalarla yetinmişlerdir.⁵³⁸ Onlar, esasen Marksist teoriyi yeniden incelemek ve inşa etmek için Frankfurt Okulu’na katılmışlardır. Marx, kapitalizme yönelik bir toplumsal devrimin kaçınılmaz olduğunu

⁵³⁵ Marcuse, *Tek Boyutlu İnsan*, 2.

⁵³⁶ Marcuse, *Eros ve Uygarlık*, 118-119.

⁵³⁷ *An Essay on Liberation* (1969) eseri, Marcuse’nin devrimci potansiyel taşıyan gruplara olan inancını doğrudan ele alır. Öğrenci hareketleri ve marjinal grupların, kapitalist sistemin sınırlarını zorlayarak toplumsal değişimin motoru olabileceğini belirtir. Bugün radikal değişim umutları, geleneksel proleter sınıfların ötesinde, sistemden dışlanan, marjinalleşmiş ve bastırılmış gruplarda bulunmaktadır. Bkz. Marcuse, *An Essay on Liberation*, 39.

⁵³⁸ Swingewood, *Sosyolojik Düşüncenin Kısa Tarihi*, 262.

öngörmüştür ancak öngörülen bu devrim gerçekleşmemiş ve kitleler kapitalizmin hâkimiyeti altında sömürüye tahammüle devam etmiştir. Onlara göre, kapitalizmin bloke ettiği bu toplumsal olasılıkların tekrar açığa çıkarılması için Marksist geleneğin yeniden tartışmaya açılması ve temellerinin yeniden incelenmesi gerekmektedir.

Nazi Almanya'sından sürgünde olduğu 1930'lu yıllarda, Marcuse yavaş yavaş Heidegger'in etkisinden kurtuldu ve güçlü bir Hegelci eğilime sahip ortodoks Marksizm'e yaklaştı.⁵³⁹ Ancak Heidegger'in Marcuse üzerindeki etkisi, Horkheimer ve Adorno üzerinde olduğundan çok daha güçlü bir biçimde sürmüştür.⁵⁴⁰ Kendini felsefi bir Marksist olarak gören ve yaygın olarak neo-Marksist olarak tanımlanan Marcuse, 'fenomenolojik' veya somut deneyimle hayata geçirilen Marksist teorinin yeniden canlandırılmasını savunmuştur. Onun yazıları, modern toplum ve teknolojiye ve bunların yıkıcı etkilerinden duyulan hoşnutsuzluğun yanı sıra devrimin gerekliliğini de yansıtmaktadır.

Marcuse, Marksistlerle, modern dünyada nihai olarak dünyayı dönüştüren tek failin işçi sınıfı olduğu inancını paylaşır ancak Marksizm'in aksine, bu gücün artık o potansiyeli gerçekleştiremeyeceğini savunur. Bu, onun karamsarlığının kaynağıdır, ona göre 'işçi sınıfı dünyayı değiştirmeyecekse, dünya değişmeyecektir.'⁵⁴¹

Marcuse, Marksist düşüncenin katı bir ortodoksluğa dönüştüğünü ve ekonomik ve politik koşullara odaklanma lehine sosyal, kültürel ve psikolojik analizi küçümseyen Marksist teoriyi güncellemek ve canlandırmak için çağdaş toplumsal koşullara ilişkin somut 'fenomenolojik' deneyime ihtiyaç duyduğunu ileri sürmüştür. Ayrıca Marksizmin birey sorununu ihmal ettiğine ve yaşamı boyunca toplumsal dönüşümün yanı sıra kişisel kurtuluş ve mutlulukla ilgilendiğine inanmıştır.⁵⁴²

Marx'ın, emek, insan doğası ve yabancılaşma hakkındaki felsefi boyutunu dikkate alan Marcuse, Marksizm'e somut bir içerik kazandırmak için eleştirel felsefi perspektiflerin gerekli olduğuna inanmıştır. Marcuse, Marksizm ile fenomenolojiyi sentezleyen

⁵³⁹ Robert Langston, "Herbert Marcuse and Marxism", *International Socialist Review*, 29/6 (November-December 1968), 35.

⁵⁴⁰ Anthony Giddens, *Siyaset, Sosyoloji ve Toplumsal Teori*, çev. Tuncay Birkan (İstanbul: Metis Yayınları, 2008), 226.

⁵⁴¹ Langston, "Herbert Marcuse and Marxism", 36.

⁵⁴² Herbert Marcuse. *Towards a Critical Theory of Society*, ed. Douglas Kellner, (London: Routledge, 2001), 3.

makaleler yazarken⁵⁴³ aynı zamanda Hegel'in 'Ontoloji ve Tarihsellik Teorisi' üzerine kendisine üniversitede istihdam kazandıracak bir 'Habilitasyon'⁵⁴⁴ tezi olarak tasarladığı bir çalışmayı tamamlamıştır. O, Hegel'de yaşam ve tarih kategorilerinin önemi ve Hegel'e olan ilginin yeniden canlanmasına katkıda bulunmuştur.⁵⁴⁵

Marcuse'nin Hegelci ve Marksist diyalektiğe ilişkin önceki çalışmaları, onu Enstitü'nün diyalektik bir sosyal teori geliştirme projesi üzerine çalışmaya hazırlamıştır. Ancak Enstitü ile olan işbirliğinde daha önceki yazılarına göre önemli değişiklikler vardır. Metodolojik olarak artık Hegel ve Marx'ı toplum ve tarih ontolojisinin üreticileri olarak yorumlar fakat onların yöntem ve fikirlerini eleştirel bir toplum teorisi geliştirmek için kullanır. Marcuse, Enstitü'nün, ekonomi politigin Marksist eleştirisinin eleştirel sosyal teorisinin merkezi ve temeli olduğu yönündeki tutumunu kabul eder. Buna göre, odak noktasını 'somut felsefe' ve 'tarihsellik' gibi temaların ontolojik analizinden, kökleri Marksist politik ekonomi eleştirisine ve tarihsel materyalizme dayalı, toplumun can alıcı toplumsal sorunlarına yönelik radikal bir sosyal teorisinin geliştirilmesine kaydırır. Aynı zamanda siyasi bir değişim de vardır: Marcuse, 'radikal eylem' ve 'yıkıcı topyekün devrim' kavramlarını terk ederek daha yumuşak terimler olan 'kurtuluş' ve 'dönüşüm' kavramlarını kullanmıştır. Marcuse'nin politik dilindeki değişim, Horkheimer ve arkadaşlarının kendisi üzerinde artan etkisine bağlanabilir.⁵⁴⁶

Marcuse'nin yazıları, sıklıkla somut ve son derece soyut olanı bir arada tutar. O, Marx'ın ekonomi üzerine özenli yazıları ile Hegel'in daha soyut tarih felsefesi arasında köprü kurmaya çalışmıştır. Dolayısıyla söz konusu tek boyutluluk iki yönlüdür: Bir yandan siyaset teorisinin hayal etmeye başlayabildiğimiz fikirlerden ziyade dünyada zaten var olan fikir ve standartlara dayanmasıdır. Öte yandan, Horkheimer ve Adorno'nun Aydınlanmanın Diyalektiği'nde eleştirilen türden çağdaş bilimsel ve teknolojik düşüncenin belirli sınırlamalarına atıfta bulunur ve de bu iki durumun birbirine karışmış olduğunu düşünür.

⁵⁴³ Bu bağlamda "Philosophical Foundations of the Concept of Labor" ve "Contributions to a Phenomenology of Historical Materialism" gibi çalışmaları önemli yer tutar. Bu makaleler, Marcuse'nin Marksist teori ile fenomenolojiyi birleştirme çabalarını temsil eden önemli eserlerdir.

⁵⁴⁴ Habilitasyon, Avrupa üniversitelerinde, özellikle Almanya'da, doktora sonrasında bir akademisyenin üniversitede ders verme yetkisi kazanması için hazırladığı ileri düzey akademik çalışmayı ifade eder. Doktora derecesine sahip bir kişinin profesörlük unvanına hak kazanabilmesi için habilitasyon adı verilen daha ileri bir yeterlilik alması gerekir. (Pedro Nuno Teixeira, Jung Cheol Shin, *The International Encyclopedia of Higher Education Systems and Institutions* (Netherlands: Springer, 2020), 1480.

⁵⁴⁵ Marcuse, *Towards a Critical Theory of Society*, 3.

⁵⁴⁶ Marcuse, *Towards a Critical Theory of Society*, 5.

Yirminci yüzyılın önde gelen filozoflarından ve eleştirel kuramcılarından olan Marcuse, Marksizm'in sınırlamaları ve yetersizlikleri olarak gördüğü şeylere odaklanan bir eleştirisi sunmuştur. Ona göre Marksizm, toplumsal ilişkilerin şekillenmesinde kültürel ve psikolojik faktörlerin önemini göz ardı ederek toplumun ekonomik temeline fazla odaklanmıştır. Marx'ın sınıf mücadelesi ve kapitalizmin kaçınılmaz çöküşü, teorisinin meyve vermediğini ve işçi sınıfının sistemi devirmek yerine sisteme uyum sağladığını düşünmektedir. Ayrıca Marcuse, devrimci değişimin, geleneksel işçi sınıfının parçası olmayanlar da dâhil olmak üzere, ezilen gruplar ve dışlanmış bireylerden oluşan daha geniş bir koalisyonun gelmesi gerektiğini savunmaktadır. O, yabancıları ve dışlanmışları, diğer ırk ve renklerden sömürülenleri ve zulüm görenleri ve işsizleri tamamen bütünleşmiş toplumdaki muhalif güçler olarak tanımlar. Yine Marcuse, Marksizm'in bireyleri salt ekonomik aktörlere indirgeme eğilimini, öznel deneyimin ve bireysel özgürlüğün önemini hesaba katmamasını da eleştirmektedir. Marx, sömürücü sisteme karşı isyan edebilen bir toplumun varlığını isterken, Marcuse de aslında kapitalizmin gizli sömürsünün farkında olan bir toplumun varlığını arzulamaktadır.⁵⁴⁷ Genel olarak, Marcuse'nin Marksizm eleştirisi, ekonomik ilişkilerin yanı sıra kültürün, psikolojinin ve bireysel deneyimin karmaşıklıklarını da hesaba katan daha kapsamlı ve incelikli bir toplum anlayışına duyulan ihtiyacı vurgular. O, özellikle kariyerinin ilk yıllarında Marksist düşünceden derinden etkilenmiş olsa da, daha sonraki çalışmaları geleneksel Marksist teoriden önemli ölçüde farklılaşmıştır. Marcuse'nin Marksist teoriye yönelik temel eleştirilerinden biri, devrimci özne olarak proletaryayı vurgulamasıdır. Gelişmiş endüstri toplumlarında işçi sınıfının devrimci bir özne olmaktan çıktığını ve tüketim çılgınlığı, kitle iletişim araçları, refah devleti gibi mekanizmalar aracılığıyla kapitalist sisteme entegre olduğunu savunmuştur. O, "artık tarihsel dönüşümün etkenleri olarak görünmemektedir."⁵⁴⁸ Marcuse, bu entegrasyonun, toplumun temel yapılarına meydan okumadığı sürece muhalefete izin verilen baskıcı bir hoşgörüye yol açtığına inanmaktadır.⁵⁴⁹ O, ayrıca Marksist teorinin tek boyutlu doğası

⁵⁴⁷ Chernyak - Lemanto, "Digital Society and Multi-Dimensional Man (Repositioning Marcuse's One-Dimensional Man)", 28.

⁵⁴⁸ Marcuse, *Tek Boyutlu İnsan*, X.

⁵⁴⁹ Baskıcı hoşgörü, kapitalist toplumların muhalefeti, sistemin sınırları içinde izin vererek etkisiz hale getirdiğini ifade eder. Hoşgörü, yalnızca statükoyu sürdüren fikir ve hareketlere açık olduğunda baskıcı hale gelir. Marcuse'ye göre, bugün, hoşgörü olarak ilan edilen ve uygulanan şey, en etkili tezahürlerinin çoğunda baskı davasına hizmet etmektedir. (Herbert Marcuse, Robert Paul Wolff, Barrington Moore, Jr., *A Critique Of Pure Tolerance*. (Boston: Beacon Press, 1970), 81.

olarak gördüğü şeyi de eleştirir. Geleneksel Marksizm'in yalnızca ekonomik üretim ilişkilerine odaklandığını, teknoloji, kitle kültürü ve bürokrasi yoluyla uygulananlar gibi diğer toplumsal kontrol biçimlerini göz ardı ettiğini savunmaktadır. Marcuse, *Us ve Devrim*'de, Marksizmin dar ekonomik odaklanmasını eleştirir ve toplumsal kontrolün teknoloji, bürokrasi ve kitle kültürü gibi modern unsurlarını vurgular. Geleneksel Marksist teori, yalnızca ekonomik altyapıya odaklanırken, modern kapitalizmin kültürel ve teknolojik araçlarla nasıl şekillendiğini yeterince dikkate almamaktadır.⁵⁵⁰ Ona göre, bu dar odaklanma, Marksizm'in modern kapitalist toplumların karmaşıklıklarını tam olarak anlamasını ve ele almasını engellemiştir. Dahası Marcuse, Ortodoks Marksizm'in merkezinde yer alan tarihsel kaçınılmazlık kavramını da reddeder. Ona göre, tarihsel ilerleme, özgürleşme yolunda bir otomatiklik içermez; bu, ancak eleştirel bilincin ve radikal eylemin bir araya geldiği koşullarda mümkündür.⁵⁵¹ Tarihsel ilerlemenin garanti edilmediğine ve kapitalizmin potansiyel muhalefet kaynaklarını uyarlamak ve benimsemek için mekanizmalar geliştirdiğine inanır.⁵⁵² O, sosyalizme otomatik geçiş fikrini reddetmiş ve bunun yerine mevcut iktidar yapılarına meydan okumada eleştirel bilincin ve radikal siyasi eylemin önemini vurgulamıştır. Bu eleştirilere rağmen Marcuse, Marksist fikirlerden tamamen vazgeçmemiştir. Burada Marcuse'nin temel eleştirileri aşağıdaki gibi özetlenebilir.

- Proletaryanın devrimci özne rolünü kaybettiği ve kapitalist sisteme entegrasyon.
- Kapitalist toplumlarda baskıcı hoşgörünün muhalefeti sistem içine alarak etkisiz hale getirmesi.
- Marksizmin ekonomik indirgemeciliği ve modern toplumsal kontrol biçimlerini göz ardı etmesi.
- Tarihsel ilerleme ve sosyalizme geçişin kaçınılmaz olmadığını belirterek, bilinçli eylem ve direnişin önemini vurgulaması.

3.1.6.1. Politika ve Toplum

Marcuse, en büyük politik ağırlığa sahip olan Frankfurt Okulu temsilcisidir. Ona göre, teknik ve politik tahakküm sistemlerine içkin olan mantığı anlamak, kültürümüzün yerleştirildiği teknolojik boyutu ve bundan ne gibi toplumsal ve bireysel sonuçların

⁵⁵⁰ Marcuse, *Us ve Devrim*, 237-240.

⁵⁵¹ Marcuse, *Eros ve Uygarlık*, 146.

⁵⁵² Herbert Marcuse, *Sovyet Marksizmi*, çev. Seçkin Çağan. (İstanbul: May Yayınları, 1968), 182.

doğabileceğini anlamak anlamına gelir. Ona göre, bireyler eylemlerini, düşüncelerini ve seçimlerini, önce bu teknik akla içkin mantığın tamamının eleştirisini yapmadan, teknolojik ve politik kontrol aygıtını besleyen müzakerelere ne kadar teslim ederlerse, tamamen özgür bir hayata ulaşmayı o kadar az umut edebileceklerdir. Tek Boyutlu İnsan'da Marcuse, Max Weber'in dünyanın rasyonelleştirilmesi ve büyüünün bozulması⁵⁵³ hakkındaki fikirlerine dayanır. Rasyonalizasyon, dünyayı daha manipüle edilebilir ve öngörülebilir kılmak için bilginin kullanılmasıdır. Bu, bireylere belirli işlevlerin verildiği ve davranışların kural ve prosedürlerle kontrol edildiği kurumların yaratılmasıyla sağlanır. Bürokrasi, hükümet, hukuk, bilim ve ekonomik yaşamın bütünleşmesini kolaylaştırır çünkü tüm bu işletmeler benzer şekilde organize edilmiştir. Marcuse, savaş sonrası Amerika'nın önemli özellikleri olarak gördüğü şeyleri yorumlamak için rasyonalizasyon fikrini kullanmaktadır: İleri teknoloji, artan ekonomik üretkenlik, refah ve tüketimcilik gibi. O, savaş sonrası Amerika'da teknolojinin bir ideoloji olarak işlev gördüğünü iddia etmektedir.⁵⁵⁴

Günümüzde, tahakküm kendisini teknoloji yoluyla sürdürmekte ve genişletmektedir. Bu evrende teknoloji, insanın özgürlüksüzlüğünün büyük bir rasyonelleşmesini sağlar ve özerk olmanın, kişinin kendi hayatını belirlemesinin teknik imkânsızlığını gösterir. Çünkü bu özgürlüksüzlük ne akıldışı ne de politik olarak ortaya çıkıyor; daha ziyade yaşam konforunu ve emeğin üretkenliğini artıran teknik aygıtı boyun eğme olarak görünmektedir.⁵⁵⁵ Dolayısıyla teknolojik rasyonalite, tahakkümün meşruiyetini iptal etmek yerine onu korur.

Basit bir ifade ile teknolojik ilerleme, giderek daha etkili araç veya araçların yaratılmasıdır. Bu, rasyonelleştirmenin veya dünya üzerindeki kontrolümüzü geliştirmek için bilginin kullanılmasının bir parçasıdır. Marcuse buna, verimliliğin hiyerarşik toplumsal ilişkiler, yani tahakküm gerektirdiği fikrini ima ederek, malların dağıtımında artan verimlilik biçimindeki rasyonalizasyonun, 'nesnel olarak geçerliliğini yitirmiş tahakkümün sürdürülmesini' gizlediği fikrini ekler. Buradaki fikir, gelişmiş kapitalist toplumların herkesin özgürlük ve kendi kaderini tayin etme hakkına sahip olması için gerekli olan bolluğa ulaşmış olmasıdır. Marcuse'nin normatif çerçevesi,

⁵⁵³ Weber, modern toplumlardaki rasyonelleşme ve sekülerleşme sürecini tanımlamak için 'büyü bozumu' kavramını kullanmıştır. bkz. Weber, *Protestan Ahlakı ve Kapitalizmin Ruhu*, 136.

⁵⁵⁴ Marcuse, *Tek Boyutlu İnsan*, 159.

⁵⁵⁵ Marcuse, *Tek Boyutlu İnsan*, 140.

duygu ve mantığın uyumlu bir bütün halinde tamamen bütünleştiği ve hayatını, arzularını, yeteneklerini özgürce keşfetmeye adanmış birey şeklindeki Alman romantik idealinden kaynaklanmaktadır. Marcuse, bu tür bir yaşam arzusunun doğuştan gelen bir biyolojik dürtü olduğunu iddia etmektedir. İnsan doğasının herhangi bir toplumu ‘aşan’ bir yönü olarak kalıcı bir normatif kaynak oluşturur. Ancak teknolojik toplum, aşkınlık arzusunun kendini ifade etmesini kültür endüstrisi ve genel olarak tüketim yoluyla engellemeyi başarmaktadır. Tüketim toplumu, özgürlük arzusunun yüzeysel ifadelerini tatmin etmeyi kolaylaştırmakta ve bu da kişinin gerçek şeye olan iştahını yok etmektedir. Bu koşullar altında özgürlük, kültür endüstrisinin sunduğu ürünler arasında seçim yapma fırsatı olarak anlaşılmaktadır. Artık devrimci olmayan proletarya, teknolojinin mümkün kıldığı tüketim toplumunun ‘yönetimli yaşamının’ rahatlığı ve güvenliğiyle sakinleştirilir.⁵⁵⁶ Gerçek özgürlüğe ancak egemen ideolojinin reddedilmesiyle, eleştirel bilincin geliştirilmesiyle ve daha özgün ve tatmin edici bir varoluş arayışıyla ulaşılabilir.

Devrime eğilimli bir sınıfın yokluğunda Marcuse, siyasi olmasa da kültürel devrimcilerle dolup taşan ve ona göre otantik kendi kaderini tayin etme konusundaki aşkın arzuyu sergileyen eserler yaratan on dokuzuncu yüzyıl burjuvazisinin edebiyatına ve sanatına güvenir. Sanat dünyası, ekonomik ve teknolojik hâkimiyetten belirli bir özgürlüğe sahiptir ve kendi değer ve uygulamalarına uygun olarak faaliyet göstermektedir. Öyle ki toplum, olması gerektiği gibi bir toplum vizyonuyla dramatik bir şekilde tezat oluşturmaktadır.⁵⁵⁷

Genel olarak Marcuse’nin, yirminci yüzyılın ortalarındaki çalışmaları, özellikle ileri endüstri toplumları bağlamında siyaset ve toplum üzerine tartışmaları önemli ölçüde etkilemiştir. Marcuse, *Tek Boyutlu İnsan*’da, bireylerin kapitalist sisteme entegrasyonu fikrini araştırmaktadır. O, modern endüstriyel toplumlarda teknolojik gelişmelerin ve tüketim kültürünün, muhalefeti bastıran ve eşitsizliği sürdüren bir toplumsal kontrol biçimi yarattığını savunur. Marcuse’nin “Baskıcı Hoşgörü” (Repressive Tolerance) makalesi, baskıcı yapıların hâkim olduğu bir toplumda tüm bakış açılarına eşit derecede hoşgörü göstermenin mevcut güç dinamiklerini güçlendirmeye hizmet edebileceğini savunarak, mutlak ifade özgürlüğü kavramına meydan okumuştur. Marjinalleştirilmiş grupların seslerine öncelik verecek ve baskıcı ideolojilere meydan okuyacak

⁵⁵⁶ Marcuse, *Tek Boyutlu İnsan*, 46, 29, 161.

⁵⁵⁷ Marcuse, *Tek Boyutlu İnsan*, 57.

‘özgürleştirici hoşgörüyü’⁵⁵⁸ savunur. Modern topluma yönelik eleştirilerine rağmen Marcuse, ezilen grupların, özellikle de işçi sınıfının ve dışlanmış toplulukların devrimci potansiyeline inanır. O, kolektif eylem ve statükonun reddedilmesi yoluyla radikal toplumsal değişimin mümkün olduğunu düşünmektedir.

Marcuse’nin fikirleri 1960’ların Yeni Sol hareketi arasında, özellikle de siyasi düzen konusunda hayal kırıklığına uğramış ve alternatif toplum vizyonları arayan öğrenci aktivistler arasında popülerlik kazanmıştır. Ancak Marcuse, Yeni Solcu radikallerin, onun yapıtlarını kullanma şekillerinden çok memnun olmamış hatta dönemin çeşitli radikal faaliyetlerine destek vermesine rağmen, öğrenci hareketlerinin etkisinin sınırlı olabileceğini ve çözüleceklerini öngörmüştür.⁵⁵⁹

Günümüzde Marcuse’nin çalışmalarının siyaset teorisi, sosyoloji ve kültürel çalışmalar da dâhil olmak üzere çeşitli alanlarda etkili olmaya devam ettiği söylenebilir. Tüketimcilik, teknolojik toplum ve liberal demokrasinin sınırlarına yönelik eleştirileri, güç, eşitsizlik ve toplumsal değişim hakkındaki çağdaş tartışmalarla geçerliliğini korumaktadır.

3.1.6.2. İşçi Hareketi

Marcuse, siyasi açıdan Frankfurt Okulu’nun en etkili temsilcisidir. Özellikle düşüncelerini siyasi eyleme aktarmak istemiş ve kapitalizm, kültürel çöküş, savaş ve doğa tahribatı karşısında protesto hareketlerinin içinde olmuştur.⁵⁶⁰ Marcuse daha önce de belirttiğimiz gibi aynı zamanda Yeni Sol’da da önemli bir figürdür. İkinci Dünya Savaşı’ndan sonra gelişen, Stalinist ve Maoist politikaları reddeden, ancak ekonominin ve toplumsal kurumların toplumsallaştırılmasının yanı sıra Marksist analiz ve işbirlikçi dayanışma tarzlarına olan inancı koruyan solcu politika 1930’ların başından itibaren bu alanda zaten aktiftir. Marcuse, siyasi biçimi ne olursa olsun, insan toplumlarının baskıya maruz kaldığı her yerde, mevcut herhangi bir sistemde toplumsal devrimi ve değişimi savunmaktadır.⁵⁶¹

Marcuse’ye göre, kapitalist toplumlar işçi sınıfının sistem karşıtlığını bertaraf ederek onu kendi bünyesinde eritmiş ve kendisiyle bütünleştirmiştir. Yani Marx’ın ve

⁵⁵⁸ Marcuse, Wolff and Moore, Jr., *A Critique Of Pure Tolerance*, 109.

⁵⁵⁹ Giddens, *Siyaset, Sosyoloji ve Toplumsal Teori*, 225.

⁵⁶⁰ Hans Heinz Holz, “Herbert Marcuse ‘Eleştirel Teori’nin’ Politik Güncelleştirilmesi”, *Frankfurt Okulu Eleştirisi*, çev. Mehmet Çallı (İstanbul: Evrensel Bayım Yayın, 2014), 76.

⁵⁶¹ Marcuse, *Tek Boyutlu İnsan*, 42.

Lukacs'ın beklediği şekilde, işçi sınıfı bilinçlenerek bir devrime yönelmemiştir. Marcuse'ye göre, artan makineleşme karşısında işçiler bu sürece uyum sağlamaya çalışmış ve buna zorlanmıştır.⁵⁶² Nitekim hızla gelişen teknoloji, yapılacak işlerin niteliğinde de önemli değişikliklere sebep olmakta, el emeği ve beden gücünden ziyade makine işçiliğine gereksinim duyulmaktadır.

Tek boyutlu insanların hayatta kaldığı gelişmiş endüstri toplumu, tek boyutlu toplumdur. Marcuse, modern gelişmiş endüstri toplumunun tek boyutlu bir yapıya sahip olduğunu iddia etmektedir. Bunun ana tezahürü, siyasi alanda oldukça gelişmiş modern endüstri toplumunun, yöneticilerin siyasi karşıtların entegrasyonunu sağlamada başarılı olmasına izin vermesidir. Her şeyden önce bilim ve teknolojinin ilerlemesi ve verimliliğin artması sayesinde işçi sınıfının yaşam kalitesi sürekli olarak iyileşmiştir. İşçi sınıfı, giderek toplumun mevcut koşullarına ulaşmakta ve kendi eleştirel bakış açısını ve devrimci bilincini kaybetmektedir. Kapitalist sistem, proletaryayı asimile ederek eleştiri ve direnişin olmadığı totaliter bir toplum oluşturur. Yaşam açısından bakıldığında, son derece gelişmiş modern endüstri toplumu, tüketici yabancılığı olgusuna yol açmaktadır. Kültür açısından bakıldığında, oldukça gelişmiş bir modern endüstri toplumu, üst düzey bir kültür ile gerçekçi bir kültürün birleşmesine yol açar.⁵⁶³

Marcuse, makineleşmenin insanı tükettiğini, onları etkisizleştirerek köleleştirdiğini ileri sürmektedir.⁵⁶⁴ Yaşanan gelişmelerden işçi sınıfı da etkilenmekte, tutum ve davranışları belli ölçülerde değişmektedir. İşçiler, artık kendileriyle aynı şartlarda olanlarla değil, bu şartları onlara dayatanlarla gönüllü bir şekilde bütünleşmeye başlamıştır. Özellikle işsiz kalma korkusu ile hareket eden işçiler, bu süreçte kendilerini daha zayıf ve güçsüz hissettikleri için çıkarları doğrultusunda bir duruş sergilemeye başlarlar.⁵⁶⁵

Marcuse'ye göre, kapitalist sisteme son verecek olanlar işçilerden ziyade işsizler, öğrenciler, etnik azınlıklar ve diğer marjinal gruplardır. Onlar kapitalist süreçte sistemle bütünleşmek yerine muhalif olmaya devam etmişlerdir. Ancak onların bu sistemi değiştirmeye yetecek kadar güçleri yoktur ve bu anlamda yetersiz kalırlar.⁵⁶⁶

⁵⁶² Marcuse, *Tek Boyutlu İnsan*, 80.

⁵⁶³ Qiaohua - Qiuye, "A Comparative Study of the Alienation Theory of Marx and that of Marcuse", 129.

⁵⁶⁴ Marcuse, *Tek Boyutlu İnsan*, 32.

⁵⁶⁵ Marcuse, *Sovyet Maksizmi*, 24.

⁵⁶⁶ Marcuse, *Tek Boyutlu İnsan*, 226.

Marcuse, endüstrileşmiş işçi sınıfının hiçbir etkin sosyalist potansiyeli olmadığı görüşünü savunan bir teori geliştirir.⁵⁶⁷ İşçi sınıfı, artık tek boyutlu bir toplumla bütünleşmiştir ve bu nedenle, Marcuse'nin daha önce vurguladığı gibi, tarihsel dönüşümün bir aracı (Marx'ın proletaryası) olma olasılığını kaybetmiştir.⁵⁶⁸ Özellikle ekonomik büyümeyi, teknolojinin ilerlemesini, seri üretimin gelişmesini deneyimleyen, yıllar geçtikçe orta sınıf haline gelen nesiller, yaşam standartlarını yükselten bir sisteme karşı çıkma yeteneğini kaybetmişlerdir.

Genel olarak, Marcuse'nin, işçi hareketi de dâhil olmak üzere çeşitli toplumsal hareketler üzerinde önemli bir etkisi olmuştur. Marcuse'nin fikirleri, özellikle de gelişmiş endüstri toplumuna yönelik eleştirisi ve kurtuluş vizyonu, işçi hareketi içindeki pek çok kişide yankı uyandırmıştır. Marcuse, teknolojik ilerlemelere rağmen modern endüstri toplumunun baskıcı ve yabancılaştırıcı hale geldiğini savunmaktadır. O, kapitalist sistemin, bireysel özgürlüğü ve yaratıcılığı baskılayan tüketimci bir kültür yarattığına inanmaktadır. Marcuse, *Tek Boyutlu İnsan*'da, kapitalist sistemin kitle iletişim araçları, tüketicilik ve bürokratik yönetim gibi mekanizmalar aracılığıyla muhalefeti nasıl entegre ettiğini ve yatıştırdığını araştırmıştır. İşçi hareketi içinde Marcuse'nin analizi, işçilerin kapitalizm altında nasıl sömürüldüğünü ve yabancılaştırıldığını anlamak için bir çerçeve sağlamaktadır. Onun eleştirisi, işçi aktivistlerinin daha iyi ücretler ve çalışma koşulları için verilen mücadelenin, kapitalist sistemin insanlık dışı etkilerine karşı daha geniş bir mücadelenin parçası olduğunu fark etmelerine yardımcı olmuştur. Üstelik Marcuse'nin 'baskıcı hoşgörü' kavramı, işçi hareketiyle özellikle alakalıdır. O, muhalif seslerin var olmasına izin verildiği, ancak egemen ideoloji tarafından marjinalleştirildiği veya benimsendiği bir toplumda gerçek kurtuluşun sağlanamayacağını savunmuştur. Bu fikir, işçi hareketi içindeki aktivistleri geleneksel protesto biçimlerinin sınırlarını sorgulamaya ve toplumsal değişimi etkilemek için alternatif stratejiler keşfetmeye teşvik etmiştir. Marcuse'nin kendisi, doğrudan emek örgütlenmesine dâhil olmasa da, fikirleri işçi hareketi içindeki birçok aktiviste kapitalizme dair daha eleştirel bir bakış açısı benimsemeleri ve radikal toplumsal dönüşümü savunmaları için ilham vermiştir.

⁵⁶⁷Perry Anderson, *Batı Marksizmi Üzerine Düşünceler*, çev. Bülent Aksoy (İstanbul: Birikim Yayınları, 2007), 79.

⁵⁶⁸ Marcuse, *Tek Boyutlu İnsan*, 28.

SONUÇ

Frankfurt Okulu'nun modern toplum eleştirisi, modern dünyada insanın tahakküm, sömürü ve kölelikten kurtuluşu için önemli bir perspektif sunar. Bu okul, araçsal aklın sınırlamalarını ve tehlikelerini kabul ederken, akıl, özgürlük ve dayanışma ilkelerine dayalı daha insani ve demokratik bir toplumun olanaklarına işaret eder. Eleştirileri akıl, ilerleme ve toplumsal özgürleşme arasındaki karmaşık etkileşimi derinlemesine inceleyerek bu unsurlar arasındaki gerilimi açığa çıkarır. Frankfurt Okulu, bilimsel ve teknolojik ilerlemeye duyulan kontrolsüz inancın tahakküm ve sömürüye zemin hazırlayabileceğini ortaya koyarken; rasyonalitenin baskıcı iktidar yapılarına hizmet etme potansiyelini de vurgular. Okul, aklın araçsal veya baskıcı kullanımlarını eleştirerek, onun özgürleştirici potansiyelinin gerçekleştirilmesi gerektiğini savunur. Bu yönüyle Frankfurt Okulu, modernitenin özgürlük, eşitlik ve dayanışma ideallerine eleştirel bir devamlılık kazandırmayı hedefler ve Aydınlanma'nın daha derin bir değerlendirilmesine kapı aralar.

Frankfurt Okulu, çağdaş düşünce üzerinde kalıcı bir etki bırakmış; özellikle sosyoloji, kültürel çalışmalar ve eleştirel teori gibi alanlarda belirleyici olmuştur. Okulun eleştirileri ve teorik çerçevesi, toplumsal yapılar, kültürel dinamikler ve iktidar ilişkileri hakkında yeni yaklaşımlar geliştirilmesine olanak tanımıştır. Okul'un düşünce sistemi, modern kapitalist toplumun dinamiklerini ve bu dinamiklerin toplumsal özgürlük üzerindeki etkilerini analiz etmekte derinleşmiştir. Özellikle şu anahtar kavramlar metnin temelini oluşturur:

- Araçsal akıl. Akıl, özgürleştirici potansiyelinden ziyade, araçsal bir şekilde kullanılmasının getirdiği tahakküm riskiyle değerlendirilmiştir.
- Kültür endüstrisi. Kültürel malların seri üretimi ve tüketimi ile bunların kapitalizmin çıkarları doğrultusunda şekillenme biçimini ifade eden 'kültür endüstrisi' kavramı. Kapitalist sistemin kültürel ürünleri standartlaştırarak bireyselliği bastırması ve toplumu manipüle etmesi eleştirilmiştir.
- Eleştirel teori: Toplumun egemen ideolojilerini ve güç yapılarını eleştirmeyi ve onlara meydan okumayı amaçlayan 'eleştirel teori' fikri. Toplumda iktidarı meşrulaştıran ideolojilerin nasıl üretildiği ve yaygınlaştırıldığı üzerinde durulmuştur.
- Aydınlanmanın Diyalektiği: Aydınlanma'nın rasyonel ilerleme adına yeni baskı biçimlerini nasıl ürettiği tartışılmıştır.

- Toplumsal özgürleşme: Özgürlüğün, eşitliğin ve dayanışmanın gerçekleşmesi için eleştirel aklın rehberliğinde bir dönüşüm çağrısında bulunulmuştur.
- Otoriter tutum ve davranışlara yol açabilecek psikolojik özellikler ve sosyalleşme süreçlerini ifade eden ‘otoriter kişilik’ kavramı.
- Medyanın ve diğer kültürel kurumların kamuoyunu ve bilinci şekillendirme ve manipüle etme biçimini ifade eden ‘gösteri’ fikri.

Frankfurt Okulu, özgürleşmeyi yalnızca ekonomik değil, kültürel, ideolojik ve psikolojik bağlamlarda da ele almıştır. Okul, Aydınlanma’nın rasyonel ilerleme söylemini sorgulayarak, modern toplumların temel çelişkilerini eleştirel bir perspektifle ortaya koymuştur. Bu perspektif, Aydınlanma’nın tarihsel etkilerini çok boyutlu bir şekilde yeniden değerlendirme fırsatı sunar. Okul’un önde gelen isimlerinden Horkheimer, Adorno ve Marcuse, Aydınlanma’nın düşünsel temellerine dair kapsamlı eleştiriler geliştirmişler; Aydınlanma’yı modern toplumun düşünsel ve ideolojik kökenleri bağlamında ele almışlardır. Horkheimer, Adorno ve Marcuse’nin geliştirdiği teoriler, yalnızca akademik dünyada değil, toplumsal hareketler ve eleştirel düşünce içinde de önemli bir yer edinmiştir. Özellikle kültür endüstrisi, araçsal akıl ve ideoloji eleştirisi gibi kavramlar, modern kapitalizmin dinamiklerini ve bu dinamiklerin birey üzerindeki etkilerini anlamak için hâlâ büyük bir önem taşımaktadır. Onlar için Aydınlanma, yalnızca aklın ve bilimin egemenliğinin yükselişi değil, aynı zamanda bu süreçle gelen tahakküm mekanizmalarını ve insan özgürlüğünün sınırlandırılmasını da içerir.

Horkheimer, Adorno ve Marcuse, eleştirel teori projelerinde yakın bir işbirliği yapmışlardır. Bu işbirliği o kadar derindir ki, Horkheimer ve Adorno’nun düşünceleri birbirinden ayrılmaz hale gelmiştir. Marcuse ise Enstitü’nün yayınlarını imzalamaları için onlara tam yetki vermiştir. Ancak, aralarındaki teori ve pratik konusundaki felsefi anlaşmazlıklar ve kişisel gerilimler işbirliklerinin dinamiklerini zaman zaman etkilemiştir.⁵⁶⁹

Horkheimer, Adorno ve Marcuse’nin en önemli ortak özelliklerinden biri, Yahudi kökenli olmaları ve bu kimliklerinin özellikle İkinci Dünya Savaşı yıllarındaki düşünce

⁵⁶⁹ 1968/69 olayları, teori ile pratiğin birliği ve ayrılığı sorununu gündeme getirmiştir. Marcuse, devrimci hareketleri desteklerken, Adorno’nun teoride kalmayı tercih ettiği ve pratikten uzak durduğu yönünde eleştiriler yapılmıştır. Bkz. Maroje Visic, “Ivory Tower and Barricades: Marcuse and Adorno on the Separation of Theory and Praxis”, *Philosophy and Society*, 31/2, 220-241 (2020), 220.

üretimlerini derinden etkilemesidir. Bu düşünürler, Marx'ın fikirlerini yeniden gözden geçirerek modern kapitalizm ve toplum eleştirisine özgün bir yön kazandırmışlardır. Özellikle Eleştirel Teori'nin temel eserlerinden Akıl Tutulması (Horkheimer), Minima Moralia (Adorno) ve Tek Boyutlu İnsan (Marcuse), çağdaş toplumlarda kitleselleşmenin (homojenleştirici) etkilerine dikkat çeker. Kitleselleşme, bireysel farklılıkların silinmesi, kültürel standartlaşma ve eleştirel düşüncenin zayıflaması gibi yönleriyle bir problem olarak ele alınmıştır. Bu dönemde (özellikle Amerika'da geçirdikleri sürgün yıllarında), kapitalizmin dinamikleri ve etkileri Eleştirel Teori'nin temel inceleme konusu haline gelmiştir. Batı toplumları üzerindeki gözlemler, kapitalist sistemin kültürel ve ideolojik işleyişini daha kapsamlı bir şekilde analiz etmelerine olanak tanımıştır. Horkheimer ve Adorno, kapitalizmin Marksist eleştirisini olduğu gibi sürdürmek yerine, kapitalizmin faşizme yönelme eğilimlerini ve otoriter yapılarla ilişkisini daha ayrıntılı bir şekilde ele almayı tercih etmişlerdir. Bu bağlamda, Horkheimer ve Adorno, toplumsal yapıların birey üzerindeki etkisini incelerken, insanların düşünce ve davranışlarının mensup oldukları toplumun sosyokültürel değerleriyle sıkı bir şekilde ilişkili olduğunu vurgular. Eleştirel Teori'nin bu analizleri, kapitalist toplumların ideolojik baskı mekanizmalarını ve birey üzerindeki tahakküm biçimlerini anlamaya yönelik kapsamlı bir çaba olarak görülebilir.

Horkheimer ve Adorno, Aydınlanmanın Diyalektiği kitabında liberal kapitalizm ve 20. yüzyıldaki yeni tahakküm biçimlerini analiz etmişlerdir. Bu eserde, Aydınlanma eleştirisinin merkezinde, Aydınlanma projesinin kendisi değil, onun burjuva irrasyonelliğine dayalı üretim biçimi yer almaktadır. Aydınlanma, başlangıçta insanın özgürleşmesi için bir umut taşısa da, rasyonalitenin araçsallaşması sonucunda yeni bir tür barbarlığa yol açmıştır. İkilinin çalışmasının amacını kitabın önsözündeki şu ifadeler özetlemektedir: “İnsanlığın neden gerçek anlamda insani bir duruma ulaşmak yerine yeni bir tür barbarlığa düştüğünü bilmek.”⁵⁷⁰ Marcuse ise Tek Boyutlu İnsan adlı eserinde, modern toplumların teknolojik rasyonalitesiyle tarih, düşünce ve eleştiri imkânlarını tek boyutlu hale getirdiğini savunmuştur. Ona göre, teknoloji ve rasyonalitenin bu türden kullanımı, eleştirel düşüncüyü ve toplumsal değişim umutlarını giderek yok etmektedir. Marcuse'nin bu yaklaşımı, Horkheimer ve Adorno'nun araçsal akıl eleştirisiyle benzer bir doğrultuda olsa da, daha doğrudan bir pratik eleştiri içerir.

⁵⁷⁰ Horkheimer - Adorno, *Aydınlanmanın Diyalektiği*, 10.

Horkheimer ve Adorno, bir zamanlar Aydınlanma'nın coşkulu destekçileriydi. Horkheimer, Aydınlanma'yı toplumsal adaletsizliklerin maskesini düşüren bir proje olarak görürken, Adorno ise onun bilinçsiz ve karanlık unsurları aydınlığa çıkarma çabalarını öne çıkarmıştır. İkisi de Marx'ın insanın özgürleşmesinin sosyoekonomik koşullarını ortaya koyan analizlerinden etkilenmişlerdir. Ancak, kendi ifadeleriyle, “bebeği banyo suyuyla birlikte atmak istememiş, sadece Aydınlanma'nın belirsizliğini ortaya koymak” istemişlerdir.⁵⁷¹ Marksist teoriden etkilenen Frankfurt Okulu üyeleri, toplum ve kültür analizine eleştirel ve disiplinler arası bir yaklaşım uygulamaya çalışmışlardır. Onlar, kültürel Marksizm'i geliştirmiş ve millet, aile, din gibi kavramları kültürel açıdan ele almışlardır.

Adorno, Horkheimer ve Marcuse, Aydınlanma'nın miti yıkmak yoluyla insanları özgürleştirmenin peşinde koşmuş olmasına karşın, bilimsel çözümlemenin doğayı ve insanı anlayabileceğine ve teknoloji aracılığıyla onların üzerinde denetim kazanabileceğine ilişkin yeni bir mit yaratmış olduğunu düşünmektedirler. Onlar, Aydınlanma'nın evrensel insan hakları iddiasının ardında, hiyerarşik gizli bir toplumsal, ekonomik ve siyasal bir düzen olduğunu düşünürler. Onlara göre, Aydınlanma'nın en büyük hatası, nihai hedefi gerçekliği bilimsel, yani nicel formasyonlara indirgemek olan, çarpıtılmış akıl görüşünde yatmaktadır ve bilime olan inanış yeni bir mit oluşturmuştur.⁵⁷²

Horkheimer ve Adorno, modern toplum eleştirilerinde Aydınlanma kavramını hem olumlu hem de olumsuz anlamda kullanmış ve öznel akıl ile nesnel akıl arasında belirgin bir ayrım yapmamışlardır. Aydınlanma'ya dair iki farklı bakış açısı geliştirirler: Birincisi, Aydınlanma'nın insanlık üzerindeki egemenliğini kurma amacıyla gerçekleştirildiğini ve bu amacın gerçekleştirilmiş olduğunu, dolayısıyla aydınlanmış dünyanın felaketin eşiğinde olduğunu öne sürer. İkincisi ise egemenlik talebinin zayıflatılması gerektiğini ve bunun, gücün terk edilmesi anlamına geleceğini savunur. Horkheimer ve Adorno'nun yaklaşımında Aydınlanma, hem kendi kendini yok eden hem de kendini kurtarabilecek bir süreç olarak görülür. Ancak metinlerinden çıkarılabilecek temel sonuç, yanlış bir Aydınlanma anlayışının gerçek olanın zaferini

⁵⁷¹ Wiggershaus, *The Frankfurt School: Its History, Theories and Political Significance*, 327.

⁵⁷² Georg G. Iggers, *Yirminci Yüzyılda Tarih Yazımı*, çev. Gül Çağalı Güven (İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yay., 2011), 149-150.

engellediği ve bu sebeple gerçek Aydınlanma'nın gerçekleşmesinin engellendiğidir. Bu durumu fark edebilmek, istenmeyen sonuçlardan kaçınmayı mümkün kılacaktır.

Horkheimer ve Adorno, Aydınlanma rasyonalitesini 'şeyleştirme' süreciyle ilişkilendirir ve akıl anlayışlarını, özellikle araçsal akıl üzerinden eleştirirler. Aydınlanma, mitolojik düşünceden kurtulmayı vaat etmiş olsa da, aslında kendi içinde bir mitolojiye dönüşmüştür. Bu çelişki, onların eleştirilerinin merkezinde yer alır: Aydınlanma, insanı özgürleştirmek yerine, araçsal akıl aracılığıyla yeni tahakküm biçimlerinin ortaya çıkmasına neden olmuştur.

Horkheimer, çalışmalarını sosyoloji, felsefe ve estetik gibi alanlarla sınırlamış ve doğrudan siyasi tartışmalardan kaçınan bir tutum benimsemiştir. Bununla birlikte, tarihsel olarak politize bir geçmişe sahip olduğu da göz ardı edilmemelidir. Horkheimer ve Adorno'nun ortak temaları arasında teori ve pratik, çalışma ve boş zaman, tahakküm ve özgürlük gibi konular bulunur. Bu temalar üzerinden iki düşünür, entelektüel yaklaşımlarında belirgin farklılıklar sergilerler. Horkheimer, toplumsal dönüşüm konusunda pragmatik bir yaklaşım benimseyerek daha iyimser bir tutum sergilerken (özellikle insanlığın geleceği açısından), Adorno estetik ve kültürel eleştirideki derin ilgisiyle öne çıkar. Adorno, tahakküm ve özgürlük arasındaki gerilimi daha radikal bir şekilde ele almış ve modern toplum eleştirisinde kültür endüstrisi gibi kavramlarla daha sert bir tavır sergilemiştir. Bu nedenle Adorno, teorik düzeyde daha radikal bir eleştirel yaklaşım benimserken, Horkheimer toplumsal eleştirilerinde daha uzlaşmacı bir tutum izler. İki düşünür arasında Horkheimer'in daha az karamsar olduğunu söylemek mümkündür.

Horkheimer ve Adorno, kültür endüstrisi konusunda Marx, Weber ve Freud'un etkilerini bir araya getirerek, toplumun ekonomik temelinin üstyapıyı nasıl belirlediğini Marx'tan almışlardır. Her ikisi de kültürün tekdüze hale gelmesine ve ekonomikleştirilmesine, sanatın metalaşmasına ve eğlence endüstrisinin artan etkisine karşı çıkmışlardır. Onlara göre, kültür endüstrisi daha fazla uyum sağlamayı gerektirir ve tektip bir sistem yaratır. Horkheimer ve Adorno, Aydınlanma'nın öznel öz-bilinçliliği ile nesneler dünyasına karşı duruşunu, bir biçimsel eşdeğerlikler sistemi içinde tanımlar. Yani modern özne oluşumu süreci, tabi olmayı ve zorunlu normlara boyun eğmeyi içerir. Kültür endüstrisi kurumları da bu süreci destekler ve kültürün tekelleşmesine yol açarak, ortaya çıkan küçük farklılıkları sistem içinde yeniden

bütünleştirir. Onlara göre, kültür endüstrisi, medya kuruluşları ve eğlence şirketleri aracılığıyla bireyi sermayenin kontrolünde tutmaya çalışır. Toplumla birlikte kültür endüstrisinin politikası ve tarzı da değişir.

Horkheimer ve Adorno, 1930'ların Almanya'sı ile Amerika Birleşik Devletleri arasındaki benzerliklere dikkat çekmektedirler. Bu benzerliklerin temelinde, her iki ülkede de eğlence ve tüketime dayalı kitlesel üretimin şekillendirdiği bir kültür endüstrisinin yükselişi bulunmaktadır. Horkheimer ve Adorno, Amerika'daki Hollywood filmleri ile Almanya'daki Nazi propagandasını, kültürel standardizasyonun iki farklı yüzü olarak görmüşlerdir. Bu endüstriler, kültürel ürünlerin üretimi ve standartlaştırılması yoluyla bireyselliği baskılar ve toplumsal uyumu dayatır. Özellikle Nazi Almanyası'nda radyo, film ve basılı medyanın yoğun propaganda aracı olarak kullanılması, kültürel ürünlerin nasıl araçsallaştırılabileceğinin çarpıcı bir örneğidir. Diğer bir benzerlik ise kitle iletişim araçlarının kamuoyunun manipülasyonundaki merkezi rolüdür. Horkheimer ve Adorno, her iki toplumda da radyo, sinema ve basılı medyanın, az sayıda elit tarafından kontrol edilen bir güç mekanizmasına dönüştüğünü gözlemlemişlerdir. Bu medya aygıtları, propaganda ve sansür tekniklerini kullanarak kamusal söylemi şekillendirmekte ve kitlelerin algısını kontrol etmektedir. Hem Almanya'da hem de ABD'de, medya eleştirel düşüncüyü bastırarak bireylerin bilinçli vatandaşlar olmalarını engellemekte ve onları edilgen tüketicilere dönüştürmektedir. Ayrıca, Horkheimer ve Adorno her iki toplumda da yükselen tüketim kültürüne dikkat çekmişlerdir. Bireyler artık demokratik katılımın aktif üyeleri olarak değil, tüketici rolleri üzerinden tanımlanmaktadır. Bu tüketim kültürü, bireylerin tatminini, eleştirel düşüncüyü ve sosyal katılımı önceliklendirmek yerine, maddi mülkiyete dayalı yüzeysel ve konformist bir yaşam tarzını teşvik etmektedir. Kültür bu süreçte, bir metaya indirgenmiş ve yalnızca kâr odaklı bir araç haline gelmiştir. Horkheimer ve Adorno, Almanya ile Amerika Birleşik Devletleri arasındaki bu benzerliklerin, modern toplumlara özgü daha geniş sorunları yansıttığını savunmuşlardır. Kitlesel manipülasyon, kültürün metalaştırılması ve eleştirel düşüncenin erozyonu gibi süreçler, her iki toplumda da bireyselliği bastıran ve homojenliği dayatan bir yapıyı ortaya çıkarmıştır. Her iki ülkede de otoriter eğilimlerin güçlenmesi, toplumsal yapının elit bir sınıfın kontrolüne geçmesi ve kitlelerin manipüle edilmesi, bu eleştirinin önemli bir parçasıdır.

Horkheimer ve Adorno, kapitalizmin Marksist eleştirisini sürdürmek yerine, faşizme yol açan bir kapitalizm biçiminin sonuçlarını daha iyi açıklayabileceklerini düşünmüşlerdir. Onlara göre, dünya tarihinin felsefi bir yorumu, rasyonel tahakkümün tüm saptmalara ve direnişlere rağmen giderek nasıl daha galip geldiğini ve tüm insani özellikleri nasıl bütünleştirdiğini göstermelidir. Ekonomi, yönetim ve kültür biçimleri de buradan türetilir. Aydınlanma, her zaman korkudan kurtarmayı ve kendi egemenliğini kurmayı amaçlamış, ancak tamamen aydınlanmış bir dünya felaketlere yol açmıştır. Horkheimer ve Adorno'nun eleştirilerinin odaklandığı temel nokta, bu çöküş sürecidir.

Horkheimer, Adorno ve Marcuse, modern Batı toplumlarının, bireysel özerkliğin ortadan kaldırıldığı, kapalı ve totaliter sistemlere dönüşmesinden endişe duymuşlardır. Onlara göre, uygarlığa yönelik tehdit ancak doğanın tahakkümüne ve sınıf baskısına karşı mücadeleyle son bulabilir. Aksi takdirde, sistem varlığını sürdürmeye devam edecektir. Ancak, doğanın egemenliği son bulsa bile, içgüdülerin bastırılmasını ve tekniğin tamamen yok edilmesini sağlamak mümkün değildir. Bu nedenle uygarlık tarihinde, iyi ile kötüyü ayırmak imkânsız hale gelir.

Adorno, Horkheimer ve Marcuse için teknoloji, yalnızca bir tahakküm aracı ve olumsuz düşünceyi yok sayan, araçsal bir rasyonellik haline gelmiştir. Onlara göre, araçsal akıl tarafından yönetilen bir toplumda, kültürün de endüstriyel bir ürüne dönüştürülmesiyle, bireylerin kolektif olarak rasyonel seçimler yapma yeteneği kaybolur.

Horkheimer, Adorno ve Marcuse arasında yaklaşım ve üslup açısından farklılıklar bulunsa da, hepsi de pozitivizmi reddetmiş ve teorilerini bunun eleştirisi üzerine inşa etmişlerdir. Felsefe, tarihsel yaklaşım, teori-praksis ilişkisi ve yöntem açısından farklılıklar olsa da, bu üç düşünür de alternatif toplumsal ve felsefi temeller önermiştir. Horkheimer'e göre, eleştirel bir tarih felsefesinin görevi, insan aklının tarihsel süreçte nasıl bir itici güç olarak işlediğini göstermek olmalıdır. Horkheimer, toplumsal gerçekliği makul bir şekilde ele alır ve bu gerçekliği çözümlemenin en iyi yönteminin tarih felsefesi rehberliğinde disiplinler arası araştırmalar yapmak olduğunu savunur. Adorno ise toplumsal dünyanın, herhangi bir nedenden yoksun olduğu ve bu yüzden kör olduğu varsayımıyla yaklaşır. Ona göre, insanlık tarihi doğa gibi yasalarla düzenlenmiştir. Horkheimer, araçsal akıl kavramını ele alırken, modern toplumlarda aklın fayda ve verimlilik hedefleri doğrultusunda araçsallaştırıldığını öne sürer. Bu araçsallaşma, insanın özgürleşmesini gölgede bırakmakta ve tahakküm ile baskıya

zemin hazırlamaktadır. Horkheimer'in araçsal akıl eleştirisi, Adorno'nun kültür endüstrisi ve estetik eleştirisiyle tamamlanır. Adorno, araçsal aklın, modern kültürde kitle iletişim araçları ve eğlence endüstrisi yoluyla bireyleri pasifleştirdiğini, eleştirel düşünceyi baskı altına aldığını ve toplumu homojenleştirdiğini savunur.

Marcuse'nin eleştirel teorisi, Horkheimer'inki kadar teleolojik değildir ve daha doğrudan toplumsal eleştiriye odaklanır. Marcuse'nin daha az akademik bir üslup kullanması, düşüncelerini daha geniş bir toplumsal kitleye ulaştırma amacından kaynaklanır. Tek Boyutlu İnsan'da, kapitalist modernitenin bireysel özgürlüğü ve eleştirel düşünceyi nasıl ortadan kaldırdığına vurgu yaparak, bilim ve teknolojinin araçsal kullanımının bu süreçteki rolünü detaylandırır. Teknolojik rasyonellik olarak adlandırdığı bu süreçte, teknolojinin özgürleştirici potansiyeli yerine, toplumu kontrol etme ve bireyleri standartlaştırma amacıyla kullanıldığına dikkat çeker.

Horkheimer, Adorno ve Marcuse'nin ortak kaygılarından biri, modern Batı toplumlarının giderek totaliter bir yapıya dönüşmesidir. Onlara göre, bu eğilim, kapitalist üretim tarzının doğrudan bir sonucudur. Kapitalizmin araçsal akıl ve teknolojik rasyonellikle birleşmesi, bireysel özerkliği tasfiye ederek bireyleri edilgen tüketiciler haline getirmiştir. Bilim ve teknolojinin bu süreçteki rolü, bu üç düşünür için temel bir eleştiri noktasıdır. Horkheimer araçsal aklı, Marcuse teknolojik rasyonelliği, Adorno ise kültür endüstrisini eleştirerek bu mekanizmaların modern toplum üzerindeki tahakkümcü etkilerini ortaya koymuşlardır.

Adorno ve Marcuse birbirlerine, Horkheimer ve Marcuse kadar uzak değildir. Adorno, politik olanla her türlü etkileşimi reddedip teori-praksis ilişkisini bir takıntı olarak yaşarken, Marcuse belirli bir eleştirel Marksizm'e ve 60'lar ve 70'lerin öğrenci hareketlerine daha yakındır. 1960'ların sonu ve 1970'lerdeki öğrenci isyanları, Frankfurt Okulu içinde teori ile pratik arasındaki gerilimi doruğa çıkarmış, bir yanda Marcuse diğer yanda Adorno tarafından temsil edilen iki taban tabana zıt görüş ortaya çıkmıştır.⁵⁷³ Öğrenciler ve Marcuse, teori ve pratiğin birliğini savunmuşlardır. Buna karşılık, öğrenci protestolarıyla karşı karşıya kalan Adorno, neredeyse teoriye geri çekilmiş; teori ile praksis arasındaki diyalektik ilişkinin altını çizmeye çalışmıştır. Bu

⁵⁷³ Adorno ve Marcuse, 1960'ların sonlarında ortaya çıkan öğrenci hareketleri konusunda keskin bir şekilde bölünmüşlerdir. Adorno siyasete her türlü bağlılığı reddedip teori-praksis ilişkisini bir saplantı olarak yaşarken, Marcuse belirli bir eleştirel Marksizm'e ve 60'ların ve 70'lerin öğrenci hareketlerine daha yakındır. Bkz. Ruggero D'alessandro, "Critical Theory in Adorno and Marcuse", *Polis, Revista de Științe Politice*. IV/4 (14), 67-76 (September-November 2016), 67.

konuda Horkheimer ve Adorno aynı fikirdedir. Horkheimer *Akıl Tutulması*'nda diyalektik teorinin özünün ideal ile gerçek - teori ile pratik arasındaki temel fark olduğunu ileri sürmüştür.⁵⁷⁴

Horkheimer ve Adorno, genç devrimcilerin kendi yazılarını isyanlarını meşrulaştırmak için kullandıklarını gördüklerinde rahatsız olmuşlardır. O zamana dek Batılı liberal kapitalizmi en iyi toplumsal model olarak benimsemiş olan Horkheimer, öğrenci hareketine karşı çıkmış; Adorno ise bu harekete kişisel olarak sempati duymasına rağmen, halk desteğinin Enstitü'ye yönelik muhafazakâr tepkileri artıracığından endişe etmiştir.⁵⁷⁵

Marcuse ile Adorno arasında görülen anlaşmazlığın nedeni, öncelikle Marcuse ve Adorno'nun ilgili toplumsal bağlamdan uzak olmalarından kaynaklanmıştır. Almanya'nın öğrenci protestocularıyla dolu sokakları, Batı Berlinliler'in bir kısmının faşist bir atmosfere sahip olduğunu hissettirmiş; bu, iki teorisyenin teori ve praksis hakkındaki farklı görüşleriyle alakalı olan, Alman ve Amerikan bağlamları arasındaki somut ve önemli bir farkı ortaya çıkarmıştır.⁵⁷⁶ Bu durum, bir dereceye kadar onların karşılıklı anlaşmazlıklarına katkıda bulunmuştur. Dolayısıyla teorik öncüllerdeki farklılıkların yanı sıra, Adorno ve Marcuse'nin radikal praksis yöntemlerine ilişkin farklı görüşleri söz konusudur.⁵⁷⁷ Marcuse, Marksist hareketin ivme kazanması için her türlü hareketin desteklenmesini savunmuştur. Adorno burjuva bir akademisyen olarak teorinin niteliğiyle ilgilenip öğrencilerine rahat ders ortamında düşüncelerini anlatmak istemiştir.⁵⁷⁸

⁵⁷⁴ Horkheimer, *Akıl Tutulması*, 46.

⁵⁷⁵ Marcuse, Adorno'ya şu sözlerle durumu dile getirdi: "Bu öğrencilerin bizim, hatta kısmen senin fikirlerinden etkilendiğini görmezden gelemeyiz. Mevcut durum öylesine korkunç, baskıcı ve aşağılayıcı ki, buna karşı isyan etmek neredeyse insanın doğal bir tepkisi oluyor. Daha fazla dayanamazsın, boğulacak gibi hissedersin ve kendini bu durumdan kurtarman gerekir. Bkz. Wiggershaus, *The Frankfurt School: Its History, Theories and Political Significance*, 633-634. Callinicos, *Toplum Kuramı: Tarihsel Bir Bakış*, 379-380.

⁵⁷⁶ Detlev Claussen, *Theodor W. Adorno-One Last Genius*, çev. Rodney Livingstone (Cambridge, Massachusetts: Harvard University Press, 2008), 196.

⁵⁷⁷ 1968/69 olayları, Adorno ile Marcuse arasında teori ve praksisin ayrılığı konusunda bir anlaşmazlığın başlamasına neden olmuştur. Marcuse 'barikatlarda dururken' Adorno 'fildişi kulede' inzivaya çekilmenin peşindedir. Marcuse ve Alman öğrenciler, Adorno'nun hamlesini, Horkheimer'in 1937'deki makalesinde ortaya konan eleştirel teorinin temel varsayımlarından bir sapma olarak algılamışlardır. Adorno, Marcuse ile aralarındaki görüş ayrılıklarını netleştirme sürecinin ortasında ölmüş ve bu nedenle ikisi arasındaki sınırsız tartışmalar yarım kalmıştır. Visic, *Ivory Tower and Barricades: Marcuse and Adorno on the Separation of Theory and Praxis*, 220.

⁵⁷⁸ Adorno'nun 1969'da öğrencileriyle yaşadığı fırtınalı siyasi tartışmalar belirsizliğini korumuş ve hiçbir zaman açıklığa kavuşturulmamıştır. Claussen, *Theodor W. Adorno-One Last Genius*, 1.

Hem Adorno hem de Marcuse, Aydınlanma'nın akıl anlayışını aşırı araçsal ve egemen olarak eleştirmektedir. Aklın, eleştirel kullanılmadığında modern toplumda tahakküm ve baskı biçimlerine yol açabileceğini savunurlar. Her ikisi de aklın, uygulamasına ve bağlamına bağlı olarak hem özgürleştirebildiği hem de baskılayabildiği diyalektik doğasını vurgulamıştır. Adorno, diyalektik düşüncenin eleştirel potansiyelini vurgular. Marcuse de benzer şekilde mevcut sosyal ve felsefi yapıların tek yanlılığını ve baskıcı potansiyelini eleştirir, aklın anlaşılması ve kullanılması konusunda daha kapsamlı ve eleştirel bir yaklaşımı savunmaktadır.

Adorno'nun kültür endüstrisi kavramı ve Marcuse'nin kitle toplumu analizi, modern kapitalist toplumların bireyler üzerindeki tahakküm ve kontrolü sürdürmek için kültürü, medyayı ve teknolojiyi nasıl kullandığını göstermeye çalışır. Onlar, bireysel özerklik ve rasyonellik gibi Aydınlanma ideallerinin kitle toplumunda tüketimcilik, metalaştırma ve ideolojik manipülasyon güçleri tarafından zayıflatıldığını savunurlar. Her iki düşünür de pozitivist ve tüm bilginin ampirik gerçeklere ve ölçülebilir verilere indirgenmesini eleştirmişlerdir. Bu kadar dar bir mantık görüşünün insan varoluşunun öznel, duygusal ve niteliksel yönlerini gözden kaçırdığını ileri sürmektedirler. Marcuse, kapitalizm altında teknolojinin ilerlemesinin çoğunlukla toplumsal eşitsizlikleri daha da derinleştirdiğini ve bireyleri kendi yaratıcılıklarına ve kendini gerçekleştirme potansiyellerine yabancılaştırdığını savunarak, bu eleştiriyi 'teknolojik rasyonellik' kavramına kadar genişletmiştir. Bu anlayışa göre, teknolojinin kullanımı ve geliştirilmesi, insan özgürlüğünü artırmak yerine, bireyleri daha fazla kontrol altına almak ve toplumsal eşitsizliği sürdürmek için araçsallaştırılmaktadır.

Hem Adorno hem de Marcuse aklın tahakküm için değil, insan potansiyelinin gerçek anlamda gerçekleştirilmesi ve bireysel özerkliğin geliştirilmesi için kullanıldığı bir toplum tasavvur etmişlerdir. Özetle Adorno ve Marcuse, Aydınlanma'nın akıl ve rasyonellik ideallerine karşı eleştirel bir duruşu paylaşmış ve bunların modern toplumlarda tahakküm ve baskı potansiyelini vurgulamışlardır. Onlar akıl, kültür ve sosyal yapılara ilişkin daha incelikli ve diyalektik bir anlayışı savunarak, insan varoluşunun daha gerçek anlamda özgürleştirici bir vizyonunu amaçlamışlardır.

Marcuse, 1960'lardaki siyasal eylemlerde ve başkaldırılarda yönlendirici bir rol üstlenerek Frankfurt Okulu üyeleri içerisinde Marksizmin temelindeki özgürleşme kavramına en fazla bağlı kalan düşünür olmuştur. Marcuse'ye göre devrim, insanın

temel nitelikteki varoluşunun değiştirilmesini öngörmeliydi. Marcuse'nin düşüncesinde özgürlük ile rasyonellik, mutluluk ve akıl, birlikte varlık kazanması gereken kategoriler olarak ortaya çıkıyordu. Horkheimer ve Marcuse başlangıçta işçi sınıfının devrimci potansiyeline inanırken daha sonra bu inanç yerini karamsarlığa bırakmıştır. Adorno ise Marx'ın sınıf teorisine ve ekonomik analizlerine çok önem vermemiş ve işçi sınıfının dayanışmasını reddetmiştir. Adorno, devrimci değişim olasılıkları konusunda Marcuse'ye göre daha şüphecidir ve kitle kültürünün toplumdaki rolü konusunda daha eleştireldir. Öte yandan Marcuse, radikal siyasi dönüşüm potansiyeli konusunda daha iyimserdir ve popüler kültürün bir direniş ve kurtuluş alanı olarak hizmet edebileceğine inanmaktadır.

Adorno'nun eleştirisi daha çok araçsal aklın içkin çelişkilerine ve baskıcı potansiyeline odaklanırken, Marcuse akıl ve teknolojinin mevcut güç yapılarını güçlendirmek için nasıl birlikte seçildiğini eleştirmektedir. Adorno'nun kültür endüstrisi kavramı, kültürel üretimin uyumu nasıl sürdürdüğünü ve eleştirel düşüncüyü nasıl sınırladığını vurgularken, Marcuse'nin odak noktası kültürün nasıl bir direniş alanı ve alternatif vizyonlar olabileceğidir. Adorno, oldukça rasyonelleştirilmiş ve metalaşmış bir toplumda gerçek özgürleşmeye ulaşmanın zorluğunu vurgulayarak daha karamsar bir görüşe sahiptir. Öte yandan Marcuse, özgürleşmiş bir kültür ve aktif direniş yoluyla dönüştürücü değişim potansiyeli görerek daha umutlu bir bakış açısı sergilemiştir.

Kısacası Adorno, Marcuse'ye göre daha kötümserdir. Marcuse, popüler kültüre Adorno kadar karşı çıkmamış, o daha ziyade geç kapitalist toplumun analizini sistematik bir bağlam içerisinde yapmaya çalışmıştır. Marcuse'ye göre, kitle iletişim araçlarını ve kültürü bir bütün olarak toplumdan ayırmak zordur ve o Adorno gibi kitle iletişim araçlarını egemen ideolojinin bütününden ayrı düşünmez. Bu farklılıklara rağmen Adorno ve Marcuse kariyerleri boyunca birbirlerinin çalışmaları ve fikirleriyle ilgilenmeye devam etmişlerdir. Aslında Marcuse, Adorno'ya, özellikle baskıcı hoşgörü kavramı etrafında, kendi düşüncelerinin bazılarını ilham kaynağı olduğu için itibar etmiştir.

Özetle,

— Horkheimer, Adorno ve Marcuse modernite, kapitalizm ve insanın özgürleşmesi potansiyeline ilişkin bazı ortak kaygıları paylaşıırken, eleştirel teori içinde farklı vurgulara ve yaklaşımlara da sahiplerdir. Horkheimer daha geniş bir eleştirel teori

ve akıl eleştirisi projesine odaklanmış, Adorno kültürel analiz ve estetik konularına daha çok ilgi göstermiş ve Marcuse ileri endüstri toplumunun dinamiklerini ve kurtuluş olanaklarını incelemiştir.

- Her üç düşünür de modern toplumda araçsal aklın egemenliği olarak gördükleri şeyi eleştirmişlerdir. Onlara göre, araçsal akıl, verimlilik, kontrol, doğa ve insan üzerinde tahakküm kurmaya yönelik rasyonelliği ifade eder. Onlar, bu akıl yürütme biçiminin, güçlü ve üretken olmakla birlikte aynı zamanda bireylerin ve toplumların insanlıktan çıkarılmasına da yol açtığını savunmuşlardır.
- Her üç düşünür de, kapitalist toplumu ve onun bireysel özgürlük, kültür ve insan doğası üzerindeki etkilerini eleştirmişler; kapitalizmin yabancılaşmaya ve baskıya yol açtığına inanmışlardır.
- Her üç düşünür de, kitle iletişim araçlarının ve kültür endüstrisinin kitleleri manipüle etme ve kontrol etmedeki rolünü analiz etmişler, kültür endüstrisinin insanları pasif tutmaya ve eleştirel kapasitelerini baltalamaya katkıda bulunduğunu savunmuşlardır.
- Her üç düşünür de toplumsal olguları analiz etmek için diyalektik yöntemi kullanmışlardır. Ayrıca rasyonel düşüncenin mevcut güç yapılarını sürdürmek için nasıl kullanıldığına dikkat çekerek aklın araçsallaştırılmasını da eleştirirler.
- Eleştirilerine rağmen her üç düşünür de Aydınlanma ideallerinin özgürleştirici potansiyeline inanmaktadır. Gerçek Aydınlanma'nın salt teknik veya bilimsel ilerlemeyle değil, insanın özgürleşmesi ve gerçek ihtiyaçlarının ve potansiyellerinin karşılanmasıyla eşitlenmesi gerektiğini savunmuşlardır. Esasen, Horkheimer, Adorno ve Marcuse, modernite ve Aydınlanma konusunda birbiriyle örtüşen eleştiriler sunarak, gerçek insan özgürleşmesine ve doyuma ulaşmak için akıl, kültür ve toplumla eleştirel bir etkileşimin gerekliliğini vurgulamışlardır.
- Her üç düşünür de Marksist teoriden etkilenmiş ve kapitalizmin eleştirisini paylaşmış olsa da metodolojileri farklıdır. Horkheimer disiplinlerarası araştırmaya vurgu yapmış, Adorno felsefi eleştiri ve estetiğe odaklanmış ve Marcuse sosyal teorinin teknoloji ve kültürle kesişimini araştırmıştır.
- Öte yandan Horkheimer ve Adorno daha soyut ve felsefi bir yaklaşımı tercih ederken, Marcuse sıklıkla daha somut sosyolojik ve politik analizler kullanmıştır.

- Horkheimer ve Adorno işçi sınıfının devrimci potansiyeline şüpheyile yaklaşp entelektüellerin daha elitist bir rol üstlendiğini düşünürken, Marcuse işçi sınıfını toplumsal değişimin potansiyel motoru olarak görmüştür.
- Marcuse, kitle toplumunun otoriter karakterine ilişkin değerlendirmesinde Horkheimer ve Adorno'dan farklıdır. Horkheimer ve Adorno, gerçek toplumsal değişimin olasılığı konusunda kötümser bir görüşe sahipken, Marcuse, yeni bir bilinç ve yeni direniş biçimleri aracılığıyla özgürleşmenin mümkün olduğunu vurgulamıştır.
- Horkheimer, Adorno ve Marcuse'nin, kapitalist topluma ve onun kültürel tezahürlerine yönelik temel eleştirileri paylaşırken, felsefi vurguları, Marksizm'e yaklaşımları, kitle kültürü analizleri ve toplumsal dönüşüm vizyonları açısından önemli ölçüde farklılaştıkları söylenebilir.

Ayrıca yirmi birinci yüzyılda Frankfurt Okulu'nun fikir ve eleştirilerinin güncelliği hakkında kısa bir değerlendirme yapacak olursak; Frankfurt Okulu, eleştirel teori, sosyoloji, felsefe ve kültürel çalışmalara önemli katkılarda bulunmuştur ve çalışmaları çeşitli alanlarda, özellikle kültür, toplum, politika ve kapitalizmin etkilerini anlamada etkili olmaya devam etmektedir. Esasen, görüşlerinin bugün geçerli olup olmadığı, hangi spesifik görüşlere atıfta bulunulduğuna ve bunların uygulandığı bağlama bağlıdır. Frankfurt Okulu'nun modern toplum, kitle kültürü, tüketimcilik ve kapitalizmin bireysel özgürlük ve özerklik üzerindeki etkisine yönelik eleştirilerinin çoğunun, çağdaş söylemde yankı bulmaya ve geçerlilik göstermeye devam ettiği söylenebilir. Örneğin, kamuoyunu şekillendirmede kitle iletişim araçlarının rolüne dair anlayışları ve kültür endüstrisine yönelik eleştirileri, günümüz dünyasında geçerli olmaya devam etmektedir. Yine kültürün metalaşması, kitle iletişim araçlarının kamuoyunu şekillendirmedeki hâkimiyeti ve modern kapitalizmin yabancılaştırıcı etkileri gibi konular bugün hala oldukça günceldir. Ayrıca, otoriterlik, yabancılaşma ve gündelik yaşamın metalaşmasına ilişkin analizleri, çağdaş toplumsal ve siyasal dinamikleri anlamak için perspektifler sunmaktadır. Ancak, teknolojiye ilerlemeler, küreselleşme ve politik ve ekonomik sistemlerdeki değişimler gibi kendi zamanlarından bu yana meydana gelen önemli değişiklikler göz önüne alındığında teorilerinin çağdaş topluma uygulanabilirliği sorgulanmalıdır. Yine Frankfurt Okulu teorisyenlerinin bakış açılarının karamsar ve kötümser olduğunu veya modernitenin olumsuz yönlerine aşırı odaklandığını göz

önünde bulundurmak gerekecektir. Bu nedenle onların fikirleri ve eleştirilerinin yirmi birinci yüzyılın zorluklarını anlamak ve bunlarla yüzleşmek açısından geçerliliğini koruduğu düşünülebilir.

KAYNAKÇA

- Adorno, Theodor W. vd. *Positivist Dispute in German Sociology*. çev. Glyn Adey - David Frisby. London: Heinemann Educational Books, 1977.
- Adorno, Theodor W. *Aesthetic Theory*. Londra: Routledge, 1984.
- Adorno, Theodor W. “Bir Şeyler Eksik: Ütopik Özlemin Çelişkileri Üzerine Ernst Bloch ile Theodor Adorno Arasında Bir Tartışma”. *Defter Dergisi*. çev. Hakkı Hünler. 42 (Kış 2001), 151-168.
- Adorno's *Minima Moralia in the 21st Century-Fascism, Work and Ecology*. ed. Caren Irr. (Bloomsbury Academic 2022). Erişim 12.10.2023. <https://www.bloomsburycollections.com/book/adornos-minima-moralia-in-the-21st-century-fascism-work-and-ecology/>
- Adorno, Theodor W. *Mahler: A Musical Physiognomy*. çev. Edmund Jephcott. Chicago: The University of Chicago Press, 1992.
- Adorno, Theodor W. *Hegel: Three Studies*. çev. Weber NicholSEN. Cambridge: The MIT Press, 1993.
- Adorno, Theodor W. *Kültür Endüstrisi-Kültür Yönetimi*. çev. Nihat Ülner vd. İstanbul: İletişim Yayınları, 2011.
- Adorno, Theodor W. *Minima Moralia*. çev. Orhan Koçak - Ahmet Doğukan. İstanbul: Metis Yayınları, 2012.
- Adorno, Theodor W. *Negatif Diyalektik*. çev. Şeyda Öztürk. İstanbul: Metis Yayınları, 2016.
- Adorno, Theodor W. *Otoritaryen Kişilik Üstüne: Niteliksel İdeoloji İncelemeleri*. çev. Doğan Şahiner. İstanbul: Say Yayınları, 2011.
- Adorno, Theodor W. *Eleştiri: Toplum Üzerine Yazılar*. çev. M. Yılmaz Öner. İstanbul: Belge Yayınları, 2006.
- Adorno, Theodor W. *Müzik Yazıları*. çev. Şeyda Öztürk. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2018.
- Adorno, Theodor W. *Philosophy and Sociology. 1960*. ed. Dirk Braunstein. çev. Nicholas Walker. USA: Polity Press, 2022.
- Anderson, Perry. *Batı Marksizmi Üzerine Düşünceler*. çev. Bülent Aksoy. İstanbul: Birikim Yayınları, 2007.
- Akarsu, Bedi. *Çağdaş Felsefe*. İstanbul: Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, 1979.

- Alexander, Jeffrey C. - Seidman, Steven. *Kültür ve Toplum*. çev. Nuran Yavuz. İstanbul: Boğaziçi Üniversitesi Yayınları, 2013.
- Alway, Joan. *Critical Theory and Political Possibilities: Contributions in Sociology*. 111 (London: Greenwood Press), 1995.
- Baudrillard, Jean. *The Consumer Society: Myths and Structures*. London: Sage Publications, 1998.
- Behrens, Roger. *Adorno Sözlüğü*. çev. Mustafa Tüzel. İstanbul: Versus Kitap, 2011.
- Bernstein, Jay M. “Görünüşü Kurtarmak Niye? Metafizik Deneyim ve Etiğin Olabilirliği”. *Adorno: Kitle, Melankoli, Felsefe. Cogito: Üç Aylık Düşünce Dergisi*. 36. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2003.
- Bernstein, Jay M. *Adorno: Disenchantment and Ethics*. Cambridge: Cambridge University Press, 2001.
- Bewes, Timothy. *Şeyleşme: Geç Kapitalizmde Endişe*. çev. Deniz Soysal. İstanbul: Metis Yayınları, 2008.
- Bonefeld, Werner. “Adorno’da Özgürleştirme Praksis ve Kavramsallık”. çev. Kutlu Tunca. *Olumsuzluk ve Devrim: Adorno ve Politik Eylemcilik*. John Holloway vd. 137-165. İstanbul: Otonom Yayıncılık, 2013.
- Bottomore, Tom. *Marxist Düşünce Sözlüğü*. çev. Mete Tunçay. İstanbul: İletişim Yayınları, 1993.
- Bottomore, Tom. *Frankfurt Okulu*. çev. Ahmet Çiğdem. Konya: Vadi Yayınları, 1997.
- Bottomore, Tom. *Frankfurt Okulu ve Eleştirisi*. çev. Ümit Hüsrev Yolsal. İstanbul: Say Yayınları, 2013.
- Boucher, Geoff. *Yeni bir Bakışla Adorno*. çev. Yetkin Başkavak. İstanbul: Kolektif Kitap, 2016.
- Bozkurt, Nejat. *Sanat ve Estetik Kuramları*. Bursa: Asa Kitabevi, 2000.
- Bozkurt, Nejat. *20. Yüzyıl Düşünce Akımları: Yorumlar ve Eleştiriler*. İstanbul: Morpa Kültür Yayınları, 2004.
- Bristow, William. “Enlightenment”. *The Stanford Encyclopedia of Philosophy*. ed. Edward N. Zalta - Uri Nodelman (Fall 2023).
<https://plato.stanford.edu/archives/fall2023/entries/enlightenment/>.
- Bronner, Stephen Eric - Kellner, Douglas MacKay. *Critical Theory and Society: A Reader*. New York: Routledge, 1989.

- Buchanan, Ian. *A Dictionary of Critical Theory*. United Kingdom: Oxford University Press, 2018.
- Chernyak, Alexey Z. - Lemanto, Eduardus. “Digital Society and Multi-Dimensional Man (Repositioning Marcuse’s One-Dimensional Man)”. *Rudn Journal of Philosophy*. 24/2 (Şubat 2020), 286-296.
- Claussen, Detlev. *Theodor W. Adorno-One Last Genius*. çev. Rodney Livingstone. Cambridge, Massachusetts: Harvard University Press, 2008.
- Callinicos, Alex. *Toplum Kuramı: Tarihsel Bir Bakış*. çev. Yasemin Tezgiden. İstanbul: İletişim Yayınları, 2005.
- Callinicos, Alex. *Tarih Yapmak: Toplum Kuramında Etkinlik Yapı ve Değişim*. çev. Nermin Saatçioğlu. İstanbul: Doruk Yayınları, 2009.
- Carneiro, Silvio Ricardo Gomes. “Towards an Epistemology of Social Noise”. *Polis: Revista de Ştunte Politice*. IV/4 (14) (September-November 2016).
- Celikates, Robin - Jeffrey Flynn, “Critical Theory (Frankfurt School)”, *The Stanford Encyclopedia of Philosophy*. ed. Edward N. Zalta - Uri Nodelman. (Winter 2023). <https://plato.stanford.edu/archives/win2023/entries/critical-theory/>.
- Cevizci, Ahmet. *Aydınlanma Felsefesi-Felsefe Tarihi 4*. İstanbul: Say Yayınları, 2017.
- Çağan, Kenan. *Popüler Kültür ve Sanat*. Ankara: Altınküre Yayınları, 2003.
- D’alessandro, Ruggero. “Critical Theory in Adorno and Marcuse”. *Polis, Revista de Ştunte Politice*. IV/4 (14) (September-November 2016).
- Daniels, Rich. “Non-Pious Discourse: Adorno, Ethics, and the Politics of Suffering”. *Work Days: Cultural Logic. Culture and Crisis* (17) (2010). <https://doi.org/10.14288/clogic.v17i0.191537>
- Dellaloğlu, Besim F. *Frankfurt Okulu’nda Sanat ve Toplum*. İstanbul: Bağlam Yayınları, 1995.
- Dellaloğlu, Besim F. *Romantik Muamma*. İstanbul: Ayrıntı Yayınları, 2010.
- Dowd, Douglas. *Kapitalizm ve Kapitalizmin İktisadı: Eleştirel Bir Tarih*. çev. Cihan Gerçek. İstanbul: Yordam Kitap, 2006.
- Eagleton, Terry. *İdeoloji*. çev. Müttalip Özcan. İstanbul: Ayrıntı Yayınları, 2005.
- Ewald, Oskar. *Fransız Aydınlanma Felsefesi*. çev. Gürsel Aytaç. Ankara: Doğu Batı Yayınları, 2010.

- Feenberg, Andrew. *Transforming Technology: A Critical Theory Revisited*. New York: Oxford University Press, 2002.
- Feenberg, Andrew. *Heidegger and Marcuse: The Catastrophe and Redemption of History*. Routledge, 2005. <https://www.sfu.ca/~andrewf/hmlectures.htm>
- Finlayson, James Gordon. *Habermas*. çev. Talat Kılıç. İstanbul: Dost Yayınları, 2007.
- Fitzgerald, Ross. "Human Needs and Politics: The Ideas of Christian Bay and Herbert Marcuse". *Political Psychology*. 6/1 (March 1985). <https://www.jstor.org/stable/3791272>.
- Fleischacker, Samuel. *Kant'ın Soruları: Aydınlanma Nedir?*. çev. Oğuz Satır. İstanbul: İz Yayıncılık, 2023.
- Foster, Hal. *Tasarım ve Suç*. çev. Elçin Gen. İstanbul: İletişim Yayınları, 2015.
- Frolov, İvan. *Felsefe Sözlüğü*. çev. Aziz Çalışlar. İstanbul: Cem Yayınevi, 1991.
- Früchtel, Josef. "Dwarf Fruit, or: The Impertinent Self", *Krisis, Journal for Contemporary Philosophy*. 41/2 (2021).
- Fuchs, Christian. "The Dialectic of the Nature-Society-System". *TripleC* 4(1). 1-39 (2006).
- Geuss, Raymond. *Eleştirel Teori: Habermas ve Frankfurt Okulu*. çev. Ferda Keskin. İstanbul: Ayrıntı Yayınları, 2013, İstanbul.
- Giddens, Anthony. *Modernliğin Sonuçları*. çev. Ersin Kuşdil. İstanbul: Ayrıntı Yayınları, 1994.
- Giddens, Anthony. *Siyaset, Sosyoloji ve Toplumsal Teori*. çev. Tuncay Birkan. İstanbul: Metis Yayınları, 2008.
- Giddens, Anthony. *Sosyoloji*. çev. Cemal Güzel. İstanbul: Kırmızı Yayınları, 2013.
- Goldmann, Lucien. *Aydınlanma Felsefesi*. çev. Emre Arslan. Ankara: Doruk Yayıncılık, 1999.
- Habermas, Jürgen. *İletişimsel Eylem Kuramı*. çev. Mustafa Tüzel. İstanbul: Kabalcı Yayınevi, 2001.
- Habermas, Jürgen. "Mitle Aydınlanmanın Kördüğümü: Max Horkheimer ve Theodor Adorno", *Cogito: Adorno: Kitle, Melankoli, Felsefe, Üç Aylık Düşünce Dergisi*. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2003.

- Hanratty, Gerald. *Aydınlanma Filozofları -Locke, Hume ve Berkeley.* çev. Tuncay İmamoğlu - Celal Büyük. İstanbul: Anka Yayınları, 2002.
- Harrison, Charles - Wood, Paul. *Sanat ve Kuram: 1900-2000 Değişen Fikirler Antolojisi.* çev. Sabri Gürses. İstanbul: Küre Yayınları, 2011.
- Heywood, Andrew. *Political Theory: An Introduction, Third Edition.* New York: Palgrave Macmillan, 2004.
- Hollinger, Robert. *Postmodernizm ve Sosyal Bilimler: Tematik Bir Yaklaşım.* çev. Ahmet Cevizci. İstanbul: Paradigma Yayınları, 2005.
- Holz, Hans Heinz. “Herbert Marcuse ‘Eleştirel Teori’nin’ Politik Güncelleştirilmesi”. *Frankfurt Okulu Eleştirisi.* çev. Mehmet Çallı. İstanbul: Evrensel Bayım Yayın, 2014.
- Honneth, Axel. “Almanya’da Eleştirel Kuramın Bugünü”, *Eleştirel Bakış; Entellektüellerle Söyleşiler.* ed. Peter Osborne. çev. Elçin Gen. 145-168. İstanbul: İletişim Yayınları, 2013.
- Horkheimer, Max. *Akl Tutulması.* çev. Orhan Koçak. İstanbul: Metis Yayınları, 1998.
- Horkheimer, Max. *Alacakaranlık.* çev. İlknur Aka. İstanbul: Kırmızı Yayınları, 2009.
- Horkheimer, Max. *Critical Theory, Selected Essays.* çev. Matthew J. O’connell vd. New York: The Continuum Publishing Company, 1982.
- Horkheimer, Max. “Yeni Sanat ve Kitle kültürü (1941)”. *Geleneksel ve Eleştirel Kuram. Cogito-141.* çev. Mustafa Tüzel. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2005.
- Horkheimer, Max - Adorno, Theodor W. *Aydınlanmanın Diyalektiği.* çev. Nihat Ülner - Elif Öztarhan Karadoğan. İstanbul: Kabalcı Yayıncılık, 2014.
- Horkheimer, Max - Adorno, Theodor W. *Teori ve Pratik Üzerine Bir Tartışma* (1956). çev. Orhan Kılıç. İstanbul: Metis Yayınları, 2013.
- Horkheimer, Max. *Geleneksel ve Eleştirel Kuram. Cogito-141.* çev. Mustafa Tüzel. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2005.
- Hutcheon, Linda. *A Poetics of Postmodernism; History, Theory, Fiction.* New York: Routledge, 1988.
- Iggers, Georg G. *Yirminci Yüzyılda Tarih Yazımı.* çev. Gül Çağalı Güven. İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2011.
- Jaeggi, Rahel. “No Individual Can Resist: Minima Moralia as Critique of Forms of Life”, *Constellations*, 12/1 (Malden: Blackwell Publishing, 2005).

- Jameson, Fredric. *Modernizm İdeolojisi*. çev. Kemal Atakay. İstanbul: Metis Yayınları, 2005.
- Jarvis, Simon. *Adorno: A Critical Introduction*. New York: Routledge, 1998.
- Jay, Martin. *Adorno*. çev. Ünsal Oskay. İstanbul: Der Yayınları, 2001.
- Jay, Martin. *Diyalektik İmgelem: Frankfurt Okulu'nun Tarihi ve Çalışmaları:1923-1950*. çev. Sevgi Doğan. İstanbul: Ayrıntı Yayınları, 2014.
- Kant, Immanuel. *Practical Philosophy*. çev. Mary J. Gregor. United Kingdom: Cambridge University Press, 1996.
- Kayıkçı, Murat. "Adorno'nun Kültür Endüstrisi Kavramı Üzerine". *Üniversite ve Toplum*. 7/2 (2007).
- Kearney, Richard - Marcuse Herbert. "Interview with Herbert Marcuse". *The Crane Bag. Art and Politics*. 1/1 (Spring, 1977).
- Erişim 24.12.2023. <https://www.jstor.org/stable/30060134>
- Keat, Russel - Urry, John. *Bilim Olarak Sosyal Teori*. çev. Nilgün Çelebi. Ankara: İmge Kitabevi, 2001.
- Kellner, Douglas. *Herbert Marcuse and the Crisis of Marxism*. Los Angeles: University of California Press, 1984.
- Kellner, Douglas. "Marcuse and the Quest for Radical Subjectivity", *Counterpoints. Critical Theory and the Human Condition: Founders and Praxis*. 168 (2003).
- Kellner, Douglas, "Critical Theory". Erişim 07.01.2023. <http://www.gseis.ucla.edu/faculty/kellner/>.
- Kihtir, Arzu. "Theodor W Adorno's Culture Industry: As A Domineering of Cultural Sphere". *Kocaeli Üniversitesi İletişim Fakültesi Araştırma Dergisi*. 10 (2010), 116-133.
- Langston, Robert. "Herbert Marcuse and Marxism", *International Socialist Review*. 29/6 (November-December 1968).
- Lukacs, Georg. *Tarih ve Sınıf Bilinci*. çev. Yılmaz Öner. İstanbul: Belge Yayınları, 1998.
- Luke, Timothy W. "One-Dimensional Man: A Systematic Critique of Human Domination and Nature-Society Relations". *Organization & Environment*. 13/1 (March 2000), 95-101.

- Maboloc, Christopher Ryan. "Herbert Marcuse's Theory of Domination". *SABTON: Multidisciplinary Research Journal*. 1/1 (June, 2021). Erişim.10.02.2024. <https://journal.evsu.edu.ph/index.php/sabtonmrj/article/view/188/41>
- Macintyre, Alasdair. *Herbert Marcuse: An Exposition and A Polemic*. ed. Frank Kermode. New York: Viking Press, 1970.
- Maeshiro, Kelly. "Notes on the Culture Industry". (April 2017). Erişim.23.12.2023. https://www.academia.edu/35628636/Notes_on_the_Culture_Industry_A_Review_of_Adorno_and_Horkheimer_Critical_Theory_13_pp_
- Malloy, Daniel. "Dialectic and Enlightenment: The Concept of Enlightenment in Hegel and Horkheimer-Adorno", *Auslegung: A Journal of Philosophy*, 27/2. (Winter-Spring, 2005).
- Malinovich, Myriam Miedzian., Marcuse, Herbert. "Herbert Marcuse in 1978: An Interview". *Social Research*. 48/2 (The Johns Hopkins University Press, Summer-1981). Erişim 10.01.2024. <https://www.jstor.org/stable/40970824>
- Marshall, Gordon. *Sosyoloji Sözlüğü*. çev. Osman Akınhay - Derya Kömürcü. Ankara: Bilim ve Sanat Yayınları, 1999.
- Marcus, George E. - Fisher, Michael M.J. *Kültürel Eleştiri Olarak Antropoloji*. çev. Barış Cezar. İstanbul: Koç Üniversitesi Yayınları, 2011.
- Marcuse, Herbert. *Aşk ve Uygarlık*. çev. Seçkin Çağan. İstanbul: May Yayınları, 1968.
- Marcuse, Herbert. *Sovyet Maksizmi*. çev. Seçkin Çağan. İstanbul: May Yayınları, 1968.
- Marcuse, Herbert. *An Essay on Liberation*. Boston: Beacon Press, 1969.
- Marcuse, Herbert vd. *A Critique Of Pure Tolerance*. Boston: Beacon Press, 1970.
- Marcuse, Herbert. *Studies in Critical Philosophy*. çev. Joris De Bres. Boston: Beacon Press, 1972.
- Marcuse, Herbert. *Hegel's Ontology and the Theory of Historicity*. çev. Seyla Benhabib. Cambridge: The MIT Press, 1987.
- Marcuse, Herbert. *Tek Boyutlu İnsan: İleri İşleyim Toplumunun İdeolojisi Üzerine İncelemeler*. çev. Aziz Yardımlı. İstanbul: İdea Yayınları, 1990.
- Marcuse, Herbert. *Estetik Boyut-Sanatın Sürekliliği: Marxist Estetiğin Bir Eleştirisine Doğru*. çev. Aziz Yardımlı. İstanbul: İdea Yayınevi, 1997.
- Marcuse, Herbert. *Eros ve Uygarlık: Freud Üzerine Felsefi Bir İnceleme*. çev. Aziz Yardımlı. İstanbul: İdea Yayınevi, 1998.

- Marcuse, Herbert. *Karşıdevrim ve İsyan*. çev. Gürol Koca-Volkan Ersoy. İstanbul: Ayrıntı Yayınları, 1998.
- Marcuse, Herbert. *Technology, War and Fascism*. ed. Douglas Kellner. New York: Routledge, 1998.
- Marcuse, Herbert. *Us ve Devrim*. çev. Aziz Yardımlı. İstanbul: İdea Yayınevi, 2000.
- Marcuse, Herbert. *Towards a Critical Theory of Society*, ed. Douglas Kellner. London: Routledge, 2001.
- Marx, Karl. *Yabancılaşma*. çev. Kenan Somer vd. Ankara: Sol Yayınları, 2013.
- Miller, Tyrus. *Modernism and the Frankfurt School*. Edinburgh: Edinburgh University Press, 2014.
- Mokhles, Shima vd. “Culture and Rationality in Herbert Marcuse’s Thought”, *International Political Economy Studies*. 6/1, 2023.
- Mori, Massimo. Siyaset Bilimi: Devlet Teorisinden Tarih Felsefesine. ed. Umberto Eco-Riccardo Fedriga. *Felsefe Tarihi 5: Aydınlanmadan Kant ve Hegel’e*. çev. Leyla Tonguç Basmacı. İstanbul: Alfa Basım Yayım, 2022.
- Musto, Marcello. “Revisiting Marx’s Concept of Alienation”. *Socialism and Democracy*. 24/3 (November 2010).
- Norberg, Jakob. “Adorno’s Advice: Minima Moralia and the Critique of Liberalism”, *PMLA*, 126/2 (March 2011).
- Ollman, Bertell. *Yabancılaşma: Marx’ın Kapitalist Toplumdaki İnsan Anlayışı*. çev. Ayşegül Kars. İstanbul: Yordam Kitap, 2008.
- Park, Seung-Hyun. “Dystopia in the Science Fiction Film: Blade Runner and Adorno’s Critique of Modern Society”. *International Journal of Contents*. 8/3 (September 2012). Erişim 10.04.2023. <http://dx.doi.org/10.5392/IJoC.2012.8.3.094>
- Plass, Ulrich. “Expropriated Death: Alienation and Nullification in Adorno’s Minima Moralia” *Adorno and the Concept of Genocide*. ed. Ryan Crawford - Erik M. Vogt. Boston: Brill-Rodopi, 2016.
- Plass, Ulrich. “Refunctioning Alienation: Brecht and Adorno in Los Angeles”. 1-36. Erişim 05.05.2023.
- https://www.academia.edu/9969811/Refunctioning_Alienation_Brecht_and_Adorno_in_Los_Angeles

- Piran, Parviz. "Marcuse and The Problem of Instrumental Rationality" *Mid-American Review of Sociology*. 2/2 ((Winter, 1977). Erişim 10.01.202
<https://www.jstor.org/stable/23252570>
- Popper, Karl R. *Bilimsel Araşturmanın Mantığı*. ev. İlknur Aka - İbrahim Turan. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 1998.
- Qiaohua, Ren - Qiuye, Lu. "A Comparative Study of the Alienation Theory of Marx and that of Marcuse" *Advances in Social Science, Education and Humanities Research*, 176 (2018).
- Ramsay, Anders. "Positivism". In: *The Sage Handbook of Frankfurt School Critical Theory*. ed. Beverly Bst. Werner Bonefeld - Chris O'Kane. London: Sage, 2018.
- Reijen, Willem Van. *Adorno: Bir Giriş*. ev. Mustafa Cemal. İstanbul: Belge Yayınları, 1999.
- Reitz, Charles. *Art, Alienation, and the Humanities: A Critical Engagement with Herbert Marcuse*. New York: State University of New York Press, 2000.
- Ritzer, George. *Modern Sosyoloji Kuramları*. ev. Himmət Hülür. Ankara: De Ki Basım Yayım, 2012.
- Ritzer, George - Stepnisky, Jeffrey. *ağdaş Sosyoloji Kuramları ve Klasik Kökleri*. ev. Irmak Ertuna Howison. Ankara: De Ki Basım Yayım, 2013.
- Ritzer, George - Stepnisky, Jeffrey. *Sosyoloji Kuramları*. ev. Himmət Hülür. Ankara: De Ki Basım Yayım, 2014.
- Schmidt, James. *What Is Enlightenment?: Eighteenth-Century Answers and Twentieth-Century Questions*. Los Angeles: University of California Press, 1996.
- Schmidt, James. "Language, Mythology, and Enlightenment: Historical Notes on Horkheimer and Adorno's 'Dialectic of Enlightenment' ". *Social Research*. 65/4 (Winter 1998), 807-838.
- Seymour, David. "Adorno and Horkheimer: Enlightenment and Antisemitism". *Journal of Jewish Studies*. II/2 (Autumn 2000).
- Shea, George W. "Postmetaphysical Conundrums: The Problematic Return to Metaphysics in Horkheimer's Critique of Instrumental Reason". *New German Critique*. 144, 48/3 (November 2021).
- Sholle, David J. "Eleştirel alışmalar: İdeoloji Teorisinden İktidar/Bilgiye". *Medya İktidar, İdeoloji*. ev. Mehmet Küçük. Ankara: Bilim Sanat Yayınları, 1999.

- Singh, Raghwendra Pratap. "Critical Theory of Herbert Marcuse: A Critique of Positivism". *The Visva-Bharati Journal of Philosophy*. XXXIII/1&2, 1997.
- Slater, Phil. *Frankfurt Okulu*. çev. Ahmet Özden. İstanbul: Kabalcı Yayınevi, 1998.
- Slattery, Martin. *Sosyolojide Temel Fikirler*. çev. Ümit Tatlıcan - Gülhan Demiriz. İstanbul: Sentez Yayıncılık, 2014.
- Smith, Philip. *Kültürel Kuram*. çev. Selime Güzelsarı - İbrahim Gündoğdu. İstanbul: Babil Yayınları, 2007.
- Soykan, Ömer Naci vd. *Adorno ve Yapıtı. Cogito: Adorno: Kitle, Melankoli, Felsefe, Üç Aylık Düşünce Dergisi*. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2003.
- Spurk, Jan. *Toplumsal Aklın Eleştirisi: Frankfurt Okulu ve Toplum Teorisi*, çev. Işık Ergüden. İstanbul: Versus Kitap, 2008.
- Stangroom, Jeremy. *Felsefe*. çev. Ferit Uslu. Ankara: Liman Kitapları, 2013.
- Sumner, Charles. "Wyndham Lewis's Theory of Mass Culture". *The Space Between*. 3/1 (2007).
- Swingewood, Alan. *Sosyolojik Düşüncenin Kısa Tarihi*. çev. Osman Akınhay. Ankara: Bilim ve Sanat Yayınları, 1998.
- Şentürk, Rıdvan. *Eleştirel Teorinin Eleştirisi*. İstanbul: Kesit Yayınları, 2013.
- Tar, Zoltan. *The Frankfurt School: The Critical Theories of Max Horkheimer and Theodor W. Adorno*. New York: Schacken Books, 1985.
- Teixeira, Pedro Nuno - Shin, Jung Cheol. *The International Encyclopedia of Higher Education Systems and Institutions*. Netherlands: Springer, 2020.
- Turner, Bryan S. *Oryantalizm, Postmodernizm ve Globalizm*. çev. İbrahim Kapaklıkaya. İstanbul: Anka Yayınları, 2003.
- Visic, Maroje, "Ivory Tower and Barricades: Marcuse and Adorno on the Separation of Theory and Praxis", *Philosophy and Society*. 31/2 (2020), 220–241.
- Waters, Malcolm. *Modern Sosyoloji Kuramları*. çev. Zafer Cırhinlioğlu. İstanbul: Gündoğan Yayınları, 2008.
- Weber, Max. *Protestan Ahlakı ve Kapitalizmin Ruhu*. çev. Milay Köktürk. Ankara: BilgeSu Yayıncılık, 2013.
- Wiggershaus, Rolf. *The Frankfurt School: Its History, Theories and Political Significance*. çev. Michael Robertson. Cambridge: Massachusetts, 1995.

- Williams, Howard. “An Enlightenment Critique of the Dialectic of Enlightenment”. *The Enlightenment World*. ed. Martin Fitzpatrick vd. New York: Routledge, 2004.
- Wilson, Ross. *Theodor Adorno*. New York: Routledge, 2007.
- Witkin, Robert W. *Adorno On Popular Culture*. New York: Routledge, 2004.
- Yıldırım, Tamer. *Adorno ve Estetik*, İstanbul: Değişim Yayınları. 2018.
- Zamora, José A. “The Fragile Strength of a Dissolving Subjectivity”. *Krisis- Journal for Contemporary Philosophy*. 41/2 (2021), 60-62.
<https://doi.org/10.21827/krisis.41.2.38242>
- Zıma, Peter V. *Modern Edebiyat Teorilerinin Felsefesi*. çev. Mustafa Özsarı. Ankara: Hece Yayınları, 2006.

ÖZ GEÇMİŞ

Ad Soyad: Melek COŞGUN SOLAK	
Eğitim Bilgileri	
Lisans	
Üniversite	Ondokuz Mayıs Üniversitesi
Fakülte	İlahiyat Fakültesi
Bölümü	İlahiyat
Yüksek Lisans	
Üniversite	Sakarya Üniversitesi
Enstitü Adı	Sosyal Bilimler Enstitüsü
Anabilim Dalı	Sosyoloji
Programı	Sosyoloji
Makale ve Bildiriler	
1. Coşgun Solak, Melek – Yıldırım, Tamer. “Herbert Marcuse’nin ‘Kültür Endüstrisi’ Eleştirisi: Tüketimcilik ve Sahte İhtiyaçlar”. <i>Medya ve Kültürel Çalışmalar Dergisi</i>. 6/1 (Nisan 2024), 22-33. 2. Coşgun Solak, Melek. “Frankfurt Okulu’nun ‘Kültür Endüstrisi’ Eleştirisi Bağlamında Popüler Kültür ve Reklamlarda Tüketen Çocuk İmajı. <i>Bartın Üniversitesi İslami İlimler Fakültesi Dergisi</i>. 19 (Haziran 2023), 5-23. 3. Coşgun Solak, Melek. “Oryantalizm: İslam ve Az Gelişmişlik”. <i>Uluslararası Hakemli Beşeri ve Akademik Bilimler Dergisi (UHBAB)</i>. 2/5 (2014), 1-11. 4. Coşgun Solak, Melek. “Safahat’ın ‘Asım’ Bölümünde Sosyal Değişme. <i>Akademik Bakış Dergisi</i>. 34 (2013), 1-13. 5. Coşgun, Melek. “Popüler Kültür ve Tüketim Toplumu”. <i>Batman Üniversitesi Yaşam Bilimleri Dergisi</i>. 1/1 (2012), 837-850. 6. Coşgun, Melek. “Gençlerin Kimlik Gelişimi ve Sosyalleşme Sürecine Televizyon Dizilerinin Etkisi (Sakarya İli Kocaali İlçesi Örneği)”. <i>Akademik Bakış Dergisi</i>. 28 (2012), 1-21. 7. Coşgun Solak, Melek. “Osmanlı Dönemi’nde Çocukların Dini Eğitimi: Balıkesir Örneği”. <i>Balıkesir’de Dini Hayat Uluslararası Sempozyumu</i>. Balıkesir (Ekim 2024), 30-31. 8. Coşgun Solak, Melek. “Aile Dinamiklerinin Çocuklukta Madde Kullanımı Üzerindeki Etkisi”. <i>International 7th USBILIM Social Sciences Congress</i>. Paris (Temmuz 2024), 504-513. 9. Coşgun Solak, Melek. “Dijital Çağda Çocuk Mahremiyetinin Korunması”. <i>International 7th USBILIM Social Sciences Congress</i>. Paris (Temmuz 2024), 514-522. 10. Coşgun Solak, Melek. “Çocukluk Çağında Tüketim”. <i>Anadolu 14. Uluslararası Sosyal Bilimler Kongresi</i>. Gaziantep (Şubat 2024), 86-92.	